

6

КИЇВ-1984

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- Контрпропаганда в системі ідеологічної роботи партійних комітетів: досвід, проблеми
- Ліквідація класу поміщиків на Україні

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Ю. Ю. Кондуфор (головний редактор), **П. Л. Варгатюк**, **В. К. Василенко**, **О. Ю. Гаврилюк** (заст. головного редактора), **А. Ф. Кізченко**, **М. В. Коваль** (заст. головного редактора), **М. Ф. Котляр**, **В. В. Кузьменко**, **М. Н. Лещенко**, **І. М. Мельникова**, **Л. П. Нагорна**, **А. В. Санцевич**, **Ф. П. Шевченко**, **А. М. Шлепаков**, **П. М. Шморгун**

Відповідальний секретар редакції М. Б. Озерова

Адреса редакції

252001 Київ 1, вул. Кірова, 4

Телефон 29 62 34

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований 1957 р.
Виходить щомісяця

№ 6 (279)

ЧЕРВЕНЬ

1984

КИЇВ

НАУКОВА ДУМКА

З М І С Т

СТАТТІ

XXVI з'їзд КПРС. Актуальні проблеми комуністичного будівництва

- Кравчук Л. М., зав. відділом пропаганди і агітації ЦК Компартії України.
Контрпропаганда в системі ідеологічної роботи партійних комітетів: до-
свід, проблеми 5
- * * *
- Турченко Ф. Г. (*Запоріжжя*). Ліквідація класу поміщиків на Україні 18

ПОВІДОМЛЕННЯ

- Цвілюк С. А. (*Одеса*). До питання про виникнення преси польських, румун-
ських, чеських і словацьких революційних соціал-демократів у Росії в 1917 р. 31
- Шабельдо Ф. М. Про початок приєднання Великим князівством Литовським
земель Південно-Західної Русі 38
- Рувінський Л. А. (*Одеса*). Реакційна діяльність сіоністів у Росії на по-
чатку XX ст. 49
- Бойко О. Я., МIRONЧУК В. Д. Політика соціал-демократів Федеративної
Республіки Німеччини (початок 80-х років) 61

Питання історичного краєзнавства

- Покровський Е. К. (*Сімферополь*). Сімферополю — 200 років 72
- З досліджень у галузі спеціальних історичних дисциплін*
- Сіреджук П. С. (*Львів*). Заселення Галицької землі в XIV—XVIII ст. 81

ЗАМІТКИ

Борці за щастя народу

- Прунця С. Ю. (*Ужгород*). «Червоний сенатор» 90
- * * *
- Громова І. А. З історії I з'їзду ЛКСМУ 93

Трибуна молодого автора

- Литвин П. Є. (*Слов'янськ*). До питання про підготовку науково-педагогічних
кадрів суспільствознавців в УРСР (1945—1960 рр.) 97

Мірошниченко Л. М. Вдосконалення системи комсомольської політичної освіти у республіці (1926—1937 рр.)	103
Дубіна С. В. (Львів). Деякі аспекти прискорення пролетаризації селянства Правобережної України (1910—1914 рр.)	112

НАШ КАЛЕНДАР

Гержод Г. І. Праця В. І. Леніна «Про право націй на самовизначення» (До 70-річчя виходу)	119
Ганжа О. І. Я. Б. Гамарник на Україні (До 90-річчя з дня народження)	123
Буцько О. В. Маршал Радянського Союзу Ф. І. Толбухін (До 90-річчя з дня народження)	126
Швидько Г. К. (Дніпропетровськ). О. М. Лазаревський (До 150-річчя з дня народження)	130

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Гусев В. І., Крижанівський В. П. Ленінська тематика — головний напрям наукових досліджень суспільствознавців Києва (початок 80-х років)	133
---	-----

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Панчук М. І., Топішко А. І. За ленінським планом соціалістичного будівництва	145
Дмитрієнко М. Ф., Кузьмінська О. Д. Сила взаємного притягання	146
Скляренко Є. М., Кот С. І. Надбання культури — в маси	149
Троян М. В. (Ужгород), Данилюк Д. Д. (Ужгород). Участь молоді Західної України у боротьбі за возз'єднання західноукраїнських земель з УРСР	150
Пінчук Ю. А. Деякі проблеми історії України та європейських соціалістичних країн	151
Симоненко Р. Г. Викриття ідеологічних диверсій імперіалізму	154

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Аніщук В. В. (Одеса). Науково-практична конференція, присвячена 40-річчю визволення Одещини від фашистських загарбників та актуальним питанням військово-патріотичної роботи	157
Петренко Ю. А. Захист докторської дисертації Л. І. Васюком	157
Теми дисертацій і монографій	158

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

XXVI съезд КПСС. Актуальные проблемы коммунистического строительства

Кравчук Л. М., зав. отделом пропаганды и агитации ЦК Компартии Украины. Контрпропаганда в системе идеологической работы партийных комитетов: опыт, проблемы	5
---	---

* * *

Турченко Ф. Г. (Запорожье). Ликвидация класса помещиков на Украине	18
--	----

СООБЩЕНИЯ

Цвилюк С. А. (Одесса). К вопросу о возникновении прессы польских, румынских, чешских и словацких революционных социал-демократов в России в 1917 г.	31
Шабульдо Ф. М. О начале присоединения Великим княжеством Литовским земель Юго-Западной Руси	38
Рувинский Л. А. (Одесса). Реакционная деятельность сионистов в России в начале XX ст.	49
Бойко О. Я., Мирончук В. Д. Политика социал-демократов Федеративной Республики Германии (начало 80-х годов)	61

Вопросы исторического краеведения

Покровский Э. К. (Симферополь). Симферополю — 200 лет	72
---	----

Из исследований в области специальных исторических дисциплин

Спреджук П. С. (Львов). Заселение Галицкой земли в XIV—XVIII ст.	81
--	----

ЗАМЕТКИ

Борцы за счастье народа

Пруница С. Ю. (Ужгород). «Красный сенатор»	90
--	----

* * *

Громова И. А. Из истории I съезда ЛКСМУ	93
---	----

Трибуна молодого автора

Литвин П. Е. (Славянск). К вопросу о подготовке научно-педагогических кадров обществоведов в УССР (1945—1960 гг.)	97
Мирошниченко Л. М. Совершенствование системы комсомольского политического образования в республике (1926—1937 гг.)	103
Дубина С. В. (Львов). Некоторые аспекты ускорения пролетаризации крестьянства Правобережной Украины (1910—1914 г.)	112

НАШ КАЛЕНДАРЬ

Гержод Г. И. Работа В. И. Ленина «О праве наций на самоопределение» (К 70-летию выхода)	119
Ганжа О. И., Я. Б. Гамарник на Украине (К 90-летию со дня рождения)	123
Буцько О. В. Маршал Советского Союза Ф. И. Толбухин (К 90-летию со дня рождения)	126
Швидько Г. К. (Днепропетровск). А. М. Лазаревский (К 150-летию со дня рождения)	130

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

Гусев В. И., Крижановский В. П. Ленинская тематика — главное направление научных исследований обществоведов Киева (начало 80-х годов)	133
---	-----

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Панчук М. И., Топишко А. И. По ленинскому плану социалистического строительства	145
Дмитриенко М. Ф., Кузьминская О. Д. Сила взаимного притяжения	146
Скляренко Е. М., Кот С. И. Достижения культуры — в массы	149

Троян М. В. (<i>Ужгород</i>), Данилюк Д. Д. (<i>Ужгород</i>). Участие молодежи Западной Украины в борьбе за воссоединение западноукраинских земель с СССР	150
Пинчук Ю. А. Некоторые проблемы истории Украины и европейских социалистических стран	151
Симоненко Р. Г. Разоблачение идеологических диверсий империализма	154

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

Анищук В. В. (<i>Одесса</i>). Научно-практическая конференция, посвященная 40-летию освобождения Одесщины от фашистских захватчиков и актуальным вопросам военно-патриотической работы	157
Петренко Ю. А. Защита докторской диссертации Л. П. Васюком	157
Темы диссертаций и монографий	158

XXVI з'їзд КПРС, Актуальні проблеми комуністичного будівництва

Л. М. КРАВЧУК,
зав. відділом пропаганди і агітації ЦК Компартії України

КОНТРПРОПАГАНДА В СИСТЕМІ ІДЕОЛОГІЧНОЇ РОБОТИ ПАРТІЙНИХ КОМІТЕТІВ: ДОСВІД, ПРОБЛЕМИ

Наша партія, її ленінський Центральний Комітет завжди приділя-ли і приділяють постійну увагу розвитку революційної теорії, вдоско-наленню ідеологічної діяльності. В підвищенні рівня і розмаху ідеоло-гічної роботи, посиленні її ефективності особливе значення мають рі-шення червневого (1983 р.) Пленуму ЦК КПРС. Накресливши широку і конкретну програму вдосконалення ідеологічної роботи, Пленум ве-лику увагу приділив поліпшенню контрпропаганди. «Необхідна,— від-значив Пленум ЦК КПРС,— добре продумана, єдина, динамічна й ефективна система контрпропаганди»¹.

Ефективність контрпропагандистської роботи залежить від ви-рішення багатьох завдань і насамперед теоретичних, методичних і ор-ганізаційних. До теоретичних належить розробка єдиної концепції контрпропаганди.

Слід сказати, що існують різні трактування самого поняття «контрпропаганди». Одні розглядають її як появу нового напрямку в ідеологічній роботі. Інші вважають саму пропаганду найкращою контрпропагандою, а треті ототожнюють ідеологічну боротьбу з контр-пропагандою, розглядаючи їх як явища одного й того ж порядку. Є й такі, що трактують контрпропаганду надто широко, включаючи до неї інтернаціонально-патріотичне виховання, всю атеїстичну роботу, боротьбу з антиподами комуністичної моралі і т. п. Отже, все це озна-чає, що сама концепція контрпропаганди, і структура елементів, з яких вона складається, потребують глибокого наукового осмислення, розробки відповідного наукового інструментарію.

Категорії, як відомо, мають конкретно-історичний характер: вони виникають і розвиваються на основі узагальнення досвіду і практики. Їх треба вивести, як зазначав В. І. Ленін, не довільно або механічно, не «розповідаючи», не «запевняючи», а доводячи².

Незважаючи на те, що поняття «контрпропаганда» в нашому пар-тійно-пропагандистському лексиконі почало широко вживатися лише в останні роки, це аж ніяк не означає, що з'явився принципово новий напрям в ідеологічній роботі. Боротьба проти буржуазної, опортуні-стичної і ревізійністської ідеології завжди була в традиціях нашої партії. Першим, неперевершеним теоретиком і практиком контрпро-паганди був В. І. Ленін. Володимир Ілліч вперше застосував це понят-

¹ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС 14—15 червня 1983 року. — К., 1983, с. 71.

² Див.: Ленін В. І. Конспект книги Гегеля «Наука логіки». — Повне збір. тво-рів, т. 29, с. 81.

тя в доповіді про концесії на засіданні фракції РКП(б) VIII Всеросійського з'їзду Рад 21 грудня 1920 р.³

Відомо, що всім етапам історії партії, починаючи з перших марксистських гуртків, була притаманна наступальність і безкомпромісність в боротьбі проти чужих ідейних проявів.

В складі ленінської партії вели непримиренну боротьбу з ідейними ворогами пролетаріату, з різного роду опортуністами, ревізіоністами, нещадно викривали антинародну політику буржуазних, дрібнобуржуазних і буржуазно-націоналістичних партій більшовики України. Компартія України проводила принципову, безкомпромісну боротьбу проти троцькістів, правих і «лівих» опортуністичних течій і угруповань, націонал-ухильників. Ареною жорстокої боротьби між ідеологією пролетарського інтернаціоналізму і українського буржуазного націоналізму в післявоєнні роки були західні області УРСР. Компартія України, керуючись марксистсько-ленінським вченням, документами партії, разом з усією КПРС перемогла, збагатилась досвідом боротьби проти чужої ідеології. Цей досвід являє собою велику цінність і використання його є важливим завданням партійних комітетів республіки.

Правильне визначення місця контрпропаганди в системі ідеологічної діяльності можливе лише в контексті тих функцій, які виконує пропаганда в нашому суспільстві. Одна з цих функцій — позитивна, мета якої полягає в глибокому роз'ясненні масам марксистсько-ленінської теорії, політики партії, озброєнні їх законами суспільного розвитку, формуванні в них на цій основі чітких класових орієнтирів, твердих комуністичних переконань, в розвитку соціальної активності людей. Інша — критична, яка спрямована проти ідеологічних диверсій імперіалізму, буржуазних і ревізіоністських перекирчувань теорії і практики реального соціалізму.

Контрпропаганда має пряме відношення до обох цих функцій. В позитивному плані вона виступає як елемент змісту, властивість пропаганди взагалі. Причому, як елемент не головний, а певною мірою «супутній». А в здійсненні критичної функції контрпропаганда відіграє головну роль, є її основним компонентом.

Таким чином, контрпропаганда виступає з одного боку, як складова частина всієї комуністичної пропаганди, а з другого — як відносно самостійний спеціалізований вид (напрямок) ідеологічної діяльності. Відображаючи цілісність і єдність явища, його внутрішній взаємозв'язок, пропаганда і контрпропаганда перебувають в діалектичній взаємообумовленості, відносяться як частина до цілого.

Концепція контрпропаганди фундаментально розроблена в рішеннях XXVI з'їзду, червневого (1983 р.) Пленуму ЦК КПРС, у партійних документах з питань ідеологічної роботи. Суть цієї концепції, на нашу думку, полягає в тому, що, по-перше, контрпропаганду слід розглядати як одну з найважливіших сфер діяльності партійних комітетів. Причому йдеться не лише про акції, розраховані на закордон, а й у нашій країні. По-друге, вона повинна мати відповідне організаційне і інформаційне забезпечення на всіх рівнях партійної структури аж до первинної парторганізації. Далі, контрпропаганда повинна проводитись оперативнo, систематично, з належною компетентністю, при активній участі засобів масової інформації, досвідчених партійних і державних працівників, учених, спеціалістів. І, нарешті, контрпропагандистська робота проводиться на основі глибокого аналізу місцевих умов, з урахуванням особливостей, міри впливу ідеологічного противника на населення регіону, тобто вона завжди повинна бути конкретною і цілеспрямованою.

³ Див.: Ленін В. І. VIII Всеросійський з'їзд Рад 22—29 грудня 1920 р.— Повне збір. творів, т. 42, с. 110.

Особливістю контрпропаганди є й те, що вона може набувати різних форм, у ній можуть застосовуватись різноманітні прийоми й методи, змінюватись акценти, система аргументації тощо. Тобто вона повинна бути досить гнучкою і динамічною, застережливою і відповідною. Але неодмінною умовою її дієвості є поєднання викриття імперіалізму з показом його історичної альтернативи, досягнень і переваг суспільства реального соціалізму. Ці положення, на нашу думку, становлять суть, головний зміст методології і методики контрпропаганди, з них випливають завдання протидії ворожій пропаганді.

Міжнародний імперіалізм розгорнув проти СРСР, країн соціалістичної співдружності справжню «психологічну війну». Він проголосив черговий «хрестовий похід», відкрито заявивши про свій намір ліквідувати соціалістичний лад. Тон у цій «психологічній війні» задає американська адміністрація. Уряд Рейгана називають найбільш ідеологізованою з усіх післявоєнних адміністрацій США. Ніколи ще засоби ідеологічного тиску і втручання у внутрішні справи інших країн не використовувались так відверто і в таких широких масштабах.

Ідеологічні диверсії, пропагандистські провокації, наклепи і дезінформація стали складовою частиною державної політики США, частиною того воєнно-політичного тиску, який американська адміністрація намагається справляти на СРСР та інші країни соціалізму. Це проявляється, зокрема, в тому, що адміністрація США, починаючи з самого президента, бере безпосередню участь у нагнітанні і розгортанні дезінформаційних наклепницьких кампаній проти СРСР. На пропагандистські програми, підривну пропаганду виділяються величезні кошти. На ведення ідеологічних диверсій США щороку витрачають понад 3 млрд. доларів⁴. «Ми маємо справу,— вказував К. У. Черненко на червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС,— із спробами організувати проти нас справжню інформаційно-пропагандистську інтервенцію, перетворити радіо- і телевізійні канали в знаряддя втручання у внутрішні справи держав і проведення підривних акцій»⁵.

Слід також враховувати, що до нашої республіки проявляють особливу увагу пропагандистські служби імперіалізму, зарубіжні буржуазно-націоналістичні, сіоністські і клерикальні центри. Крім того, Україна досить близько розташована до центрів ворожої радіопропаганди. В нашому регіоні інтенсивно розвинутий міжнародний туризм. Існує ряд інших об'єктивних факторів, які доводиться враховувати в контрпропагандистській роботі.

Візьмемо, наприклад, питання, пов'язане з проникненням чужих ідей і поглядів через радіоканали. На Україну ведуть передачі з країн імперіалістичного Заходу 22 радіостанції, серед них 14 релігійних. Загальний обсяг їх радіомовлення тільки українською мовою становить 28 год. на добу, а передача з-за кордону російською мовою ведеться на республіку майже цілодобово. До цього варто додати й розвиток технічних засобів прийому інформації. Якщо в 1940 р. у населення республіки в користуванні було 300 тис. радіоприймачів, то тепер — понад 12,5 млн.⁶ Все це вимагає вести постійну протидію ворожій пропаганді, «...широко розгорнути,— як підкреслювалось на червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС,— наступальну **контрпропагандистську роботу** не тільки на міжнародній арені, а й всередині країни»⁷. З другого боку, необхідне чітке партійне керівництво цією політично гострою ділянкою ідеологічної діяльності. Партійні організації респуб-

⁴ Волкогонов Д. А. Психологическая война.— М., 1983, с. 5.

⁵ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС 14—15 червня 1983 року, с. 49.

⁶ Пленум Центрального Комітету КПРС 14—15 лютого 1983 года. Стен. отчет.— М., 1983, с. 59; Народное хозяйство Украинской ССР в 1982 году.— К., 1983, с. 274.

⁷ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС 14—15 червня 1983 року, с. 49.

ліки в цій роботі широко використовують власний досвід, набутий в минулому. Вони також вивчали і вивчають різні аспекти організації контрпропаганди в Москві, Білорусії, прибалтійських та інших республіках.

У протидії чужим ідейним впливам, як і в будь-якій іншій справі, успіх багато в чому залежить від її організації. В. І. Ленін, говорячи в свій час, що армія політичної реакції багато чого навчилася в галузі практичної політики і прийомів пропаганди, вказував: «Ми повинні зважати на це, повинні поліпшувати наші власні організації і методи, і ми будемо добиватися цього всіма силами»⁸.

В республіці за останні роки немало зроблено в справі створення необхідної організаційної структури контрпропаганди. У складі ідеологічних комісій партійних комітетів повсюдно діють ради, робочі групи по контрпропаганді. До них ввійшли досвідчені, компетентні люди, які на основі реальної ідеологічної обстановки (аналізу каналів, змісту, форм і методів буржуазної пропаганди, її нових прийомів і тенденцій, вивчення на місцях громадської думки, настроїв людей) виробляють практичні рекомендації, заходи по веденню контрпропаганди. Розробляючи необхідну в рамках даного регіону програму ідеологічної протидії ворожим нападкам і впливам, контрпропагандистські організаційні ланки обкомів, міськкомів, райкомів партії одночасно активно сприяють її практичному здійсненню, координують в цьому напрямі діяльність первинних парторганізацій, засобів масової інформації, інших ідеологічних установ.

Становить інтерес організаційно-виконавський механізм керівництва контрпропагандистською роботою, яким користується Чернівецький міськком Компартії України. До ради по контрпропаганді тут входять 9 чол. досвідчених партійних, радянських, профспілкових і комсомольських працівників, вчені, журналісти. Вони організовують вивчення змісту, форм і методів буржуазної пропаганди, громадської думки, виробляють перспективні плани, рекомендації щодо посилення відсічі ворожому впливові, координують проведення контрпропагандистських заходів, узагальнюють і поширюють кращий досвід. Члени ради готують на допомогу пропагандистському активу потрібну інформацію, радять, яких заходів варто вжити для поліпшення роботи. Такі контрпропагандистські ради діють і в інших партійних комітетах республіки.

Організація контрпропагандистських рад свідчить про цілеспрямовані практичні пошуки партійних комітетів. Завдання полягає в тому, щоб уважно вивчати, узагальнювати і активно поширювати позитивний досвід. Це важливо ще й тому, що не скрізь ці питання вирішуються належним чином. Подекуди проявляється інерція формального, шаблонного підходу. В одних місцях контрпропагандистські ради, групи занадто багато засідають, в інших — заслуховують звіти, приймають рішення, підмінюючи цим партійний комітет.

Зрозуміло, що будь-яка організаційна структура не може успішно функціонувати без відповідного наукового обґрунтування, без добре підготовлених кадрів. Це цілком стосується і контрпропагандистського напрямку в ідейно-політичній роботі. У практичному вирішенні питань, зв'язаних з науково-методичним забезпеченням контрпропаганди, в республіці проводиться послідовна, цілеспрямована лінія. По-перше, значно зросла роль наукових установ у контрпропагандистській роботі. В рамках Академії наук республіки створено Інститут соціальних і економічних проблем зарубіжних країн. При академічних інститутах гуманітарного профілю функціонують групи оперативного аналізу зарубіжної літератури і періодики. Вони займаються науково-приклад-

⁸ Ленін В. І. III конгрес Комуністичного Інтернаціоналу 22 червня— 12 липня 1921 р.— Повне збір. творів, т. 44, с. 38.

ною розробкою проблем контрпропаганди, виробляють прогнозні оцінки, рекомендації, які потім враховуються партійними комітетами в практичній діяльності в справі протидії ворожому пропагандистському впливові. По-друге, глибшим у науковому плані стало висвітлення актуальних проблем ідеологічної боротьби в монографіях, збірниках, брошурах, які видаються в республіці. За 1981—1983 рр. з проблематики ідейного протистояння видано понад 220 назв книг і брошур загальним тиражем близько 6 млн. примірників.

Партійні комітети поліпили підготовку кадрів до ведення контрпропаганди. Вона здійснюється згідно з календарним перспективним планом на трьох рівнях: республіканському, обласному, міському (районному). Деякі форми цієї роботи розраховані на спеціалізацію. Зокрема, розширено прийом з цієї проблематики в аспірантуру; на базі ВПШ при ЦК Компартії України створено дворічні курси лекторів і журналістів, де вивчаються актуальні питання інтернаціонально-патріотичного виховання і контрпропагандистської роботи. Перепідготовку організаторів контрпропаганди і лекторів забезпечують республіканські і обласні постійно діючі контрпропагандистські семінари. Вивчення питань патріотичного і інтернаціонального виховання поєднується в них із спеціалізацією по протидії буржуазно-націоналістичній, сіоністській і клерикальній пропаганді. Перевага таких форм навчання підтверджена практикою. Конкретна спеціалізація, постійний склад слухачів сприяють глибокій, всебічній підготовці активу до ведення наступальної боротьби з усім чужим, ворожим, з усім тим, що є антиподом нашої ідеології і моралі.

Третя форма — це, образно кажучи, контрпропагандистський всеобуч. Актуальні питання боротьби ідей і контрпропаганди поглиблено вивчаються слухачами шкіл партійно-господарського та ідеологічного активу, які функціонують при обкомах, міськкомх, райкомх партії. Названа тематика становить значну частину в навчальних планах усіх університетів марксизму-ленізму, на всіх факультетах читаються спецкурси «Питання теорії і практики контрпропаганди». Контрпропагандистські спецкурси введено також у ВПШ при ЦК Компартії України, в інститутах підвищення кваліфікації працівників міністерств і відомств.

Певний крок зроблено в поліпшенні інформаційного забезпечення партійно-ідеологічного активу. По принципових питаннях контрпропаганди партійні комітети періодично готують спеціальні орієнтировки, проводять інформаційно-настановчі наради з секретарями первинних парторганізацій, керівниками засобів масової інформації, ідеологічних установ і організацій. Значною допомогою в орієнтуванні кадрів є матеріали контрпропагандистського характеру, які публікуються в щотижневику «Аргументы и факты», журналі «Агитатор», в республіканських виданнях. Наприклад, журнал «Під прапором ленізму» протягом 1981—1983 рр. надрукував 79 таких матеріалів.

Заслугує на увагу досвід інформаційно-методичної роботи, нагромаджений у Дніпропетровській області. Тут партійні комітети дбають про те, щоб партійно-ідеологічний актив постійно був у курсі контрпропагандистських завдань, міг їх оперативно, а головне, кваліфіковано вирішувати. Обкоми, міськкоми і райкоми партії виробили і використовують різноманітні форми інформування кадрів з питань контрпропаганди. Секретарі первинних парторганізацій, пропагандисти, лектори, політінформатори, журналісти одержують необхідну інформацію із спеціально підготовлених бюлетенів, орієнтировок. Для них регулярно проводяться з цих питань інформаційно-настановчі, інструктивні наради. Важливу роль у цьому плані відіграють понад 200 довідково-інформаційних центрів, публікації місцевої преси.

Червневий (1983 р.) Пленум ЦК КПРС звернув увагу на те, щоб

партійні комітети, первинні парторганізації своєчасно одержували матеріали, які допомагають викривати підступність ворожої пропаганди⁹. Виходячи з цього, партійні комітети республіки постійно вдосконалюють інформаційно-методичне забезпечення контрпропаганди, шукають нові, дієві, форми. При Будинках політосвіти, правліннях обласних організацій товариства «Знання» створені відповідні методичні секції. В партійних комітетах створюється інформаційно-методична служба з цих питань, виправдовує себе, зокрема, обладнання науково-методичних кабінетів контрпропаганди, що його зроблено в Будинках політичної освіти Івано-Франківського, Миколаївського, Житомирського, Тернопільського та інших обкомів партії.

Не можна недооцінювати також важливості для кадрів самостійного підвищення свого ідейно-теоретичного і професійного рівня. В сучасних умовах для цього створено найбільш сприятливі умови. Величезними тиражами видаються твори класиків марксизму-ленінізму, документи партії. Видано повне зібрання творів В. І. Леніна українською мовою. У 1981—1984 рр. твори Володимира Ілліча видавались 44 рази загальним тиражем 835 тис. примірників. З питань ідеологічної боротьби і контрпропаганди з кожним роком випускається все більше спеціальної літератури, багатий фактичний матеріал міститься в періодичній пресі. Справа лише за тим, щоб партійні організації допомагали ідеологічним активістам правильно орієнтуватися в наявному матеріалі, використовувати його з максимальною користю для підвищення контрпропагандистської майстерності.

Важливий аспект роботи з кадрами — це формування у різних категорій партійно-ідеологічного активу постійного інтересу до літератури з проблем ідеологічної боротьби. Проте бібліотеки Будинків і кабінети політосвіти не скрізь послідовно і цілеспрямовано пропагують таку літературу. Тимчасом у поліпшенні цієї роботи полягає важливий резерв щодо підвищення наступальності, ефективності виховного впливу. Це, безперечно, не означає, що потрібно зменшувати випуск наукової і науково-пропагандистської літератури з питань контрпропаганди: книг, навчальних посібників, брошур, присвячених викриттю фальсифікацій, вимислів класових противників, і які містять глибоку аргументацію наших ідейних позицій, конкретні рекомендації практиці.

Формування організаційної структури контрпропаганди, її інформаційно-методичне забезпечення надають усій системі протидії чужим впливам певної впорядкованості, позитивно впливають на підвищення її результативності. Але необхідна віддача залежить від добре налагодженого планування контрпропагандистських заходів, їх реалізації. «...Не можна працювати,— вчив В. І. Ленін,— не маючи плану, розрахованого на тривалий період і на серйозний успіх»¹⁰.

Партійні комітети користуються різними формами планування цієї роботи. Крім спеціальних планів, вона дістає своє конкретне відображення в організаційно-політичних заходах, постановках з ідеологічних питань. Добре себе зарекомендувало складання планів з окремих вузлових проблем ідеологічного протиборства. Це, як правило, конкретний план діяльності з дорученнями партійним організаціям, засобам масової інформації, ідеологічним і науковим установам. По суті, мова йде про планування скоординованих контрпропагандистських акцій, погоджені дії усіх засобів ідейного впливу. Така координація значно посилює наступальність контрпропагандистських акцій. З другого боку, контрпропаганда серйозно збіднюється, якщо вона спрямована на проведення окремих, епізодичних заходів.

⁹ Див.: Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС 14—15 червня 1983 року, с. 50.

¹⁰ Ленін В. І. VIII Всеросійський з'їзд Рад 22—29 грудня 1920 р.— Повне зібр. творів, т. 42, с. 146.

Добре продумана підготовка контрпропагандистських акцій, як правило, включає в себе вибір теми і певну мету; збір і ретельне вивчення інформації (по обраній темі); і планування самої акції. Тільки провівши відповідну підготовку, забезпечивши залучення необхідних ідеологічних засобів, орієнтування кадрів, партійний комітет може приступати до реалізації розробленого плану. Про це свідчить певний досвід роботи, набутий партійними комітетами Вінницької, Львівської, Чернівецької та інших областей.

Стратеги антикомунізму, в чому переконує практика, звичайно проводять свої підривні кампанії під час ювілеїв, історичних дат, важливих політичних подій в житті країн соціалізму. А це означає, що партійні організації мають цілковиту можливість не лише ідейно нейтралізувати ці акції, а й попередити їх. Справа лише в своєчасній підготовці відповідних пропагандистських заходів, які дають можливість протиставити антикомуністичній, антирадянській кампанії правильну, марксистську інтерпретацію тих чи інших подій.

В республіці проводиться робота в напрямі прогнозування можливих ворожих акцій і розробки на цій основі відповідних заходів, розрахованих на протидію їм. Впроваджується в практику складання календарних планів, попереджаючих контрпропагандистські заходи з питань, які в перспективі можуть виявитись у фокусі пропаганди класового ворога. Реалізація таких планів дала, зокрема, змогу партійним організаціям нейтралізувати негативний вплив, який імперіалістична пропаганда розраховувала справити на наших людей при проведенні антирадянських кампаній у зв'язку з 60-річчям утворення СРСР, 80-річчям Другого з'їзду РСДРП, підготовкою до виборів до Верховної Ради СРСР одинадцятого скликання.

Що ж до оперативної протидії чужим впливам, насамперед передачам підривного, провокаційного характеру, які транслюються на республіку західними радіостанціями, поширенню деякими ідейно-незрілими особами наклепницьких чуток і вигадок, що порочать радянську дійсність, іншій соціально небезпечній діяльності, то ці питання, що потребують оперативного реагування, партійні комітети передбачають у своїх поточних планах роботи. Коли необхідно, даються спеціальні завдання засобам масової інформації, первинним парторганізаціям роз'яснити людям суть того чи іншого питання, дати відсіч наклепникам і тим самим своєчасно нейтралізувати негативний вплив, який вони намагаються справити.

Успіх цієї роботи залежить від цілеспрямованості і систематичного вивчення в регіоні, трудовому колективі ідеологічної обстановки, від продуманого аналізу настроїв людей, врахування змін, що відбуваються в громадській свідомості. «Партійні комітети,— підкреслив у доповіді на червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС товариш К. У. Черненко,— повинні ясно уявляти: що, в якій формі і по яких каналах намагається протягти до нас противник, давати його вилазкам своєчасну і доказову відсіч»¹¹.

Поліпшення вивчення ідеологічної обстановки партійними організаціями досягається шляхом аналізу основних каналів проникнення чужих нам поглядів, на основі вивчення громадської думки, збору інформації з місць і т. ін. Щодо цього заслуговує на увагу досвід партійних організацій Києва. Тут у трудових колективах міста створено чітку систему вивчення морально-політичної обстановки. Збиранням і узагальненням інформації у первинних партійних організаціях займаються понад 2 тис. партінформаторів, 549 інформаційних груп, в райкомах партії — позаштатні сектори партійної інформації. Виснов-

¹¹ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС 14—15 червня 1983 року, с. 49.

ки, які вони одержують на основі особистих спостережень активу, аналізу запитань, листів і заяв трудящих, враховуються при плануванні роботи парторганізацій, виступів засобів масової інформації, складанні тематики бесід, політінформацій, лекцій.

Добре поставлена ця робота на Нижньодніпровському трубопрокатному заводі ім. К. Лібкнехта Дніпропетровської області. В життя колективу міцно увійшла соціально-психологічна інформаційна служба «Ваш настрій». Її суть полягає в тому, щоб допомогти людині, що потрапила в якусь складну життєву обстановку на виробництві чи дома. Наприклад, зіткнувшись з фактами безгосподарності, проявами чужих соціалістичному способу життя звичаїв, працівник дзвонить по телефону служби і викладає свою скаргу, пропозицію, просьбу. Ці та інші питання, які ставлять працівники, розглядаються на заводі у п'ятиденний строк, а про вжиті заходи повідомляють заінтересовану людину. Про популярність служби «Ваш настрій» в колективі свідчить те, що до її послуг щорічно звертається близько 1400 чол.

Чітка, продумана система роботи з питаннями, які хвилюють трудящих, склалася в парторганізаціях Одеської, Запорізької, Житомирської, Донецької областей. Але, на жаль, ще не скрізь повною мірою використовуються наявні для цього можливості.

ЦК КПРС підкреслює, що питання, які надходять від людей, слід розглядати як один з каналів гнучкого, оперативного зв'язку з масами, що дає змогу бачити, як здійснюється політична лінія партії, чуйно вловлювати зміни в настроях людей, глибоко вивчати інтереси і потреби різних категорій населення, рівень їх поінформованості. Отже, партійним організаціям потрібно скрізь поставити справу таким чином, щоб жодне питання, яке хвилює трудящих, не залишалося без відповіді, інакше цим може скористатися класовий ворог для пропагандистських спекуляцій, наклепів на соціалізм, на нашу дійсність.

Парторганізації республіки здійснюють протидію чужим ідейним впливам у багатьох напрямках. Основним же є утвердження в свідомості людей соціалістичної ідеології, формування в них марксистсько-ленінського світогляду, твердих комуністичних переконань, уміння самостійно з класових, наукових позицій оцінювати явища і процеси сучасного життя і історії, із знанням справи відстоювати ідеали комунізму, відрізнити справжні людські цінності від їх підробок. Дуже важливим є розкриття, пропаганда глибокого змісту соціальних завоювань соціалізму, перспектив його дальшого розвитку, переваг соціалістичного способу життя, його гуманістичної природи, нової якості. Велика увага приділяється викриттю реакційної суті внутрішньої і зовнішньої політики імперіалізму, антигуманної природи капіталістичного способу життя, показ нездатності буржуазного суспільства позбутися соціальних болячок, національної і расової несправедливості, викриття капіталістичного ладу, як ладу історично приреченого, позбавленого майбутнього.

Найкраща зброя в контрпропаганді — це переконлива, яскрава пропаганда історичних завоювань і переваг соціалістичного ладу, тих величезних соціальних і духовних благ, які він дає людині; глибоке розкриття значення для оновлення світу революційної теорії. Історична правота нашої справи, революційно-перетворюючий характер марксистсько-ленінського вчення, переваги соціалістичного ладу є, відзначив червневий (1983 р.) Пленум ЦК КПРС, джерелом ідейної переконаності радянської людини¹².

У контрпропагандистській діяльності важливими є глибокий аналіз усіх актуальних проблем, що потребують найпильнішої уваги комуністів, усього нашого народу, мобілізація людей на боротьбу за

¹² Див.: Там же, с. 69.

викорінення всіх соціальних аномалій, недоліків і упущень, які заважають нашому просуванню вперед. Поряд з цим необхідно також конкретно і глибоко аналізувати сучасний імперіалізм, аргументовано викривати його експлуататорську суть, політику, ідеологію і мораль. Справа полягає в тому, щоб краще вчити наших людей умінню бачити справжнє обличчя класового ворога, розкривати його справжні цілі щодо населення соціалістичних країн, показувати «викрути», витончені і підступні прийоми, якими він користується, щоб справляти психологічний вплив на масову свідомість. «Ми повинні все зробити, щоб захистити наших людей від одурманювання брехливою ворожою пропагандою..., слід більше приділяти уваги виробленню продуманих заходів протидії ідеологічним диверсіям з-за рубежу, активніше використовувати громадську думку трудових колективів»¹³,— зазначав на червневому (1983 р.) пленумі ЦК Компартії України член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України В. В. Щербицький.

Велике значення в контрпропагандистській роботі має продумане зіставлення двох протилежних суспільних систем по всьому колу економічних показників, уміле порівняння соціалістичного способу життя із становищем трудящих у країнах капіталу. Теорія і практика реального соціалізму, капіталістична дійсність дають вагомі аргументи як для наступальної критики імперіалізму, буржуазного способу життя, так і для доведення переваги нового ладу, який створює умови для повнокровного людського буття. Показ авангардної ролі соціалізму в сучасному світі і всестороннє викриття імперіалізму — це для партійних організацій, ідеологічного активу постійні, так би мовити, стратегічні контрпропагандистські завдання. При будь-яких змінах у зовнішньополітичній кон'юктурі вони не повинні бути гальмом у розв'язанні цих завдань, не повинні призводити до притуплення класового чуття. «Можна «гальмувати» відносно «акції» в той чи інший момент,— відзначав В. І. Ленін,— але непримиримим треба бути в революційній пропаганді»¹⁴.

Існує цілий ряд інших важливих напрямів, спрямованих на протидію чужому ідейному впливові. Це боротьба проти української буржуазно-націоналістичної, а також сіоністської пропаганди, що ведеться з-за кордону; викриття підривної діяльності зарубіжних клерикальних центрів, протидія впливові так званої соціологічної пропаганди, яку здійснює класовий противник.

Тримаючи в полі зору весь комплекс питань, зв'язаних з боротьбою проти чужих нашому способу життя ідей і звичаїв, головне призначення контрпропаганди полягає в тому, щоб на базі глибоких світоглядних знань, розуміння закономірностей суспільного розвитку, класового підходу, виховувати у кожної людини радянський патріотизм, високу політичну пильність, непримиренність до ідеології імперіалізму. Виховання непримиренності до всього ворожого, чужого, антисоціалістичного різко звужує можливості класового ворога в «психологічній війні».

Здійснення цих важливих завдань забезпечується шляхом комплексного використання всіх ідеологічних засобів. Вони розв'язуються в ході політичного навчання комуністів і комсомольців, економічної освіти, навчально-виховного процесу в школах, профтехучилищах, середніх і вищих спеціальних навчальних закладах, а також за допомогою засобів масової інформації, лекційної пропаганди, усної політичної агітації, установ культури і мистецтва, творчих спілок різних громадських організацій. Партійні організації використовують різнома-

¹³ Рад. Україна, 1983, 29 черв.

¹⁴ Ленін В. І. Матеріали до III конгресу Комуністичного Інтернаціоналу.— Повне зібр. творів, т. 44, с. 440.

нітні форми ідейно-політичного впливу. Серед них цикли лекцій, тематичні вечори, єдині політдні, громадсько-політичні читання, заняття, в системі політичного і економічного навчання, в народних університетах, виступи газет, радіо і телебачення, демонстрування кінофільмів і т. ін. Так, у 1983—1984 рр. в республіці проведено 4 республіканських політдні, на яких було присутніх понад 50 млн. чоловік. В середньому в єдиних політднях виступає понад 270 тис. керівників, в тому числі понад 140 членів і кандидатів в члени ЦК КПРС, ЦК Компартії України, понад 400 депутатів Верховних Рад СРСР і УРСР, 60 тис. доповідачів і лекторів партійних комітетів. Принципово важливим є те, що усі засоби і форми роботи наповнюються актуальним політичним, контрпропагандистським змістом, яскраво розкривають матеріальні і духовні багатства соціалізму, обґрунтовують шляхи усунення наявних труднощів і недоліків, предметно викривають капіталістичну дійсність, буржуазний спосіб життя.

Виховний ефект пропаганди переваг соціалізму помітно зростає, якщо ця робота поєднується з наступальним, аргументованим викриттям наклепницьких вигадок, спекуляцій, які фабрикуються в пропагандистських центрах антикомунізму. Враховуючи це, у навчальних програмах шкіл і семінарів системи партійного навчання передбачено спеціальні теми по викриттю буржуазних фальсифікацій марксистсько-ленінської теорії, різного роду право- і ліворевізіоністських вигадок. У 1983/84 навчальному році понад 135 тис. чол. вивчали в школах наукового комунізму навчальні курси: «Розвинутий соціалізм: проблеми теорії і практики», «Питання ідеологічної боротьби на світовій арені», «Соціалістичний спосіб життя». Багато уваги приділялося насиченню занять такою проблематикою в методологічних семінарах, в університетах марксизму-ленінізму, де навчалось в минулому навчальному році майже 617 тис. чоловік.

На вивчення питань ідеологічної боротьби зорієнтована і система комсомольської політосвіти. Наприклад, такі курси як «Ідеологічна боротьба і молодь», «Актуальні питання міжнародного молодіжного руху», «Соціалістичний спосіб життя і молодь» вивчало 428 тис. чоловік. Комсомольці ряду областей республіки в порядку експерименту засвоювали новий навчальний курс «Твоя політична культура».

Важливе місце в пропаганді наших досягнень, у викритті реакційної, антинародної суті сучасного імперіалізму, його політики і моралі належить агітаційно-масовій роботі, лекційній пропаганді. Піднесенню ефективності лекційної роботи, зокрема, сприяло створення при правлінні республіканського товариства «Знання» науково-методичної секції по контрпропаганді. Аналогічні секції є також в областях. Вони подають допомогу низовим організаціям у підготовці лекторських кадрів, у виробленні відповідних рекомендацій.

Вагомий вклад у вирішення цих питань вносить видавничий відділ товариства «Знання» УРСР. Лише в 1981—1983 роках ним випущено в серіях «Міжнародна», «Теорія і практика наукового комунізму», «Науково-атеїстична», «Молодь і суспільство» 66 брошур, які викривають буржуазну ідеологію, вигадки ворожої пропаганди, сучасну капіталістичну дійсність. Істотною допомогою для лекторів є спеціальні бібліотечки «На фронтах ідеологічної боротьби», «Критика реакційної суті українського буржуазного націоналізму».

У агітаційно-масовій, лекційній роботі є чимало ефективних форм контрпропагандистського впливу. Наприклад, у жителів Тернопільської області значний інтерес викликає проведення тематичних вечорів «У радянських власна гордість». У Чернівецькій області успішно працюють лекторії «Два світи — два способи життя», на Львівщині — громадсько-політичні клуби імені Я. Галана. Велику аудиторію у Волинській, Івано-Франківській областях збирають сільські сходи «На-

род не забуде, не простить», у місті Харкові — кіновечори «Факти проти брехні».

Постійної уваги парторганізацій вимагає до себе політичне інформування трудящих. Надзвичайно велике значення в цій роботі має оперативне і аргументоване висвітлення подій, що відбуваються в нашій країні і за кордоном, правильне інформування людей про суть важливих рішень, які приймаються партією і урядом, місцевими партійними і радянськими органами. Недостатня оперативність політичної інформації або її слабка аргументованість можуть призвести до небажаних наслідків: проникнення і циркуляції інформації з буржуазних джерел, виникнення різних чуток, нездорових настроїв. В такому випадку завдання контрпропаганди значно ускладниться.

Особлива увага в республіці приділяється політичному, класовому загартуванню молоді. Практика показує, що успіх приходить там, де у виховний процес включаються всі ідейні засоби, коли забезпечується диференційований підхід до різних груп підростаючого покоління. До цього і прагнуть партійні організації. Для поліпшення ідейно-політичного виховання вузівської молоді в навчальних планах звернуто увагу на підвищення ролі кафедр суспільних наук. Ставиться завдання, щоб у кожній лекції із суспільних дисциплін обов'язково був аналіз політики і ідеології імперіалізму. Крім того, у вузах по 18-годинній програмі організовано читання спецкурсів по критиці сучасної буржуазної ідеології, основних напрямках антикомунізму. Проводяться також інші заходи контрпропагандистського характеру, передбачені цільовою комплексною програмою «Суспільні науки. Комуністичне виховання».

Певний пошук у справі удосконалення контрпропагандистської роботи проводиться в загальноосвітніх школах. Серед учнів почали більше приділяти уваги пропаганді героїчних традицій партії і народу, радянської державної символіки. У школах республіки вводиться система політичного інформування учнів. У ряді міст набули поширення нові форми контрпропагандистської роботи серед школярів. Заслугує на увагу в зв'язку з цим досвід організації політичних вечорів, присвячених викриттю імперіалізму, буржуазного способу життя, які проводяться для учнів шкіл м. Луцька. У м. Миколаєві в роботі з школярами широко використовуються політичні дискотеки. Великою популярністю серед житомирських старшокласників користується міський громадсько-політичний клуб «Світ навколо нас», створений на базі Будинку політосвіти обкому партії. Заняття в клубі присвячуються актуальній проблемі — ідеологічна боротьба і молодь. Зараз ця практика набуває поширення в інших областях.

В останні роки посилюється контрпропагандистський вплив на молодь комсомольської преси. У 1983 р., наприклад, газета «Комсомольское знамя» опублікувала 64 тематичних полоси, добірки, статті і матеріали по пропаганді соціалістичного способу життя. Змістовними в цьому плані є щомісячні сторінки в республіканських газетах «Молодь України» («Аргументи і факти») і «Комсомольское знамя» («Диалог»). Спеціальні сторінки, рубрики, де розкриваються переваги радянського способу життя, викривається буржуазна ідеологія і мораль, ведуться також в обласних молодіжних газетах.

Із року в рік збагачується наступальний потенціал партійної преси. Помітно розширився тематичний діапазон публікацій, вони стали більш актуальними, аргументованими, оперативними. Цьому значною мірою сприяло внесення чіткого планового начала в розробку газетних виступів, залучення до співробітництва в органах інформації визначних учених, письменників, публіцистів. В редакціях республіканських газет і журналів, в Держтелерадіо УРСР, РАТАУ деякі працівники спеціалізуються по контрпропагандистській проблематиці, в них ство-

рився також позаштатний авторський актив. Виправдовує себе створення в структурі редакційних колективів спеціальних відділів з питань ідеологічної боротьби і контрпропаганди.

Повчальним є досвід контрпропаганди, яку проводить республіканська «Робітнича газета». Редакція постійно враховує основні напрями контрпропагандистської тематики, прагне до поглибленої розробки висвітлюваних проблем, періодичної і своєчасної зміни рубрик, удосконалення публіцистичності матеріалів, що публікуються. Під рубриками «Людина в двох світах: якщо порівняти факти», «Обличчя без масок» в газеті опубліковано в 1983 р. 19 контрпропагандистських матеріалів. Багато публікацій, які заслуговують на увагу, можна зустріти в газетах «Правда України», «Радянська Україна», «Сільські вісті».

Певний досвід у цій справі є і в місцевій пресі. Хорошим прикладом може бути обласна газета «Радянська Волинь». На її сторінках широко й переконливо розкриваються досягнення розвинутого соціалізму, дружба народів і соціалістичний інтернаціоналізм, переваги радянської демократії, активно викривається український буржуазний націоналізм, капіталістична дійсність.

Творчий пошук характерний також для обласної газети «Радянська Буковина». Чернівецькі журналісти із знанням справи розробляють тему радянського способу життя, наступально розвінчують реакційну політику і злочинну практику міжнародного сіонізму. В газеті систематично публікуються матеріали, які викривають підступи сіоністської пропаганди, її міфи про «солодке життя» для всіх і кожного на «землі обітованій». Робиться це, звичайно, на прикладі тих, хто на собі відчув блага «західного раю» і змушений був потім гірко розкаюватися. У 1981—1983 рр. в газеті було опубліковано 35 матеріалів по викриттю сіоністської ідеології і політики.

Вагомий контрпропагандистський заряд несуть у собі передачі Українського телебачення. Пропаганда радянського способу життя, наших досягнень проводиться в телепрограмах «З людьми і для людей», «Твоя життєва позиція» та ін. Критиці капіталістичної дійсності присвячуються передачі циклу «Міжнародна студія УТ». Викриттю підривної суті буржуазної пропаганди, ідеологічних диверсій класового ворога підпорядкований цикл «Факти свідчать». Великий громадський резонанс викликали підготовлені республіканським телебаченням передача «Увага: ЦРУ», чотирисерійний відеотелефільм «Останній довід королів». Цілеспрямована робота проводиться в цьому напрямі одеським телебаченням. Протягом ряду років тут з успіхом ідуть передачі «Міфи і дійсність», «Атеїстичні діалоги».

Разом з тим перед засобами масової інформації стоїть завдання збагатити зміст контрпропагандистських виступів, удосконалити форми подачі матеріалів, краще вивчати, як вони сприймаються читачами, телеглядачами, радіослухачами. В нашій пресі, по телебаченню і радіо більше повинно з'являтися бойових репортажів, памфлетів, фейлетонів, гострих реплік, які викривають капіталістичний світ бездуховності, бізнесу і наживи, яскравих ідеологічних статей, теле- і радіопередач, підготовлених пристрасно, художньо переконливо, майстерною публіцистичною рукою.

У політичному вихованні винятково велика роль художньої літератури, кіно, театральних вистав, які розвінчують імперіалізм, проливають справжнє світло на буржуазний спосіб життя. Важливе місце серед літературних творів такого роду належить публіцистичному роману Віталія Коротича «Обличчя ненависті». У ньому виключно на документальному матеріалі показане життя сьогодишньої Америки. Книга, нещадно викриваючи пороки сучасного американського суспільства, є дуже актуальною сьогодні, вона сприяє виробленню класового чуття, критичних оцінок антигуманної суті експлуататорського ладу.

Хотілося б, щоб таких книг наші письменники створювали значно більше.

З контрпропагандистською метою почала краще використовуватись велика сила ідейно-художнього впливу кінематографа. За останні роки на кіностудіях республіки створено ряд художніх і документальних кінокартин, які викривають реакційну суть українського буржуазного націоналізму, підступи ідеологічних диверсантів, що проводять підривну роботу, прикриваючись релігією. Серед них фільми «Високий перевал», «Таємниця святого Юра», «Провал операції «Велика Ведмедиця», хронікально-документальні стрічки «Без строку давності», «Пастор на слизькій дорозі», «Вісім тактів забутої музики» та ін.

Посиленню виховного впливу кінематографа може сприяти створення в кінотеатрах залів політичного фільму. В республіці їх уже функціонує 20. У кінотеатрах Києва — це «Екран бореться за мир» і «Факел», Харкова — «Глобус» і «Співдружність», Вінниці — «Акценти». В даний час багато робиться для того, щоб відкрити зали політичного фільму в усіх обласних центрах.

Свій вклад у контрпропагандистську роботу вносять діячі театрального мистецтва. В репертуарі 19 театрів є п'єси радянських драматургів, які показують і викривають антинародну природу сучасного імперіалізму, буржуазного способу життя. Це театральні постановки п'єс Г. Боровика «Інтерв'ю в Буенос-Айресі», Д. Бедзика «Врятуйте доктора Рейча», А. Лаурінчука «Останнє прохання», Р. Ібрагімбекова «Похорони в Каліфорнії», А. Крима «Час любити і ненавидіти», Г. Плоткіна «Втрачений горизонт» та ін.

Таким чином, для створення в республіці добре продуманої, скоординованої системи контрпропаганди робиться немало. Але зроблено ще далеко не все. У цій важливій справі не ліквідовано недоліків, є також певні труднощі. Контрпропагандистська робота вимагає до себе неослабної уваги і постійного вдосконалення. Треба завжди пам'ятати, що контрпропаганда для нас — це насамперед боротьба за людину, за її комуністичні переконання, і що ідеологічна боротьба на міжнародній арені не знає передишок¹⁵. Ідейна переконаність дає змогу людині не лише бути стійкою перед будь-якими акціями ідеологічних диверсантів, а й давати їм своєчасну і рішучу відсіч. Всіма засобами вдосконалюючи контрпропагандистський напрям в ідеологічній роботі, партійні організації роблять все необхідне, щоб вона була більш наступальною, змістовною, цілеспрямованою, підвищувала рівень політичної зрілості, ідейно-класового загартовування наших людей, розвивала їх трудову і громадську активність у зміцненні економічної і оборонної могутності Батьківщини, в боротьбі за торжество комуністичних ідеалів.

Л. М. Кравчук,

зав. отделом пропаганды и агитации ЦК Компартии Украины

КОНТРПРОПАГАНДА В СИСТЕМЕ ИДЕОЛОГИЧЕСКОЙ РАБОТЫ ПАРТИЙНЫХ КОМИТЕТОВ: ОПЫТ, ПРОБЛЕМЫ

Резюме

В статье раскрывается сущность одного из важнейших направлений идеологической работы — контрпропаганды, показаны ее функции, роль и место в коммунистическом воспитании трудящихся. В ней освещается опыт партийных комитетов республики по проведению контрпропагандистской работы, ее методическому и информационному обеспечению, высказываются предложения по дальнейшему совершенствованию контрпропаганды.

¹⁵ Див.: Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС 14—15 червня 1983 року, с. 50.

Ф. Г. ТУРЧЕНКО (Запоріжжя)

ЛІКВІДАЦІЯ КЛАСУ ПОМІЩИКІВ НА УКРАЇНІ

Ліквідація експлуататорських класів — один з найважливіших результатів соціально-економічного і політичного розвитку радянського суспільства у перехідний період. Намагаючись применшити притягальну силу історичного прикладу СРСР, буржуазна історіографія всіляко фальсифікує процес експропріації повалених в результаті соціалістичної революції поміщиків і буржуазії, твердячи, нібито він супроводжувався «нечуваною жорстокістю» з боку робітничо-селянської влади. Викриття цих фальсифікацій — важливе завдання радянських істориків.

Тим часом вивчення питань, пов'язаних з ліквідацією експлуаторських класів на Україні, перебуває на початковій стадії. Зокрема, про поміщиків у цьому плані в літературі, в тому числі присвяченій аграрним перетворенням в роки соціалістичної революції та громадянської війни, є лише уривчасті відомості¹. На республіканській науковій конференції «XXVI з'їзд КПРС про розвиток соціально-класової структури радянського суспільства в умовах соціалістичного й комуністичного будівництва» (Донецьк, 1982 р.) справедливо відзначалося, що в українській радянській історіографії питання про ліквідацію класу поміщиків поки що майже не розроблено². Автор даної статті зробив спробу в загальних рисах розкрити головні напрями процесу ліквідації класу поміщиків на Україні.

Як відомо, в дореволюційній Росії поміщики були одним з основних експлуаторських класів. У 1917 р. на Україні налічувалося 37,8 тис. поміщицьких господарств. Загальна кількість поміщиків з урахуванням членів їх сімей становила тут 295,2 тис. чол., що не перевищувало 0,9% у загальному складі населення³.

Розвиток у сільському господарстві капіталістичних відносин викликав істотні зміни у становому складі поміщиків. За офіційними даними, в 1905 р. дворянські маєтки становили тільки 45,5% великих (понад 50 десятин) приватних господарств України. Решта їх належала купцям, куркулям, міщанам та ін.⁴ Однак маєтне дворянство продовжувало залишатися найвпливовішою групою класу поміщиків. Воно зосереджувало в своїх руках величезні матеріальні цінності і, по суті, всю повноту влади. В. І. Ленін писав у 1912 р.: «...Влада й доходи лишаються, як і раніше, в руках землевласників-кріпосників»⁵. Як свідчить статистика, 4845 маєтних дворян України, що володіли земельними площами понад 500 дес., мали у своєму розпорядженні 9 млн. дес. землі, або 20% місцевого земельного фонду⁶. Існування великих поміщицьких маєтків, наголошував В. І. Ленін, це — «...найвизначніше втілення і найміцніша опора залишків кріпосництва в Ро-

¹ Рубач М. А. Очерки истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине в период проведения Октябрьской революции. — Киев, 1956, 457 с.; Рибалка І. К. Аграрні перетворення на Україні в роки громадянської війни. (1919 р.) — Харків, 1967, 192 с.; Ксензенко Н. И. Революционные аграрные преобразования на Украине (декабрь 1919 — март 1921 гг.). — Харьков, 1980, 144 с.

² Кульчицкий С. В. Коренные изменения структуры Украинской ССР на пути от капитализма к социализму. — В кн.: XXVI съезд КПСС о развитии социально-классовой структуры советского общества в условиях социалистического и коммунистического строительства: Тезисы докладов и сообщений. Донецк, 1982, с. 30.

³ Рибалка І. К., Турченко Ф. Г. Соціально-класова структура населення України напередодні Жовтневої революції. — УІЖ, 1981, № 11, с. 24, 29, 31.

⁴ Статистика землевладения 1905 г.: Свод данных по 50-ти губерниям Европейской России. — СПб., 1907, с. 56—72.

⁵ Ленін В. І. Анкета про організації великого капіталу. — Повне збір. творів, т. 21, с. 288.

⁶ Статистика землевладения 1905 г. ..., с. 56—72.

сії»⁷. Відробітки, кабала та інші пережитки феодалізму були істотним елементом виробничих відносин дореволюційного села. Водночас, в умовах капіталістичного розвитку країни, ставала дедалі помітнішою невідповідність напівкріпосницьких методів господарювання. Поміщики змушені були перебудовувати виробництво на новий лад, відкриваючи тим самим певний простір для утвердження капіталістичних відносин. Однак на політичній надбудові це майже не позначалося, і вона залишалася напівкріпосницькою, підконтрольною великопоміщичьому дворянству.

Ліквідацію цього класу більшовики розглядали як одне з найважливіших завдань революційного перетворення суспільства. Задовго до Великого Жовтня вони визначили найважливіші шляхи його розв'язання. Уже в ході революції 1905—1907 рр. В. І. Ленін націлював селянство під керівництвом пролетаріату на «...вигнання поміщиків і захоплення поміщицьких земель» при цілковитому зруйнуванні або усуненні «...всіх і всяких місцевих властей, з заміною їх новими, народними властями...»⁸.

Лютнева буржуазно-демократична революція не внесла корінних змін у панівне становище поміщиків. Тимчасовий уряд відмовився йти назустріч вимогам народних мас про ліквідацію великого землеволодіння. У березні 1917 р. він видав спеціальну постанову. Визнавши в ній, що розв'язання аграрного питання «становить найсерйозніше соціально-економічне завдання історичного моменту, який переживається нині», він, однак, відклав його розгляд до Установчих зборів⁹. Більше того, Тимчасовий уряд орієнтувався на поміщицькі кола у своїх спробах зміцнити власні політичні позиції. Він охоче призначав поміщиків місцевими комісарами, членами і керівниками різних урядових комітетів¹⁰. Користуючись покровительством Тимчасового уряду, поміщики зробили спробу консолідувати свої сили, що, зокрема, дістало вияв в активізації діяльності їх партій і організацій. Особливо це стосувалося Всеросійського союзу земельних власників, місцевої організації якого на Україні об'єднували широкі кола поміщиків та великих куркулів¹¹. Частина поміщиків підтримувала утворену навесні 1917 р. Українську хліборобсько-демократичну партію, що намагалася добитися здійснення своїх реакційних цілей — запровадження на Україні режиму поміщицької гетьманщини — у союзі з великоросійською буржуазією та поміщиками, а коли став очевидним їх політичний крах, пішла на відкриття зради національних інтересів українського народу, вступивши в зговір з німецьким імперіалізмом¹².

Однак спроби цих та інших поміщицько-монархічних організацій і груп зупинити революційний рух зазнали невдачі. Селянство за ними не пішло. Воно прислуховувалося до більшовиків, які закликали його до негайної організованої ліквідації поміщицького землеволодіння та всіх інших залишків кріпосництва. «Аграрну революцію, — наголошував В. І. Ленін у доповіді на Петроградській загальноміській конференції РСДРП(б) 14(27) квітня 1917 р., — ми одні зараз розвиваємо,

⁷ Ленін В. І. Аграрна програма соціал-демократії в першій російській революції 1905—1907 років. — Повне збір. творів, т. 16, с. 200.

⁸ Ленін В. І. Розпуск Думи і завдання пролетаріату. — Там же, т. 13, с. 300.

⁹ Экономическое положение России накануне Великой Октябрьской социалистической революции: Документы и материалы: Март—октябрь 1917 г. — М. — Л., 1957, ч. 3, с. 209.

¹⁰ Чаадаева О. Помещики и их организации в 1917 году. — М. — Л., 1928, с. 51—55; Полтавський обласний державний архів, ф. 1057, оп. 1, спр. 37, арк. 129; Київський обласний державний архів, ф. 1716, оп. 1, спр. 12, арк. 34—35.

¹¹ Спирин Л. М. Крушение помещичьих и буржуазных партий в России. — М., 1977, с. 260; Чаадаева О. Указ. соч., с. 85—86.

¹² Курас Н. Ф. Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине. — К., 1978, с. 134.

кажучи селянам, щоб вони брали землю зараз же»¹³. Ця робота давала свої результати. Селяни почали негайно захоплювати луки, сінокоси, рубати поміщицькі ліси, відмовлятися виконувати свої зобов'язання по відробітках і фактично знищили цей пережиток кріпосництва. Поступово вони перейшли й до обмеження поміщицької власності на посівні землі. Під тиском найбіднішого селянства земельні комітети проводили перерозподіл приватновласницьких земель, що здавалися в оренду, і знизили в 3—5 разів орендну плату. В результаті вже до середини літа 1917 р. поміщики втратили $\frac{2}{3}$ — $\frac{4}{5}$ суми орендних внесків, що становили до революції 70 млн. крб. золотом на рік¹⁴. З липня трудящі селяни почали примушувати поміщиків здавати в оренду й ті землі, які раніше не орендувалися, а оброблялися наймитами. До жовтня у поміщиків та великих куркулів, за підрахунками М. А. Рубача, під приводом примусової оренди було відібрано $\frac{1}{4}$ — $\frac{1}{2}$ земель¹⁵.

Однак, незважаючи на це, поміщики аж до Жовтневої революції та виходу Декрету II з'їзду Рад про землю залишалися юридичними власниками всієї та фактичними власниками основної частини належної їм землі.

Лише соціалістична революція позбавила поміщиків привілейованого становища в суспільстві. Як і буржуазія, вони були усунуті від влади. Слідом за центральними районами диктатура пролетаріату почала утверджуватися й на Україні. I з'їзд Рад республіки проголосив, що влада на її території належить Радам робітничих, солдатських і селянських депутатів. Керовані більшовиками робітники і селяни взяли твердий курс на усунення від політичного та соціально-економічного життя класу поміщиків. При цьому вони діяли відповідно до лєнінських вказівок про те, що «...клас експлуатованих бере в свої руки всі засоби влади, щоб остаточно знищити свого класового ворога...»¹⁶.

Втративши політичну владу, маєтне дворянство позбулося незабаром і своїх станових привілеїв. 11 листопада 1917 р. було прийнято декрет ВЦВК «Про знищення станів і громадянських чинів», що скасовував будь-які звання, титули і громадянські чини, ліквідовував станові організації та установи¹⁷. Одночасно розгорталася експропріація класу поміщиків. Адже тільки знищивши поміщицьке землеволодіння і передавши землю селянам, наголошував у заключному слові на VII Всеросійському з'їзді Рад 6 грудня 1919 р. В. І. Ленін, можна «придусити і знищити» поміщика¹⁸.

Юридичні основи ліквідації поміщицького землеволодіння були закладені в лєнінському Декреті про землю, прийнятому 26 жовтня (8 листопада) 1917 р. II Всеросійським з'їздом Рад. Уже в першій статті Декрету відзначалося: «Поміщицька власність на землю скасовується негайно без всякого викупу»¹⁹. Поміщицькі маєтки, а також удільні, монастирські, церковні землі з усім їх живим і мертвим реманентом, садибними будівлями і всіма приналежностями передавалися в розпорядження волосних земельних комітетів і повітових Рад селянських депутатів. Останні були зобов'язані вживати необхідних заходів для додержання найсуворішого порядку при конфіскації поміщицьких маєтків, для найсуворішої революційної охорони всього господарства

¹³ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 31, с. 233.

¹⁴ Рубач М. А. Захоплення поміщицьких і куркульських земель під приводом примусової оренди: (До історії аграрної революції 1917 р. на Україні).— В кн.: Боротьба за владу Рад на Україні. К., 1977, с. 63; Історія селянства Української РСР.— К., 1967, т. 2, с. 10.

¹⁵ Рубач М. А. Захоплення поміщицьких і куркульських земель..., с. 77.

¹⁶ Ленін В. І. Доповідь про діяльність Ради Народних Комісарів 11 (24) січня: Третій Всеросійський з'їзд Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів 10—18 (23—31) січ. 1918 р.— Повне збір. творів, т. 35, с. 256.

¹⁷ Декрети Советской власти.— М., 1957, т. 1, с. 72.

¹⁸ Див.: Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 39, с. 394—395.

¹⁹ Декрети Советской власти, т. 1, с. 17.

на землі, яке переходить до народу, з усіма будівлями, знаряддями, худобою, запасами продуктів та ін.²⁰ Рішенням I Всеукраїнського з'їзду Рад дія ленінського Декрету про землю поширювалася на Україну²¹. Всеукраїнська конференція Рад селянських депутатів, робота якої проходила 20—22 січня 1918 р., обговорила проект земельного закону, в основу якого були покладені рішення III Всеросійського з'їзду Рад. Цей закон II Всеукраїнський з'їзд Рад затвердив у березні як «Тимчасове положення про соціалізацію землі»²².

Селянство України із захопленням зустріло Декрет про землю і, долаючи опір великих землевласників та Центральної ради, що їх підтримувала, приступило до встановлення контролю над поміщицькими маєтками та опису їх майна. Воно рішуче відкидало будь-які спроби затягти процес ліквідації поміщицького землеволодіння, не зупиняючись перед погромами маєтків та насильствами над їх власниками. Останні змушені були втікати, вивозячи з собою цінності та майно. Найчастіше це спостерігалось на Правобережжі, де суперечності між поміщиками і селянами досягли особливої гостроти, а організуючий вплив робітничого класу та більшовицьких комітетів на розгортання аграрних перетворень був недостатнім. У деяких повітах Подільської губернії, наприклад, селяни розгромили 50—60% маєтків. Однак більшість поміщицьких господарств України збереглася і до середини грудня 1917 р. над ними було встановлено контроль і проведено опис²³.

В ході ліквідації маєтків, що розгорнулася слідом за цим, вирішувалося питання про долю їх колишніх господарів. Всеросійський союз земельних власників рекомендував поміщикам не залишати своїх садиб, розраховуючи таким чином зберегти на селі надійні контрреволюційні сили²⁴. До цього ж, щоправда у дещо завуальованій формі, закликала їх і Центральна рада²⁵. Встановлення Радянської влади і ліквідація поміщицьких маєтків у багатьох селах були неможливими без виселення поміщиків, які розгорнули шалену антирадянську агітацію, створювали озброєні банди, намагаючись залякати селян, зірвати аграрні перетворення. Аналізуючи досвід ліквідації класу поміщиків у нашій країні, В. І. Ленін відзначав у 1920 р., що в перший період після взяття пролетаріатом влади «...є безумовно необхідною не тільки негайна конфіскація маєтків великих землевласників, а й поголовне вигнання їх або інтернування, як вождів контрреволюції...»²⁶.

Окремі випадки виселення поміщиків мали місце ще до Жовтневої революції — влітку та восени 1917 р. Із встановленням контролю над маєтками і проведенням їх обліку такі випадки почастишали²⁷. Наприкінці 1917 — на початку 1918 рр., в умовах встановлення на Україні Радянської влади, виселення експропрійованих землевласників стало набувати масового характеру²⁸.

Курс на виселення поміщиків з їх маєтків був закріплений в опуб-

²⁰ Там же.

²¹ Съезды Советов Союза ССР, союзных и автономных советских республик: Сб. документов (1917—1937 гг.).— М., 1960, т. 2, с. 17.

²² Там же, с. 27—40.

²³ Рубач М. А. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине, с. 246.

²⁴ Осипова Т. Всеросийский союз земельных собственников.— История СССР, 1976, № 3, с. 127—128.

²⁵ История селянства Української РСР, т. 2, с. 27.

²⁶ Ленін В. І. Тези до II конгресу Комінтерну: Первісний начерк тез по аграрному питанню.— Повне збір. творів, т. 41, с. 170.

²⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 116, оп. 1, спр. 18, арк. 61; Земля и воля (Харків) 1918, 18 нояб.; Борьба трудящихся Волини за власть Советов (Харків) (март 1917—декабрь 1920 гг.): Сб. документов и материалов.— Житомир, 1957, с. 73.

²⁸ Борьба трудящихся Волини за власть Советов, с. 130; Хміль І. В. Трудящее селянство України в боротьбі за владу Рад. К., 1977, с. 142.

лікований у лютому 1918 р. Наркомземом РСФРР «Тимчасовій інструкції перехідних заходів по проведенню в життя закону про соціалізацію землі». В ній перед земельними відділами місцевих Рад ставилося завдання «негайно виселяти... всіх колишніх поміщиків, довірених і нетрудових орендаторів маєтків і взяти останні у своє відання»²⁹.

Однак наприкінці 1917— на початку 1918 рр. в селах України ще залишалося чимало дрібних і середніх поміщиків, які відкрито не виступали проти аграрних перетворень. Їм надавалися частина майна, будівель, земельні ділянки. В Декреті про землю право на користування нею визнавалося за всіма громадянами, які бажають обробляти її своїми руками. Ніяких винятків для колишніх власників не робилося. Більше того, в декреті за ними визнавалося «право на суспільну підтримку на час, необхідний для пристосування до нових умов існування»³⁰.

Питання про кількість майна, що залишалося поміщикам, як правило, вирішувалося в гострій боротьбі. Селяни прагнули до конфіскації всього майна, реманенту, землі і погоджувалися надати колишнім хазяям тільки найнеобхідніше для переходу до трудового існування. Поміщики ж намагалися залишити за собою предмети домашнього вжитку, одяг, житлові приміщення, птицю, молочну худобу, свиней, неробочих коней, екіпажі тощо. Угодовські елементи в земельних комітетах наполягали на задоволенні цих претензій. Однак вони зустрічали рішучий опір з боку трудящего селянства. Типовим документом того часу, що відображав підхід місцевих органів Радянської влади до розв'язання цього питання, є «Інструкція по регулюванню земельних відносин на 1918 рік», яка діяла на Харківщині і була опублікована на початку березня. В ній передбачалося, що при опису маєтку за його колишнім господарем мала залишатися «домашня обстановка, якщо там живе власник, у кількості, необхідній для потреб, а також домашня худоба, необхідна для особистих потреб власника, і частина живого та мертвого реманенту, необхідного для обробки землі, належної за встановленими нормами і відведеної в користування власнику, якщо він виявить бажання обробляти зазначену ділянку особистою працею або працею сім'ї»³¹.

Подібних документів збереглося немало³². Вони переконливо свідчать, що Радянській владі було чужим почуття класової помсти і що поміщики, які виявляли бажання вести трудовий спосіб життя, одержували все необхідне для цього.

Певне уявлення про результати ліквідації поміщицького землеволодіння наприкінці 1917— на початку 1918 рр. дають дані анкетного обстеження підсумків аграрної революції на Україні, проведеного в 1922 р. ЦСУ УСРР, які були опубліковані В. Я. Якиманським. Обстеження проводилося в 90% повітів України і охопило близько половини волостей і 10% поселень республіки. З 1688 анкет, що надійшли на обробку, 89% свідчать про організований відбір землі у власників, решта — про втечу поміщиків з маєтків. Процес конфіскації розтягнувся на чотири роки — з 1917 по 1920 р., а в деяких місцевостях — він захопив і 1921 р. Дані про те, що це відбулося у 1917 р., зафіксовані в 31% загальної кількості анкет, у 1918 р. — в 27%³³. Певна частина

²⁹ Сборник декретов и постановлений по народному хозяйству.— М., 1918, вып. 1, с. 491.

³⁰ Декреты Советской власти, т. 1, с. 18.

³¹ Известия Юга (Харків), 1918, 3 марта.

³² Див., наприклад: Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине: Сб. документов и материалов.— К., 1957, т. 3, с. 663; Рубач М. А. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине, с. 333.

³³ Якиманский В. Я. К итогам аграрной революции на Украине: По данным анкетного обследования 1922 г.— Харьков, 1924, с. 2, 24—26.

поміщиків у цей час втекла із своїх маєтків. У решти, за свідченням селян, земля в зазначений період не відбиралася. Багато дрібних маєтків у січні — лютому 1918 р. навіть не були враховані і взяті під контроль³⁴. Таким чином, повністю ліквідувати поміщицьке землеволодіння за такий короткий строк не вдалося. Навіть у центральних районах країни, де умови для цього були більш сприятливими, навесні і влітку 1918 р. частина землі повністю перебувала в руках поміщиків³⁵.

Політичний розгром цього класу на той час також ще не було завершено. У більшості місцевостей продовжували існувати міські думи і земські установи, де був помітний вплив поміщиків. Відділення Союзу земельних власників та інших поміщицьких партій і організацій були ліквідовані не скрізь. У містах України зосереджувалися десятки тисяч монархічно настроєних офіцерів³⁶. В країні існувала певна соціальна база поміщицько-монархічної контрреволюції, причому на Україні вона була дещо ширшою, ніж у центральних районах. Так, на виборах у Всеросійські установчі збори головна поміщицька організація — Всеросійський союз земельних власників — збрала на Україні 117,8 тис. голосів, що становило більше половини прихильників цієї організації по країні в цілому³⁷. Крім того, немало голосів одержали тут крайньо праві церковно-монархічні організації і групи³⁸. Частина виборців підтримала українські націонал-монархічні організації. Якщо врахувати і прибічників буржуазних партій, а за них голосувало близько 800 тис. чол.³⁹, то можна дійти висновку, що майже 1 млн. чол., або трохи більше 12% тих, хто взяв участь у виборах, становили потенціальну базу буржуазно-поміщицької контрреволюції у громадянській війні, яка розгорнулася на Україні.

Використовуючи всі можливості, поміщики в союзі з іншими контрреволюційними силами намагалися повалити Радянську владу і відновити старі порядки, зокрема реставрувати велике землеволодіння. А можливості ці були досить значними. І хоч експлуататорські класи в кінцевому підсумку були приречені, вони, як наголошував В. І. Ленін, «...на довгий час... зберігають неминуче ряд величезних фактичних переваг: у них лишаються гроші..., деяке рухоме майно, часто значне, лишаються зв'язки, навички організації і управління, знання всіх «таємниць» (звичаїв, прийомів, засобів, можливостей) управління..., лишається незмірно більший навик у військовій справі (це дуже важливо)...»⁴⁰. Нарешті, представники експлуататорських класів без вагань ішли на національну зраду, намагаючись при допомозі іноземних імперіалістів повернути втрачене.

Поміщики взяли найактивнішу участь у громадянській війні. Уже на початку австро-німецької окупації України вони стали швидко відновлювати свої політичні позиції. Логічним наслідком цього був «державний переворот», здійснений їх партіями та організаціями за вказівкою та при цілковитій підтримці окупантів. В результаті на Україні

³⁴ Рубач М. А. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине, с. 239.

³⁵ Макарова Л. С. К вопросу о ликвидации помещичьего землевладения. — В кн.: Октябрь и советское крестьянство. 1917—1927. М., 1977, с. 118.

³⁶ Скрипник М. О. Начерк історії пролетарської революції на Україні. — Червоний шлях. 1923, № 3, с. 80—81; Тригуб П. М. Ліквідація міських дум і земств у період боротьби за встановлення Радянської влади на Україні (грудень 1917 — березень 1918 р.). — Питання історії народів СРСР. Харків, 1972, вип. 13, с. 30.

³⁷ Спирин Т. М. Указ. соч., с. 345—346, 363; Чандаева О. Указ. соч., с. 175—176.

³⁸ Спирин Т. М. Указ. соч., с. 264.

³⁹ Курас Н. Ф. Указ. соч., с. 178—179.

⁴⁰ Ленін В. І. Пролетарська революція і ренегат Каутський—Повне збір. творів, т. 37, с. 251.

відбулася реставрація «буржуазно-поміщицького монархізму»⁴¹ у формі гетьманщини. Великі землевласники-дворяни, колишні царські чиновники, діячі всеросійської контрреволюції зайняли в новоствореній адміністрації центральні посади. Про цілковиту залежність гетьманської влади від окупантів свідчать слова німецького посла Мумма, який заявив, що вона «обслуговує винятково наші інтереси»⁴².

Офіцерсько-куркульська Директорія, що захопила владу на Україні після краху гетьманщини, також не була антипоміщицьким режимом, як це намагалися зобразити її верховоди. Відчуваючи вузькість своєї соціальної бази, цей антинародний режим шукав прибічників саме в таборі поміщиків та великої буржуазії, залучав їх до зміцнення свого апарату. Політична платформа Директорії також розроблялася за участю та з урахуванням інтересів дворянства⁴³.

Великі поміщики становили класову опору білогвардійських режимів. Наприклад, серед найближчого оточення Денікіна було 8 колишніх царських сенаторів, 49 колишніх предводителів дворянства, 73 голови земських управ, 50 дійсних статських радників та ін.⁴⁴

Тимчасова реставрація буржуазно-поміщицького ладу в ході громадянської війни супроводжувалася жорстоким масовим терором, внаслідок якого були знищені тисячі кращих представників робітничого класу і трудящого селянства.

Особливо яскраво курс на запровадження дореволюційних порядків проявився в аграрній політиці контрреволюції. Буржуазно-поміщицькі режими, насамперед гетьманський і денікінський, домагалися фактично повного відновлення великого землеволодіння. Однак навіть масові репресії, якими супроводжувалося повернення дворян у маєтки, не могли примусити селян примиритися з цим. Вони відмовлялися працювати на поміщиків. Тому, йдучи назустріч побажанням останніх, гетьманські, а пізніше денікінські власті запроваджували в економіях примусову працю⁴⁵. Це свідчило про цілковитий провал спроб відновлення системи виробничих відносин, які панували на селі у дореволюційні часи. Тільки пряме насильство, тобто позаекономічний примус, могло забезпечити поміщицькі маєтки робочою силою.

Окремі поміщики відчували безперспективність спроб відновити колишні форми свого панування. Тенденція до самоліквідації поміщицьких господарств, що намітилася в 1917 р., в умовах гетьманського та денікінського режимів не припинилася. Деякі землевласники збували землю і майно, поспішаючи перетворити їх у тверду валюту й коштовність⁴⁶. Відчуття тривоги, непевності в завтрашньому дні не залишало їх. Так, наприкінці квітня 1918 р. на з'їзді земельних власників Олександрівської волості Бахмутського повіту поміщик Воронов відмовився від членства у волосній земській управі «...не тому, що,— як заявив він,— не хочу, а тому, що революція не закінчена. І хто знає, що нам доведеться пережити...»⁴⁷.

⁴¹ Див.: Ленін В. І. Тези про сучасне політичне становище.— Там же, т. 36, с. 304.

⁴² Крах германської окупації на Україні: (По документах окупантів).— М., 1936, с. 123.

⁴³ Іргізов А. Трудовий конгрес:— Літопис революції, 1929, № 2 (55), с. 100.

⁴⁴ Трифонов І. Я. Ліквідація експлуататорських класів в СРСР.— М., 1975, с. 150.

⁴⁵ Киевщина в годы гражданской войны и иностранной военной интервенции (1918—1920 гг.): Сб. документов и материалов.— К., 1962, с. 39. Борьба трудящихся Волины за власть Советов, с. 135; Алексашенко А. И. Крах денкинищины.— М., 1966, с. 75.

⁴⁶ Работы II Полтавского губернского съезда рабочих, солдатских и красноармейских депутатов 15—17 апреля 1919 г.— Полтава, 1919, с. 63; Якиманский В. Я. Указ. соч., с. 25; Лях Р. Д. Розв'язання аграрного питання на Україні (1917—1923 рр.).— Київ—Донецьк, 1975, с. 48, 36—37.

⁴⁷ Борьба за Октябрь на Артемовщине: Сб. воспоминаний и статей.— Харьков, 1929, с. 359.

Однак такі настрої не були панівними. Більшість поміщиків домагалися повного, без будь-яких обмежень, відновлення своїх економічних і політичних позицій. Небажання поступитися жодним із своїх привілеїв, нерозуміння об'єктивних закономірностей суспільного розвитку і всілякий опір їм прискорили воєнно-політичний крах класу поміщиків.

Війна вирвала із складу цього класу найактивніших його представників. Частина з них, насамперед ті, що входили до складу офіцерського корпусу контрреволюційних військ, загинули в ході бойових дій, інші — емігрували. За кордон виїхало й багато великих та середніх поміщиків, які не брали активної участі у політичній боротьбі. Найбільше втекло їх під час розгрому гетьманщини та денікінщини⁴⁸.

І все ж думка про те, що з розгромленими контрреволюційними силами ті чи інші території залишали і всі поміщики, не відповідає дійсності. Кожного разу після відновлення Радянської влади на Україні у багатьох дрібних та середніх маєтках виявлялися їх колишні господарі. Знову й знову доводилося приступати до знищення політичних та економічних позицій залишків цього класу, закривати установи та інститути контрреволюційних режимів, розпускати поміщицькі партії та організації, їх органи преси. Згідно з декретом РНК УСРР від 7 лютого 1919 р. на території республіки були скасовані стани та громадянські чини. Всі станові установи й організації, у тому числі дворянські товариства, припиняли існування, а їх майно оголошувалося державною власністю⁴⁹. Конституція УСРР, прийнята 10 березня 1919 р., оголосила панівні класи та групи, що примикають до них своїми політичними позиціями, усунутими від політичної діяльності⁵⁰.

У своїй масі поміщики відмовилися визнати себе переможеними. В 1919—1920 рр. на Україні були розгромлені десятки білогвардійських і петлюрівських підпільних організацій, керівниками й активними членами яких були представники цього класу⁵¹. Багато документів свідчить і про участь їх у боротьбі проти Радянської влади в складі бандитських формувань⁵². У циркулярному листі НКВС УСРР від 28 червня 1920 р. наголошувалося: «Зведення заворушень і контрреволюційних виступів серед селянства виявляє, що велику роль у цих виступах відіграють колишні поміщики»⁵³.

Жорстокий опір поміщиків соціалістичним перетворенням диктував необхідність їх негайної експропріації. Уже в «Маніфесті Тимчасового Робітничо-Селянського уряду України» від 28 листопада 1918 р. ліквідація поміщицького землеволодіння висувалася як одне з найважливіших завдань⁵⁴. Про це йшлося також на III з'їзді КП(б)У та на III Всеукраїнському з'їзді Рад, що відбулися в березні 1919 р.⁵⁵

При розв'язанні аграрного питання на Україні в 1919 р. місцеві органи Радянської влади широко використовували досвід як центральних районів РСФРР, так і власний, нагромаджений ще наприкінці 1917 — на початку 1918 рр. Зокрема, порядок ліквідації поміщицького

⁴⁸ Червоний шлях, 1923, № 2, с. 112.

⁴⁹ Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (листопад 1918 — серпень 1919): 36. документів і матеріалів. — К., 1962, с. 75.

⁵⁰ Там же, с. 98.

⁵¹ Маймескулов Л. Н., Сташис В. В., Рогожин А. И. Всеукраинская Чрезвычайная Комиссия (1918—1922). — Харьков, 1971, с. 152—178; На защите революции: Из истории Всеукр. Чрезв. Комиссии 1917—1922 гг.: Сб. документов и материалов. — Киев, 1976, с. 234—235.

⁵² Коммунист, 1927, 18 мая; На защите революции, с. 179.

⁵³ Радянська Україна — Советская Украина, 1920, 26 июля, с. 20.

⁵⁴ Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (листопад 1918 — серпень 1919), с. 41.

⁵⁵ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — К., 1976, т. 1, с. 45—46; Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (листопад 1918 — серпень 1919), с. 89.

землеволодіння в 1919 р. в основному був таким самим, як і в перші місяці після перемоги Жовтня. Насамперед органи Радянської влади встановлювали контроль над маєтками, організовували їх охорону, після чого проводився облік майна та земельних площ. Практично вже це означало конфіскацію поміщицьких господарств. У 1919 р. її вдалося здійснити більш повно, ніж наприкінці 1917 — на початку 1918 рр. За даними В. Я. Якиманського, близько 14% власників уперше були позбавлені землі та майна лише в 1919 р.⁵⁶ Однак і в цей період частину маєтків, як правило дрібних, іноді середніх (до 200—300 десятин), конфіскувати не вдалося.⁵⁷

Після вигнання з території республіки денікінських військ лінія на ліквідацію поміщицького землеволодіння була всебічно обґрунтована в написаній В. І. Леніним резолюції «Про Радянську владу на Україні», прийнятій 29 листопада 1919 р. Пленумом ЦК РКП(б) і затвердженій VIII Всеросійською партконференцією⁵⁸. Ленінські вказівки з даного питання були покладені в основу аграрної політики Радянської влади на Україні. До літа 1920 р. в Харківській, Полтавській, Донецькій та Чернігівській губерніях поміщицькі господарства перестали існувати⁵⁹. На Правобережжі та Півдні республіки процес ліквідації поміщицького землеволодіння затягнувся до кінця 1920 р.⁶⁰ Подекуди на Катеринославщині та Херсонщині дрібні й середні маєтки залишалися в руках поміщиків і в 1921 р.⁶¹

Процес конфіскації поміщицьких земель на Україні в 1919 та 1920 р. затримувався з ряду причин. Головною серед них була обстановка на фронті, яка постійно змінювалася, особливо в 1919 р. Земельні органи, що займалися аграрними перетвореннями, нерідко не встигнувши як слід розгорнути свою діяльність, змушені були готуватися до евакуації. До того ж працівники їх низових ланок часто гинули від рук бандитів, що лютували по селах. Траплялися й випадки прямого покровительства поміщикам з боку окремих представників земельних відділів Рад. На Харківщині, наприклад, вони, посиляючись на те, що, мовляв, після конфіскації багато земель може залишитися незасіяними, не чіпали в 1919 р. господарств, площа яких становила 50 і навіть 100 десятин. В Херсонській губернії подібна мотивація була використана для залишення їх власникам ділянок, що досягали кількох сот десятин⁶².

Затримка ліквідації поміщицького землеволодіння зумовлювалася також неоднаковою забезпеченістю селянства землею у різних місцевостях республіки. В найбільш густозаселених районах Півдня України поміщики на кінець 1920 р. були експропрійовані. Тим часом у Херсонському повіті, особливо в його правобережній частині, де густота населення була порівняно невисокою і де селяни мали досить значні наділи, деякі маєтки аж до 1921 р. залишалися в руках поміщиків⁶³.

Однак, незважаючи на жорстокий опір представників імущих класів, поміщицьке землеволодіння на кінець 1920 р. було остаточно ліквідоване. Конфісковані петрудові, головним чином поміщицькі, площі сільськогосподарського призначення становили 14 561 десятину⁶⁴. В розпорядження Радянської влади перейшло також 96 тис. житлових і господарських будівель, що знаходилися на території маєтків,

⁵⁶ Якиманський В. Я. Указ. соч., с. 26.

⁵⁷ Харківський обласний державний архів, ф. 1630, оп. 3, спр. 35, арк. 341; Отчет о втором совещании представителей губземотделов Украины.— Киев, 1919, с. 79.

⁵⁸ Див.: Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 39, с. 313—316.

⁵⁹ Лях Р. Д. Назв. праця, с. 60.

⁶⁰ Більшовик (Полтава), 1920, 19 жовт.

⁶¹ Октябрь на Одесчине.— Одесса, 1927, с. 120.

⁶² Супруненко Н. И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918—1920).— М., 1966, с. 200.

⁶³ Октябрь на Одесчине, с. 121.

⁶⁴ Підсумки аграрної революції на Україні.— Харків, 1923, с. 2, 6.

360 тис. одиниць реманенту, 80 тис. коней, 46 тис. корів та іншої худоби⁶⁵. Були націоналізовані поміщицькі ліси, промислові підприємства, прибуткові будинки у містах та вклади в банках.

Ліквідація великого землеволодіння супроводжувалася виселенням поміщиків з їх маєтків. В «Інструкції по розподілу земель у тимчасове зрівняльне користування», затвердженій Наркомземом УСРР в березні 1919 р., перед волосними земельними відділами ставилося завдання негайно вилучати поміщиків, їх довірених осіб та нетрудових орендарів з маєтків, а останні — взяти під свій контроль⁶⁶. У 1920 р. ліквідація поміщицького землеволодіння також супроводжувалася виселенням великих землевласників, що, зокрема, передбачалося Законом Всеукраїнському про землю від 5 лютого 1920 р.⁶⁷

Згідно з інструкцією Наркомзему РСФРР від 1 жовтня 1918 р. поміщики, що виселялися з маєтків, мали право оселитися у будь-якому місці на території республіки нарівні з іншими громадянами⁶⁸. Їм дозволялося вивозити особисті речі (одяг, частину меблів тощо), а також необхідну кількість посуду та предметів домашнього вжитку. Ця інструкція діяла в 1919 р. й на Україні. Однак після розгрому військ Денікіна, щоб максимально обмежити контрреволюційну діяльність експропрійованих поміщиків, Радянська влада змушена була вдаватися до тимчасового інтернування виселених. Центри інтернування створювалися у великих містах республіки. Колишні експлуататори перебували тут під строгим контролем органів внутрішніх справ і залучалися до трудової діяльності⁶⁹. Проте Радянській владі було чужим почуття сліпої класової помсти, яким так надмірно були наділені класи, що сходили з історичної арені. Каральна політика щодо них здійснювалася у строгій відповідності з положеннями революційної законності, причому наприкінці громадянської війни вона значно пом'якшилася. Непричетні до антирадянської діяльності були звільнені.

Разом з тим в УСРР, як і в цілому по країні, Радянська влада категорично не наполягала на виселенні всіх без винятку поміщиків. Наркомзем РСФРР 16 серпня 1918 р. надав земвідділам повітових Рад можливість залишати в маєтках окремих їх власників, які не виявляли контрреволюційних намірів і вели господарство особистою працею на спеціально виділених для них ділянках⁷⁰. Враховуючи це, місцеві Ради забезпечували диференційований підхід до поміщиків. Цікавим у цьому плані є, наприклад, рішення Новотроїцької волосної та сільської Рад Павлоградського повіту Катеринославської губернії від 15 березня 1919 р. «Виселення з нетрудових господарств колишніх власників, — зазначалося в ньому, — ...доручити місцевому волосному земельному відділу, який у кожному окремому випадку повинен брати за основу неспростовні докази робітників, які перебували і перебувають в цих господарствах, а також інші дані, які служать доказом вини тих, що виселяються»⁷¹.

На практиці виселенню підлягали тільки ті, хто чинив опір аграрним перетворенням, запламував себе жорстоким поведінням із селянами або ж відкрито брав участь у боротьбі проти Радянської влади.

⁶⁵ Лях Р. Д. Назв. праця, с. 62.

⁶⁶ Сборник декретов, инструкций, правил, положений, постановлений и вообще циркулярных распоряжений по Народному Комиссариату земледелия Украины с 21 февраля по 21 мая месяца 1919 г. — Киев, 1919, с. 124.

⁶⁷ Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919—1920): 36 документів і матеріалів. — К., 1957, с. 59.

⁶⁸ Аграрная политика Советской власти (1917—1918): Документы и материалы. — М., 1954, с. 199.

⁶⁹ Протокол 2-го Всеукраинского совещания заведующих отделами управления губернских и уездных исполнительных комитетов. — Харьков, 1920, с. 162.

⁷⁰ На аграрном фронте. — М., 1925, № 3, с. 109.

⁷¹ Дніпропетровський обласний державний архів, ф. Р-5011, оп. 1, спр. 5, арк. 10.

Решта поміщиків залишалася в селах, і земельні органи створювали необхідні умови для їх переходу до трудового існування⁷². Документи свідчать, що для поміщиків встановлювалися порівняно високі норми наділу землею, живим і мертвим реманентом, що створювало умови для безбідного їх існування при Радянській владі⁷³.

Після розгрому Денікіна в окремих випадках, щоправда значно рідше, ніж у 1919 р., місцеві органи також не виселяли поміщиків, а виділяли для них землю, приміщення, паливо тощо. Такі винятки допускалися щодо старих, хворих, інвалідів, а також деяких поміщиків, які не брали участі у боротьбі проти пролетарської диктатури. Під час громадянської війни ряд поміщицьких сімей втратив працездатних чоловіків, які були мобілізовані до лав Червоної Армії як військові спеціалісти. Їх неповнолітні та старі родичі, що залишилися в селах, одержували підтримку держави. Такі сім'ї, зокрема, наділялися землею нарівні із селянами на Волині, Поділлі, у Донецькій, Катеринославській, Чернігівській та інших губерніях⁷⁴.

Залишалися в сільській місцевості й ті колишні поміщики, які стали працювати вчителями, бібліотекарями, а також агрономами, землевпорядниками та іншими спеціалістами сільського господарства. Не були вони винятком і серед керівників радгоспів⁷⁵. «Ми повинні використати таких спеціалістів,— говорив В. І. Ленін на засіданні Петроградської Ради 12 березня 1919 р.,— у них є звичка ставити великі господарства і вони багато чого можуть навчити селян та сільськогосподарських робітників»⁷⁶. Колишні поміщики-цукрозаводчики нерідко залучалися як знавці справи для роботи на націоналізованих цукрових підприємствах⁷⁷.

Значна кількість поміщиків в результаті громадянської війни зосередилася в містах України. Крім виселених, тут були також ті, які самі втекли із сіл, але не змогли емігрувати. Більшість їх стали службовцями радянських установ. Нарешті, немало вихідців з поміщиків було мобілізовано до Червоної Армії як військових спеціалістів.

В цілому на кінець 1920 р. поміщицьке землеволодіння на Україні перестало існувати. Тут, як і в інших районах країни, великі землевласники, за словами В. І. Леніна, «...зазнали цілковитої експропріації, розбиті цілком політично, як клас, рештки якого поховалися серед державних службовців...»⁷⁸. Тепер на перший план висувалася складна і тривала робота, пов'язана з класовим перевихованням колишніх поміщиків, перетворенням їх у свідомих будівників соціалістичного суспільства.

У проведенні цієї роботи Радянська влада виявляла гнучкість і поступливість, прагнучи залучити на свій бік все найкраще, що залишилося в середовищі експропрійованих поміщиків. Так, коли після закінчення громадянської війни і, особливо, з переходом до нової економічної політики деякі з виселених раніше поміщиків почали клопотати про наділення їх землею на загальних підставах у місцях свого колишнього проживання, вони одержали на це дозвіл⁷⁹. Анкетне обстеження 1922 р. показало, що в той час на своїх старих місцях мешкало 4% колишніх поміщиків⁸⁰. Очевидно, таких осіб було більше. Деякі ви-

⁷² Чернігівський обласний державний архів, ф. Р-503, оп. 1, спр. 183, арк. 75.

⁷³ ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 1, спр. 48, арк. 4, зв., 20.

⁷⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 5, оп. 1, спр. 201, арк. 2; Полтавський обласний державний архів, ф. Р-3281, оп. 1, спр. 6, арк. 300; Якиманський В. Я. Указ. соч., с. 23, 28.

⁷⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 1, спр. 4, арк. 195; Коммунист, 1920, 27 марта.

⁷⁶ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 38, с. 18.

⁷⁷ Третий объединенный съезд трудящихся в сахарной промышленности Украины и России: Стеногр. отчет.— Киев, 1919, с. 46, 280.

⁷⁸ Ленін В. І. Тези доповіді про тактику РКП: III конгрес Комуністичного Інтернаціоналу, 22 черв.— 12 лип. 1921 р.— Повне збір. творів, т. 44, с. 5.

⁷⁹ Лях Р. Д. Назв. праця, с. 100.

⁸⁰ Якиманський В. Я. Указ. соч., с. 28.

давали себе за селян, користувалися землею як службовці радгоспів. Не всі належним чином оформлювали своє землекористування, дехто утаював фактичні розміри площ.

Однак більшість колишніх поміщиків до трудової діяльності так і не приступила. Одержану землю вони здавали в оренду, перетворюючись, як відзначалося у звіті Полтавського губземвідділу, на довічних земельних пенсіонерів, що не мали трудового зв'язку з землею⁸¹. Траплялися випадки маскування поміщицьких господарств під трудові артілі, в яких експлуатувалася біднота⁸². Відносини з селянством знову почали набувати кабального характеру. Намітилася тенденція до встановлення контактів між поміщиками та куркулями. Заходи Радянської влади вони зустрічали вороже, не залишаючи думки про повернення втрачених маєтків⁸³.

Перебування частини колишніх поміщиків на селі гальмувало його соціалістичну перебудову. Одним з найважливіших заходів, спрямованих на усунення цього негативного явища, була кампанія по їх виселенню, що проводилася за рішенням ЦВК та РНК СРСР від 20 березня 1925 р. «Про позбавлення колишніх поміщиків права на користування землею і проживання у господарствах, які належали їм до Жовтневої революції»⁸⁴. На виконання цього рішення ВУЦВК та РНК УСРР видали 9 вересня 1925 р. «Інструкцію про позбавлення колишніх поміщиків, великих землевласників і нетрудових орендарів права на землекористування і проживання в господарствах, які належали їм перед встановленням на Україні Радянської влади»⁸⁵. В інструкції обумовлювалося, що виселенню не підлягають ті, хто обробляє землю своєю працею, брав участь у боротьбі за владу Рад, а також особи, спосіб життя яких не відрізнявся від селянського. На нових місцях поселень — за межами даного та всіх прикордонних округів і не ближче як за 50 км від маєтку — висланим надавалося право одержати землю в межах норми з колонізаційного або переселенського фондів.

Загалом у 30 округах (з 53 округів республіки), по яких вдалося знайти відомості, було враховано 2500 колишніх поміщиків, що проживали в місцях свого дореволюційного мешкання. Виселенню підлягали близько половини цих осіб, з яких 1164 оскаржили відповідні рішення окрвиконкомів. По 566 заявах виселення були відмінені, ще по 162 — запропоновано провести додаткове розслідування⁸⁶. Рішення про виселення відмінялися у випадках, коли мало місце ігнорування вимог закону про недоторканість тих, хто сам або члени його сім'ї перебували в Червоній Армії чи мав інші заслуги перед Радянською владою, хто порвав зв'язки з землею, оселився за межами свого колишнього маєтку і т. д.

До середини грудня 1926 р., коли зазначена кампанія закінчилася, в 30 округах було виселено 435 сімей, або 17,4% загальної кількості взятих на облік поміщиків з 2 245 членами родин. До революції їм належало 174 360,7 десятин землі, в середньому по 400,8 десятини на сім'ю. Крім того, було конфісковано 699 житлових будівель, у яких розмістилися школи, приюти, лікарні⁸⁷.

Однак поміщики, що залишилися у своїх селах, не виправдали довіря трудящих, і держава змушена була продовжити їх виселення.

⁸¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 6, спр. 86, арк. 17 зв.

⁸² Вісті, 1925, 17 січ.; Коммунист, 1923, 17 люля.

⁸³ Лях Р. Д. Назв. праця, с. 100.

⁸⁴ Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства СССР. — М., 1925, № 21, с. 136.

⁸⁵ Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-Селянського уряду України. — Харків, 1925, № 67, с. 387.

⁸⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 3, спр. 174, арк. 1; ф. 12, оп. 1, спр. 7, арк. 19.

⁸⁷ Там же, оп. 2, спр. 2682, арк. 6.

За неповними даними, у 1929 р. в Херсонському окрузі «у зв'язку з ворожим ставленням» цих осіб «до всіх заходів Радянської влади» на основі інструкції ВУЦВК і РНК УСРР від 3 вересня 1925 р. було виселено 202 сім'ї колишніх поміщиків, у володінні яких до революції знаходилося від 100 до 2500 десятин землі⁸⁸. До багатьох колишніх поміщиків застосовувався цей адміністративний захід в 1927—1929 рр. у Сумському, Роменському та деяких інших округах республіки⁸⁹.

В умовах соціалістичної перебудови села експропріація та виселення колишніх поміщиків, які не хотіли змиритися із втратою своїх привілеїв, тривали і злилися з ліквідацією куркульства як класу.

В результаті ліквідації поміщиків та інших експлуаторських класів трудящі маси нашої країни позбулися всіх форм пригноблення. Було зроблено вирішальний крок до втілення в життя однієї з найважливіших цілей Комуністичної партії — створення в СРСР безкласового суспільства.

Ф. Г. Турченко

ЛИКВИДАЦИЯ КЛАССА ПОМЕЩИКОВ НА УКРАИНЕ

Резюме

Автор статьи на основе опубликованных и архивных источников проанализировал основные направления процесса ликвидации класса помещиков на Украине. В центре исследования — уничтожение экономических и политических позиций этого класса, разгром попыток восстановления его господствующего положения, приобщение экспроприированных помещиков к общественно полезному труду.

⁸⁸ Херсонський обласний державний архів, ф. Р-2, оп. 5, спр. 2, арк. 76—100; оп. 1, спр. 553, арк. 103—104.

⁸⁹ Сумський обласний державний архів, ф. 5698, оп. 1, спр. 333, арк. 21—24; ф. Р-32, оп. 1, спр. 190, арк. 1—4; оп. 2, спр. 33, арк. 16—17.

ДО ПИТАННЯ ПРО ВИНИКНЕННЯ ПРЕСИ ПОЛЬСЬКИХ, РУМУНСЬКИХ, ЧЕСЬКИХ І СЛОВАЦЬКИХ РЕВОЛЮЦІЙНИХ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТІВ У РОСІЇ В 1917 р.

С. А. ЦВІЛЮК (Одеса)

Після повалення царизму в Росії В. І. Ленін, визначаючи тактику більшовицької партії у боротьбі за дальший розвиток революції, за знищення влади буржуазії та встановлення диктатури пролетаріату, вказав на необхідність розширення масової партійної преси як на одне з найважливіших завдань. «Головне тепер,— писав він у листі до О. М. Коллонтай,— преса, організація робітників...»¹.

Виходячи з ленінських настанов, партія більшовиків уже в період мирного розвитку революції налагодила випуск близько 50 друкованих органів, у тому числі шести — на Україні². Вони відіграли величезну роль у політичному вихованні та згуртуванні мас. Активно сприяючи формуванню інтернаціональної армії соціалістичної революції, більшовицька преса, насамперед ленінська «Правда», приділяла також значну увагу зарубіжним трудящим — військовополоненим, біженцям, робітникам і селянам з різних країн, що тимчасово перебували в Росії³. У своїх газетах, листівках, відозвах більшовики виступали на захист їх класових інтересів, пропагували серед них ідеї пролетарської солідарності. Все це прискорювало процес перетворення найбільш передової частини іноземних трудящих на один з бойових загонів соціалістичної революції. «Перебування в Росії сотень тисяч пролетарів з Центральних держав,— наголошувалося в «Правде»,— треба нам використати для того, щоб зміцнити з ними наш міжнародний партійний зв'язок, щоб дати зміцнити почуттю робітничої солідарності, нашої єдності проти спільних ворогів — імперіалістів усіх країн»⁴.

Класова, інтернаціоналістська позиція більшовицької преси, її послідовна боротьба за припинення імперіалістичної війни та укладення справедливого миру, за корінні інтереси зарубіжних трудящих були сприйняті останніми з великим ентузіазмом. Вони всім серцем потягнулися до «Правды», інших більшовицьких газет, які виходили в різних районах країни. У звіті про діяльність однієї з організацій військовополонених Поволжя відзначалося, що видання РСДРП(б) буквально розхоплювалися ними. «Як жадібно всмоктували в себе пригноблені військовополонені всю правду більшовицької «отрути», яка серед них знаходила плідотворний ґрунт»⁵, — із захопленням писали автори цього документа.

Разом з тим у процесі розгортання інтернаціоналістського руху, зростання і зміцнення організації військовополонених та іноземних

¹ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 49, с. 384.

² Будников В. П. Большевицкая печать — важнейшее идеологическое оружие партии.— М., 1978, с. 32; Солдатенко В. Ф. Трибуна пролетарского интернационализма.— Киев, 1977, с. 38.

³ 1917 рік застав на території Росії мільйони багатонаціонального зарубіжного населення. Це були, насамперед, військовополонені, кількість яких становила 2,1—2,3 млн. чол., а також численні біженці з Польщі й Румунії, іноземні робітники-в'їзники, колоністи тощо (Див.: Інтернаціоналісти: Трудящиеся зарубежных стран — участники борьбы за власть Советов.— М., 1967, с. 15).

⁴ Правда, 1917, 3 июня.

⁵ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 11, спр. 317, арк. 93.

пролетарів у країні в середині 1917 р. при активному сприянні більшовиків виникає спеціальна преса, розрахована саме на ці категорії трудящих,— видання зарубіжних інтернаціоналістів. У період, що передував Жовтню, почав виходити ряд газет, які видавалися польськими, румунськими, чеськими і словацькими соціал-демократами. Крім того, революційні організації інтернаціоналістів здійснювали випуск листівок англійською, болгарською, угорською, німецькою, сербо-хорватською мовами. Не всі ці видання мали послідовно революційний характер. Окремі з них обмежувалися вимогами повернення на батьківщину, поліпшення умов життя військовополонених і біженців. Однак у міру загострення політичної кризи в Росії вони дедалі активніше переходили на революційні позиції. Уже на початковому етапі своєї діяльності преса інтернаціоналістів відіграла значну роль у пропаганді ідей пролетарського інтернаціоналізму, у вихованні багатьох представників зарубіжних трудящих активними учасниками боротьби за перемогу соціалістичної революції*.

Одними з перших розгорнули друковану пропаганду серед своїх співвітчизників, що жили в Росії, на Україні та в Білорусії, групи Соціал-демократії Королівства Польського і Литви (СДКПіЛ)**, яких тісно зв'язувала з більшовиками спільна багаторічна боротьба проти царського самодержавства.

У дожовтневій Росії виходило чимало газет і журналів польською мовою. Поляки належали до тих небагатьох національностей, уярмлених царизмом, яким він «великодушно» дозволяв видавати періодику та літературу їх рідною мовою. Наприклад, у 1909 р. в Королівстві Польському національною мовою видавалося 175 газет і журналів; крім того, 21 видання виходило за його межами⁶. Однак це аж ніяк не було поступкою інтересам місцевих трудящих. Створення мережі польської буржуазної та клерикально-націоналістичної преси являло собою одну з важливих ланок у добре продуманій системі зміцнення ідеологічних позицій панівних класів.

Напередодні Жовтневої революції на території Росії, в тому числі України та Білорусії, опинилося близько 2,5 млн. поляків-біженців, евакуйованих у роки світової імперіалістичної війни, переселенців, військовополонених та інших категорій громадян польського походження або вихідців з Польщі⁷. Це спричинилося до створення тут великої кількості нових буржуазних газет і журналів польською мовою. Якщо на початок 1917 р. їх налічувалося близько 30, то в період між лютим і жовтнем того ж року чисельність таких видань зросла майже до 80⁸. Вони виходили в Петрограді, Москві, Мінську, Києві, Одесі, Харкові, Вінниці, Житомирі, Воронежі, Тамбові, Казані, Іркутську, Красноярську та інших місцях зосередження польського населення. Своє головне завдання ці буржуазні органи преси вбачали в тому, щоб не допустити революційного союзу польських трудящих з робітниками й селянами Росії.

Антинародній, буржуазно-націоналістичній друкованій пропаганді необхідно було протиставити революційну, інтернаціоналістську, таку,

* Певну роль у революційній пропаганді серед військовополонених відіграли в цей період рукописні газети, що випускалися в деяких таборах військовополонених ініціативними групами німецьких, угорських та австрійських інтернаціоналістів.

** Соціал-демократія Королівства Польського і Литви (СДКПіЛ) — марксистська партія польського пролетаріату. Проводила політику революційного союзу робітничого класу Польщі і Росії. У грудні 1918 р. СДКПіЛ об'єдналася з Польською соціал-демократичною партією-лівницею (ППС-лівницею), створивши Комуністичну робітничу партію Польщі (КРПП).

⁶ Ślisz A. Prasa polska w Rosji w dobie wojny i rewolucji (1915—1919).— Warszawa, 1968, s. 29.

⁷ Манусевич А. Я. Польские интернационалисты в борьбе за победу Советской власти в России. Февраль — октябрь 1917 г.— М., 1965, с. 19.

⁸ Ślisz A. Op. cit., s. 104, 107.

яка б сприяла вивільненню польських трудящих з-під впливу класових ворогів пролетаріату. З цією метою СДКПіЛ зробила кілька спроб налагодити випуск у Росії партійних видань ще до повалення самодержавства. Так, у 1913 р., під час перебування В. І. Леніна в Пороїно, до нього звернулися польські соціал-демократи Зб. Фаберкевич та Б. Данський і запропонували йому план створення в Петербурзі підконтрольного ЦК РСДРП кооперативного легального видавництва «Прибой». Володимир Ілліч схвалив цей план⁹. Видавництво, що було створено за участю редакції «Правды», випустило ряд агітаційно-пропагандистських брошур і книг, у тому числі збірник «Марксизм і ліквідаторство» та «Супутник робітника на 1914 рік» із статтями В. І. Леніна.

З допомогою більшовиків та їх центрального органу — ленінської «Правды» — польські соціал-демократи у квітні 1914 р. налагодили випуск у Петербурзі легальної газети «Nowa Trybuna» («Нова Трибуна»), що мала послідовно марксистський напрям¹⁰.

Навесні 1916 р. СДКПіЛ організувала випуск свого журналу «Życie» («Життя»), також послідовно революційного видання інтернаціоналістського напрямку, матеріали якого були спрямовані на політичне виховання польських робітників-біженців та їх згуртування навколо революційних організацій. Зміст журналу налякав царську цензуру, і після виходу другого номера його видання було заборонено¹¹.

Після Лютневої буржуазно-демократичної революції, коли численні групи СДКПіЛ, що існували в дореволюційній Росії¹², вийшли з підпілля, перед польськими соціал-демократами постало завдання об'єднати їх діяльність, виробити єдину політичну лінію з тим, щоб здійснювати активний вплив на маси польських трудящих з революційних інтернаціоналістських позицій. Для цього необхідно було створити партійний друкований орган, що виконував би функції масового пропагандиста й агітатора серед польського населення в Росії. Ним стала масова легальна газета «Trybuna» («Трибуна»), яка почала видаватися в Петрограді 27 травня 1917 р. Її перші два номери вийшли як орган груп СДКПіЛ в Росії, а з третього номера вона видавалася як орган Виконавчого Комітету груп СДКПіЛ в Росії. Тираж газети становив 10 тис. примірників, періодичність — один раз на тиждень.

Ініціатором створення власного друкованого органу виступили петроградська та московська групи СДКПіЛ. Про рішення видавати газету вони інформували польських трудящих 26 квітня 1917 р. через більшовицьку «Правду». Закликаючи своїх співвітчизників вносити гроші у фонд новостворюваної газети, вони роз'яснювали їм, що пролетарська преса може існувати лише на кошти робітників. У відповідь з різних місць країни стали надходити грошові перекази для організації видання газети.

Напередодні виходу першого номера «Трибуни» ленінська «Правда» від імені петроградських робітників, які також зібрали внесок у фонд видання своїх польських братів по класу, висловила впевненість у тому, що воно обере революційний курс¹³. Чітка марксистська спрямованість «Трибуни» визначилася уже в першому її номері. В ньому, зокрема, наголошувалося, що газета «підє вперед шляхом інтер-

⁹ Пролетарская революция, 1930, № 7—8, с. 174—175.

¹⁰ Манусевич А. Я. «Нова Трибуна» — польская легальная газета правдистского направления (1914 г.). — В кн.: Из истории классовой борьбы и национально-освободительного движения в славянских странах. М., 1964, с. 26—43.

¹¹ Bogski St. Prasa polska w ZSRR. — Moskwa, 1929, s. 7.

¹² Загалом на території колишньої царської Росії діяло 47 підпільних груп СДКПіЛ, що налічували понад 5 тис. членів. (Див.: Калениченко П. М. Брати по класу — брати по зброї. — К., 1973, с. 18).

¹³ Правда, 1917, 11 (24) мая.

національної боротьби» і що провідними для неї будуть ідеї Маркса¹⁴.

Організаторами «Трибуни», її керівниками і публіцистами були відомі діячі польського революційного руху Ю. Е. Лещинський (Ю. Ленський) — фактичний редактор газети, З. Т. Фабержевич (Т. Гневич), Й. С. Уншлихт, С. Я. Бобинський, В. А. Міллер. Активно співробітничали в ній М. Бронський, С. Будзинський, А. Слуцький, К. Ціховський та ін.¹⁵

Це видання відіграло велику роль у посиленні організаційної та агітаційно-пропагандистської роботи груп СДКПіЛ, що діяли на території Росії. Газета повела рішучу боротьбу проти різного роду опортуністів та буржуазних націоналістів. Разом з «Правдой» та іншими органами РСДРП(б) вона активно пропагувала на своїх сторінках бойові більшовицькі лозунги: «Геть 10 міністрів-капіталістів!», «Вся влада Радам!», «Геть війну!»¹⁶.

Багато матеріалів «Трибуна» присвячувала найважливішим питанням дальшого розвитку революції в Росії, переростання її буржуазно-демократичного етапу в соціалістичний. У номері від 3(16) червня 1917 р. газета заявила, що єдиною справді революційною партією в Росії є партія Леніна, яка послідовно відстоює інтереси широких трудящих мас і приведе їх до перемоги.

Польські інтернаціоналісти беззастережно підтримали нову тактичну лінію партії більшовиків, вироблену на VI з'їзді РСДРП(б), який взяв курс на збройне повстання. У переджовтневі дні «Трибуна» писала: «Пролетаріат Росії повинен до кінця виконати свою історичну місію і щодо своєї власної країни, і щодо інших братніх народів. Нам належить взяти останню барикаду російського імперіалізму. Йї падіння провіщає крах міжнародного імперіалізму, відкриває боротьбу за соціалізм...»¹⁷.

В липневі дні 1917 р. «Трибуна» за свою активну революційну агітацію зазнала репресій з боку Тимчасового уряду. 6(19) липня, слідом за нальотом на редакції «Правды», «Солдатской правды» та інших більшовицьких видань, контрреволюціонери вчинили розбійницький напад і на газету польських інтернаціоналістів. Працівників редакції було заарештовано, а газету закрито. Після двотижневої перерви її видання відновилося, однак всілякі переслідування та утиски продовжувалися. Сили реакції розгорнули проти польських соціал-демократів та їх друкованого органу шалену кампанію цькування, мерзенних наклепів, безглузвих звинувачень у тому, що вони, мовляв, є «пімецькою агентурою» тощо¹⁸.

Однак, незважаючи на переслідування та моральний терор, «Трибуна» завойовувала дедалі більшу популярність серед широких трудящих мас як бойова пролетарська газета. Виявляючи зразки справжнього інтернаціоналізму, робітники Петрограда, Москви, Києва, Харкова, Одеси та інших промислових центрів збирали для неї кошти, брали активну участь у її розповсюдженні. Так, 23 червня 1917 р. орган київських більшовиків газета «Голос социал-демократа» повідомляла, що робітники заводу «Арсенал» зібрали 711 крб. 60 коп. і передали їх у розпорядження редакції «Трибуни». Харківський «Пролетарий» також неодноразово писав про матеріальну підтримку «Трибуни» місцевими робітниками, інформував польських товаришів про її надходження з Петрограда та про те, що вони можуть одержати свою газету в редакції «Пролетарня» для розповсюдження на заводах і фабриках.

¹⁴ Trybuna, 1917, 27.V.

¹⁵ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 70, оп. 2, спр. 295, арк. 14; Trybuna, 1917, 5.VIII.

¹⁶ Trybuna, 1917, 27.V., 3.VI., 24.VI. та ін.

¹⁷ Trybuna, 1917, 21.X.

¹⁸ Trybuna, 1917, 22.VII.; Манусевич А. Я. Указ. соч., с. 236—237.

Подібні факти пролетарської солідарності часто висвітлювалися й на сторінках «Трибуни»¹⁹.

Тяжкі умови того часу, зокрема погана робота транспорту й інших засобів комунікації, а також численні підступи російської і польської контрреволюції, яка намагалася будь-що ослабити політичний вплив «Трибуни» на маси, не допустити її широкого розповсюдження на місцях, значно ускладнювали діяльність редакції газети та її активістів. До того ж, як зазначалося вище, «Трибуні» протистояли десяткам буржуазних та клерикально-націоналістичних польських видань. І все ж з допомогою більшовиків вона доходила до найвіддаленіших районів Росії, поширювалася на Україні, в Білорусії, на Кавказі, в Сибіру та інших місцях зосередження польських трудящих, готуючи їх до активної участі у боротьбі за встановлення і зміцнення Радянської влади²⁰.

Значну увагу газета приділяла висвітленню діяльності груп СДКПІЛ та ППС-лівих на Україні, участі польських інтернаціоналістів у революційних подіях на її території. Наприклад, у «Трибуні» повідомлялося про створення та діяльність групи СДКПІЛ у Миколаєві, де налічувалося понад тисячу польських робітників, про те, що організаційні збори цієї групи заявили про свою єдність з РСДРП(б)²¹, про участь сотень поляків у червневій антиурядовій маніфестації робітників київського заводу «Арсенал»²². Напередодні Жовтневого збройного повстання в Петрограді газета опублікувала кореспонденцію про діяльність Луганської групи СДКПІЛ²³ і т. д.

«Трибуна», партійні видання більшовиків України, що також висвітлювали життя й боротьбу польських робітників та їх соціал-демократичного авангарду, сприяли поширенню ідей інтернаціональної єдності всіх трудящих, активізації діяльності польських революціонерів. Це знайшло свій вияв у створенні цілого ряду груп СДКПІЛ: у Києві, Одесі, Харкові, Луганську, Катеринославі, Сімферополі, Краматорську та інших містах. Загалом у період між Лютневою і Жовтневою революціями на Україні виникло 14 місцевих груп СДКПІЛ, діяльність яких була тісно пов'язана з більшовицькими організаціями²⁴.

Таким чином, «Трибуна», будучи справжнім бойовим помічником СДКПІЛ у боротьбі за маси, наполегливо й послідовно виступала за їх інтернаціональне згуртування, проти націоналістичних лозунгів, що їх пропагували буржуазні та урядовські видання, насамперед газета «Jedność Robotnicza» («Робітнича єдність») — орган так званого Польського соціалістичного об'єднання у Харкові, а також орган ППС-фракції * журнал «Głos Robotnika i Żołnierza» («Голос робітника і солдата»).

Однак контрреволюційні дії польської реакції та урядовців, які намагалися ізолювати робітничий клас Польщі від пролетаріату Росії, не могли припинити процес їх інтернаціонального єднання, утримати польських трудящих від подання допомоги своїм братам по класу в їх боротьбі за перемогу соціалістичної революції. Цьому всіляко сприяла польська революційна преса, яка, глибоко усвідомивши ленінський висновок про те, що «...свобода Польщі неможлива без свободи Росії»²⁵, невтомно пропагувала ідеї класової солідарності трудящих Ро-

¹⁹ Trybuna, 1917, 10. VI., 17. VI., 24. VI., 19. VIII., 14. X., 11. XI. та ін.

²⁰ Borski St. Op. cit., s. 9.

²¹ Trybuna, 1917, 24. VI.

²² Trybuna, 1917, 8. VI.

²³ Trybuna, 1917, 24. X.

²⁴ Калениченко П. М. Назв. праця, с. 24.

* ППС-фракція (Польська партія соціалістична — фракція) — урядовська націоналістична партія. Створена в 1906 р. після розколу Польської соціалістичної партії.

²⁵ Ленін В. І. Кілька зауважень з приводу «відповіді» П. Маслова. — Повне збір. творів, т. 17, с. 254.

сії й Польщі, переконливо показувала їх спільну заінтересованість у перемозі соціалістичної революції в Росії. «Перемога соціалізму,— підкреслювала «Трибуна»,— створює незалежну Польщу, вільну серед вільних і рівну серед рівних, у братній сім'ї народів, що взаємно співробітничать»²⁶.

Активну роль у становленні інтернаціоналістського руху в революційній Росії відігравали румунські трудящі. На півдні України — в Одесі, Миколаєві, Херсоні, а також у Києві, Полтаві та інших містах і районах перебували тисячі евакуйованих з Румунії промислових робітників, біженців, солдатів, матросів. У їх складі була велика група політемігрантів — румунських лівих соціал-демократів. Незабаром після Лютневої революції вони створили в Одесі Румунський соціал-демократичний комітет дії, який очолив революційну боротьбу трудящих. При активній допомозі більшовиків Одеси і Румчероду* він також організував випуск свого друкованого органу — газети «Lupta» («Боротьба»), перший номер якої вийшов 5 (18) вересня 1917 р. З невеликими перервами вона видавалася до березня 1918 р. (загалом було випущено 64 номери). Редагували газету румунські революційно-інтернаціоналісти М. Бужор і А. Ніколау.

Політична лінія «Лупти» була сформульована у передовій статті першого номера, що мала назву «Відродження». У ній підкреслювалося, що відновлення випуску газети після вимушеної річної перерви** на новому місці і в нових умовах викликане новими важливими і складними завданнями, що постали перед румунським соціал-демократичним рухом. Вони полягали в «захисті інтересів робітничого класу проти класу буржуазії», у «відродженні профспілкових організацій» та запровадженні демократичних свобод, у «встановленні зв'язків між румунськими робітниками, розпорощеними по різних кутках Росії» та в організації їх «на повсюдну класову боротьбу»²⁷. «Лупта» закликала до повалення антинародного олігархічного режиму в Румунії і встановлення демократичної республіки.

Слід, однак, зауважити, що спочатку політична лінія газети відзначалася непослідовністю й суперечливістю. Вона, зокрема, допускала помилки у питаннях про війну і мир, відстоювала тенденції «революційного оборонства», вважаючи, що після Лютневої революції характер війни з боку Росії докорінно змінився²⁸. На матеріалах газети позначилися опортуністичні погляди окремих членів Комітету дії, які вважали помилковим курс на соціалістичну революцію в Росії, оскільки вона була країною із слабо розвинутою промисловістю. Це ж саме, на думку редакції, стосувалося й самої Румунії.

Все це, природно, певною мірою стримувало процес революційної мобілізації як румунських трудящих, що перебували в Росії, так і всього румунського пролетаріату. Однак під благотворним впливом революційних подій у Росії, поступово долаючи опортуністичні помилки й погляди, румунські ліві соціал-демократи та їх газета «Лупта» наприкінці 1917 — на початку 1918 рр. упевнено ставали на більшовицькі позиції. Газета палко вітала перемогу Жовтня і перші заходи Радянської влади. Вона опублікувала ленінський Декрет про мир, спе-

²⁶ Trybuna, 1917. 28.X.

* Румчерод — ЦВК Рад солдатських, матроських, робітничих і селянських депутатів Румунського фронту, Чорноморського флоту і Одеської області, створений в Одесі у травні 1917 р. В перші місяці переважну роль у ньому відігравали есери і меншовики; у грудні 1917 р. було обрано новий, більшовицький склад ЦВК Румчероду, який відіграв важливу роль у боротьбі за встановлення Радянської влади на півдні України.

** Йдеться про відновлення видання друкованого органу соціал-демократичної партії і профспілок Румунії — газети «Лупта», що виходила у Бухаресті з вересня 1904 р. і була закрита королівським урядом 14 серпня 1916 р.

²⁷ Lupta, 1917. 5 septembrie.

²⁸ Ibidem.

ціальну відозву Комітету дії «До всього румунського народу» та інші матеріали, в яких рішуче закликала до боротьби за мир, засуджувала його ворогів²⁹. 14 листопада 1917 р. на її сторінках було надруковано статтю про В. І. Леніна³⁰.

«Лупта» була добре відома серед румунського населення, що опинилося в Росії. Особливо широко розповсюджувалася вона в південних районах України. Десятки роз'їзних агентів Комітету дії, членів Одеської секції румунських лівих соціал-демократів нелегально переправлялися через кордон і доставляли газету на батьківщину. Її номери потрапляли в Бухарест, Ясси, Галац, Романе, Ботошани, Пятра-Нямц та інші міста, у військові частини румунської армії та флоту, сприяючи активізації революційної боротьби трудящих цієї країни³¹.

Напередодні Жовтневої революції, 19 жовтня (1 листопада) 1917 р. в Києві вийшов у світ перший номер газети чеських і словацьких інтернаціоналістів — щотижневик «Svoboda» («Свобода»). Це був центральний орган Виконкому Чесько-слов'янської соціал-демократичної робітничої партії в Росії, створеної в Києві у серпні 1917 р. Тираж газети становив 5—10 тис. примірників. Редагували її Алоїс Муна, Арно Гайс, Франтішек Коза. Значну практичну допомогу в налагодженні випуску першої чеської та словацької соціал-демократичної газети в Росії подала Київська більшовицька організація, яка виділила для цього друкарню й папір³². «Свобода» з перервами видавалася, крім Києва, у Полтаві й Таганрозі. Після окупації України військами Німеччини й Австро-Угорщини її редакція разом з керівництвом Чесько-слов'янської соціал-демократичної партії переїхала до Москви.

Газета відіграла важливу роль у поширенні серед чехів і словаків ідей інтернаціоналізму, а також думки про те, що у боротьбі за своє визволення вони повинні спиратися не на імперіалістів Антанти, а на революційну Росію. «Ми переконані, — говорилося у передовій статті першого номера, — що свободу чеського народу буде найкраще забезпечено лише разом із свободою народу російського, і тому всі свої зусилля ми спрямуємо на утвердження і захист російської свободи»³³.

Разом з тим на ідейних позиціях газети не могла не позначитися суперечлива політична лінія керівництва чехословацької соціал-демократичної організації, яке, закликаючи своїх співвітчизників до боротьби за соціальне й національне визволення, намагалося в той же час співробітничати з меншовиками, схвально ставилося до політики опортуністичної соціал-демократії у себе на батьківщині, підтримувало Чехословацьку національну раду та її відділення в Росії.

Газета чеських і словацьких інтернаціоналістів не змогла з чітких класових позицій оцінити становище, що склалося в Росії після перемоги Великого Жовтня. Так, захоплено вітаючи перехід влади до рук трудового народу і висловлюючи рішучий протест проти використання контрреволюцією чехів і словаків у братовбивчій боротьбі проти російських робітників і селян, вона поряд з цим у номері від 2(15) листопада в статті «Який уряд буде в Росії» підтримувала ідею утворення «однорідного кабінету, що об'єднає всі соціалістичні течії від крайньо лівих до крайньо правих»³⁴. Газета, отже, помилково вважала,

²⁹ Lupta, 1917, 15, 16, 22 poembric.

³⁰ За свідченням дослідників, це була перша стаття про В. І. Леніна, опублікована румунською мовою (Див.: Рожко В. Дружба, закаленная в боях. — Кишинев, 1965, с. 14).

³¹ Lupta, 1917, 16 poembric, 10, 14 decembrie; 1918, 3 ianuarie; Под знаменем пролетарского интернационализма: Сб. документов и материалов. — М., 1970, с. 39—40.

³² Веселы Индржих. Основание Коммунистической партии Чехословакии. — М., 1956, с. 68.

³³ Svoboda, 1917, 19.X.

³⁴ Svoboda, 1917, 2.XI.

що в боротьбі проти контрреволюції вдається об'єднати всі соціалістичні сили, незалежно від їх політичного спрямування.

Значний вклад у розвиток інтернаціоналістського руху і поширення соціалістичних ідей серед своїх співвітчизників внесли також південнослов'янські, болгарські, угорські та інші революційні організації, консолідації яких сприяли революційні події в Росії. Подібно до польських, румунських та чехословацьких соціал-демократів вони в основному правильно оцінили Лютневу революцію як важливий етап на шляху до повалення влади буржуазії та докорінних соціально-політичних змін не лише в Росії, а й в інших країнах. Своєю агітаційно-пропагандистською діяльністю ці організації всіляко сприяли пролетарській солідарності іноземних трудящих з боротьбою російських робітників і селян у період підготовки Жовтневої революції. Однак на тому етапі вони не змогли організувати видання власних друкованих органів і тому проводили роз'яснювальну роботу за допомогою усної пропаганди, окремих листівок і відозв тощо.

Якісно новий період у становленні та діяльності преси зарубіжних інтернаціоналістів у нашій країні почався після Великого Жовтня. Глибокі зміни в політичному й економічному становищі військовоположених та інших категорій іноземного населення, які в умовах Радянської Росії вперше одержали права вільних громадян, сприяли бурхливому розвитку інтернаціоналістського руху, активізації серед зарубіжних трудящих комуністичної пропаганди й агітації, насамперед за допомогою численних друкованих органів іноземних революційних та комуністичних організацій. Початок же цьому новому, небаченому доти видові революційної преси було покладено в період між Лютим і Жовтнем 1917 р. Головне завдання багатомовного загону інтернаціоналістських видань полягало в тому, щоб виховувати класову солідарність іноземних робітників, сприяти переходові їх передової, свідомої частини на шлях активної участі у спільній з пролетаріатом Росії боротьбі за справу соціалізму.

ПРО ПОЧАТОК ПРИЄДНАННЯ ВЕЛИКИМ КНЯЗІВСТВОМ ЛИТОВСЬКИМ ЗЕМЕЛЬ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОЇ РУСІ

Ф. М. ШАБУЛЬДО (Київ)

До здійснення політики територіальних надбань на Русі, метою якої було встановлення панування литовських феодалів в соціально-економічних і політичних сферах її життя, Велике князівство Литовське приступило в середині XIII ст., після того, як у його складі була об'єднана більшість власне литовських земель. На початку XIV ст. Литві уже належала вся Західна Русь: князівства Полоцьке, Мінське, Вітебське, Лукомське і Друцьке. Політичний вплив литовського великого князя Гедиміна (1316—1341) поширився на Твер, Смоленськ, Псков і Великий Новгород. Одночасно об'єктами наступу Литви стають землі Південно-Західної Русі: Галицько-Волинське та Київське князівства й землі Чернігово-Сіверщини.

Наступ литовських феодалів на Русь здійснювався в один з найскладніших періодів її внутріполітичного розвитку і міжнародного становища. Особливо негативний вплив на останнє справляли два постійно діючі зовнішньополітичні фактори — золотоординське іго й натиск західноєвропейських феодалів, згуртованих за активною допомо-

гою папської курії під стягами хрестоносців Пруського (Тевтонського) і Лівонського рицарських орденів. Внаслідок цього характерний для переважної більшості країн Європи XIV ст. процес подолання феодальної роздробленості й формування централізованих національних держав відбувався на Русі повільніше, більш складним шляхом.

Завдяки фундаментальному дослідженню Л. В. Черепніна¹, праця В. В. Мавродіна², А. М. Сахарова³, О. Л. Шапіро⁴ та інших радянських істориків процес політичного об'єднання руських земель навколо Москви й утворення єдиної Російської держави вивчений досить глибоко. Останнім часом у радянській історіографії спостерігається посилення інтересу і до ранніх етапів цього процесу, до з'ясування його зв'язку з централізаторськими тенденціями на Русі за часів її феодальної роздробленості. Було встановлено, зокрема, що вже у той період виникли матеріальні й соціальні передумови для утворення на Русі єдиної держави, але ускладнення зовнішньополітичної обстановки негативно позначилося на об'єднавчому процесі⁵. Вказувалося також, що його ранні етапи характеризувалися боротьбою доцентрових і відцентрових політичних сил. Перші виступали за відновлення колишньої єдності Русі, а другі — за дальше політичне обособлення її окремих земель⁶. Розкрито також механізм взаємодії внутріполітичних сил. Виявилося, зокрема, що в період переваги поліцентризму (він тривав приблизно до середини XIV ст.) зразу кілька феодальних центрів намагалися втілити у життя загальноруську об'єднавчу програму (звичайно, в тому її варіанті, який забезпечував би кожному з них певні соціально-економічні й політичні переваги)⁷. Ця програма базувалася на стійкому уявленні різних суспільних верств про колишню територіальну цілісність Русі, етнічну і культурну спорідненість населення різних її частин, яке доповнювалося поступово міцніючим у середовищі панівного класу переконанням про необхідність відновлення її політичної єдності⁸. Остання була неодмінною умовою успішного протистояння натиску ворожих зовнішніх сил, якими в XIV ст. для безпосередньо межуючих з Литвою західно-руських і північно-західних (Новгород Великий, Псков) земель були насамперед Лівонський та Пруський ордени, а для Північно-Східної і Південно-Західної Русі — Золота Орда.

Успіху наступу Великого князівства Литовського на Русь чималою мірою сприяла та обставина, що його правителі зуміли використати в своїх інтересах тенденції до подолання феодальної роздробленості й до політичного об'єднання, які дедалі більше визначали розвиток східнослов'янського феодального суспільства, а також його прагнення до ліквідації своєї залежності від Золотої Орди. Ця теза, вперше чітко сформульована сучасним польським істориком Х. Ловмянським⁹

¹ Черепнин Л. В. Образование Русского централизованного государства в XIV—XV вв.— М., 1960.

² Мавродин В. В. Образование единого русского государства. М.— Л., 1951.

³ Сахаров А. М. Города Северо-Восточной Руси XIV—XV вв.— М., 1955.

⁴ Шапи́ро А. Л. Проблемы социально-экономической истории Руси XIV—XV вв.— Л., 1977.

⁵ Пашуто В. Т. Историческое значение периода феодальной раздробленности на Руси.— В кн.: Польша и Русь. М., 1973, с. 16.

⁶ Греков И. Б. Восточная Европа и упадок Золотой Орды (на рубеже XIV—XV вв.).— М., 1975, с. 19.

⁷ Там же, с. 18—19.

⁸ Пашуто В. Т. Возрождение Великороссии и судьбы восточных славян.— В кн.: Древнерусское наследие и исторические судьбы восточного славянства.— М., 1982, с. 18, 53; Флоря Б. Н. Русско-польские отношения и политическое развитие Восточной Европы во второй половине XVI—XVII вв.— М., 1978, с. 15.

⁹ Lowmiański H. Agresja Zakonu krzyżackiego na Litwie w wiekach XIII—XV.— In: Przegląd Historyczny, 1954, t. 45, z. 2—3, s. 338—361; Ловмянський Х. Русско-литовские отношения в XIV—XV вв.— В кн.: Феодальная Россия во всемирно-историческом процессе.— М., 1972, с. 269.

і згодом ґрунтовно розвинута І. Б. Грековим¹⁰, набула визнання у радянській історіографії¹¹. Характерно, що найбільших успіхів у здійсненні своєї наступальної політики литовські феодалі досягли протягом останньої чверті XIII — до середини 60-х років XIV ст., тобто в період, коли на Русі домінував поліцентризм і точилася гостра боротьба між окремими князівствами за провідну роль в об'єднанні країни та коли Литовська держава, відбивши ряд нападів ханських військ, об'єктивно була єдиною у Східній Європі організованою воєнно-політичною силою, що могла протистояти Золотій Орді. Саме тоді литовські великі князі пристосували для ідеологічного обґрунтування свого зовнішньополітичного курсу запозичену у феодалів східнослов'янських земель програму відновлення колишньої єдності Русі, але вже не під егідою Рюриковичів, а великокнязівської династії Литви. На цю обставину звернули увагу ще деякі з буржуазних дослідників історії Литовської держави. Так, О. Є. Пресняков підкреслював, що уже політика Гедиміна свідчила про «свідомий вступ литовських князів на шлях збирання руських земель»¹². У ще більших масштабах здійснював цю політику наступник Гедиміна — його син Ольгерд (1345—1377). Про головну мету литовської великокнязівської влади щодо східнослов'янських земель було відкрито сказано в 1358 р., коли представники Ольгерда заявили послам імператора Карла IV Люксембурзького, що вся Русь повинна належати Литві¹³.

Розгорнутий наступ литовських феодалів на землі Південно-Західної Русі розпочався у 20-х роках і завершився в основному в середині 60-х років XIV ст. Причому їм далеко не зразу вдалося утвердити там свою владу, чому перешкоджав як опір місцевого населення, так і ряд несприятливих для Литви зовнішньополітичних факторів. У процесі наступу литовських феодалів на південно-західні землі Русі можна виділити два основні етапи: перший, що охоплює приблизно 20—30-ті роки XIV ст., коли в результаті кількох походів політичний вплив Литви був поширений на Володимир-Волинський, Галич та Київ, і другий — 40—60-ті роки XIV ст., протягом яких до складу Великого князівства Литовського було включено Волинську, Подільську, Київську (разом з Переяславською) й Чернігово-Сіверську землі.

В цьому повідомленні зроблено спробу реконструювати хід основних політичних подій у період першого етапу наступу Литви у Південно-Західну Русь й показати його наслідки.

Причини наступу Великого князівства Литовського на Русь мали як соціально-політичний, так і економічний характер. Кінцевий результат його багато в чому залежав від позиції впливових кіл боярства Південно-Західної Русі й антиординської активності Литви. Саме частковий збіг зовнішньополітичних цілей литовських феодалів і бояр Південно-Західної Русі, а також гарантування литовською великокнязівською владою недоторканості їх певних класово-станових привілеїв були тією основою, на якій відбувалося їх політичне зближення. «Боярство вирішило долю не тільки білоруських, а й українських земель, а також смоленських міст і важливих новгородських пригородів. Його підтримка забезпечила успіх литовському уряду», — підкреслював у цьому зв'язку В. Т. Пашуто, вказуючи також, що приєднання окремих князівств Русі до Литви «стало можливим лише за умови

¹⁰ Греков И. Б. Указ. соч., Греков И. Б. Очерки по истории международных отношений Восточной Европы в XIV—XVI вв. М., 1963.

¹¹ См.: Флоря Б. Н. Литва и Русь перед битвой на Куликовом поле. — В кн.: Куликовская битва: Сб. статей. — М., 1980, т. 2, вып. 1, с. 58.

¹² Пресняков А. Е. Лекции по русской истории. — М., 1939, вып. 1, с. 58.

¹³ Hermanni de Wartberge. Chronicon Livoniae. — In: Scriptores rerum Prussicarum (SRP), Leipzig, 1863, t. 2, s. 79—80; Karwasińska J. Złote bulle Karola IV w sprawie chrestu Litwy. — In: Cultus et Cognition. Warszawa, 1976, s. 233—249.

визнання широких імунітетних прав за місцевим боярством»¹⁴. Схильність місцевих феодалів до угоди з правлячою верхівкою Литви досить виразно проявилася вже на початку її наступу на Південно-Західну Русь. Ця тенденція стала домінуючою у відносинах між указаними групами панівного класу в 40—60-х роках XIV ст., коли військові сили Литви і князівств Південно-Західної Русі спільно виступили проти Золотої Орди.

Чималу роль у виборі напряму наступу відіграло прагнення литовського боярства тримати під контролем південні шляхи міжнародної торгівлі, які проходили через міста Галицько-Волинської Русі та Середнього Подніпров'я. Доступ до шляхів загальноєвропейської торгової системи набував для язичеської Литви особливого значення в обстановці її торгово-політичної ізоляції у католицькій Західній Європі протягом більшої частини XIV ст.

Перший етап розгорнутого наступу литовських феодалів на Південно-Західну Русь пов'язаний з рядом дипломатичних і військових заходів, що були здійснені за часів Гедиміна. Взимку 1315/1316 р., ще за життя свого брата великого князя Вітєня (1295—1316 рр.)¹⁵, він очолив похід литовських військ на Берестейську землю, яка входила до складу Галицько-Волинського князівства й була об'єктом зазіхань з боку Литви ще з середини XIII ст. Очевидно, в зв'язку з цим походом галицько-волинські князі Андрій Юрійович і Лев Юрійович грамотою від 9 серпня 1316 р. підтверджують союз свого Галицько-Волинського князівства з Пруським орденом, обіцяючи захищати його від нападів ординців та взагалі будь-яких ворогів¹⁶. Під останніми, безсумнівно, малася на увазі Литва, оскільки нейтралізація її й, можливо, повернення якоїсь частини захопленої нею Берестейської землі, повинні були стати одними з найважливіших зовнішньополітичних завдань галицько-волинських князів. Польський історик другої половини XVI ст. М. Стрийковський дає тому цінне свідчення, стверджуючи на підставі невідомого нам джерела, що «волинські» князі під час війни Литви з хрестоносцями здійснювали наскоки на литовські землі по р. Вілії й біля Новгородка, а князь Лев, названий ним Луцьким, захопив навіть Берестіє і Дорогичин¹⁷.

Ці події відбувалися, очевидно, у 1316—1320 рр. коли натиск орденських військ на Литву значно посилювався¹⁸. Мабуть з огляду на необхідність зосередити всі сили для відсічі його Гедимін зробив певні тимчасові поступки галицько-волинським князям. Свідченням їх згоди став шлюб Любарта Гедиміновича з дочкою володимирського (волинського) князя Андрія Юрійовича. Політичні мотиви цього шлюбу з боку Гедиміна розкриті у «Літописці великих князів литовських»: «А Любарта прийняв володимирський князь к дотье во Володимер и в Луцеськ и во всю землю Волинскую»¹⁹.

Про приєднання Гедиміном Волині й Київського князівства розповідають білорусько-литовські літописи поширеної редакції (Літопис Археологічного товариства, Рачинського, Ольшевський, Румянцевський, Євреїновський, Хроніка Биховця) — єдине джерело першої половини XVI ст., що містить в собі докладні, але не завжди достовірні відомо-

¹⁴ Пашуто В. Т. Образование Литовского государства.— М., 1959, с. 319; Пашуто В. Т. Страны Прибалтийского региона.— В кн.: Пути развития феодализма. М., 1972, с. 296.

¹⁵ Wolff J. Ród Gedymina.— Kraków, 1886, s. 5—6.

¹⁶ См.: Куник А. А. Объяснительное введение к грамотам и летописным сказаниям, касающимся истории Червоной Руси в XIV в., с приложением подлинных текстов.— В кн.: Болеслав-Юрий II, князь всей Малой Руси, СПб., 1907, № I, с. 149.

¹⁷ Strykowski M. Kronika polska, litewska, zmódzka i wszystkiej Rusi.— Królewec, 1582, ks. II, s. 363, 364.

¹⁸ Petri de Dusburg. Chronicon terrae Prussiae.— In: SRP. Leipzig, 1861, t. I, s. 182—185.

¹⁹ Летописи белорусско-литовские.— ПСРЛ, т. 35, М., 1980, с. 61.

сті про ці події. Ці літописи поряд з іншими джерелами, що не збереглися, використав М. Стрийковський у своїй хроніці, описуючи походи Гедиміна на Володимир-Волинський і Київ²⁰. Літописи повідомляють, що Гедимін, «...впокоивши землю Жомойтцкую от немцов, и пошел на князи рускии, и приде напервен к городу Володимеру. ...И поможе бог великому князю Кгидимину, иж князя Володимера убил и рать его всю побил, и город Володимер возмет. И потом поиде на князя Лва луцкого...». В літописах відзначається, що Гедимін підкорив своїй владі волинських феодалів, які присягли йому на вірність, призначив своїх намісників й «начне княжити»²¹.

Походи Гедиміна на землі Південно-Західної Русі, у тому числі на Галицько-Волинську, в історичній літературі й досі датуються порізно. Багато буржуазних дослідників у цьому питанні йшли за М. Стрийковським. На підставі літописної згадки про «успокоение земли Жомойтцкой», яке передувало походу на Волинь, він вважав, що розгром хрестоносців у Жемайтії та події, пов'язані з Волинню, відбулися в одному році, тобто в 1320 р. Деякі з представників до революційної історіографії взагалі заперечували можливість походів Гедиміна на Південно-Західну Русь у 20—30-х роках XIV ст. Така значна розбіжність у поглядах пояснюється слабкою вивченістю політичної історії Південно-Західної Русі й особливо Галицько-Волинського князівства в першій чверті XIV ст.

Цю прогалину частково заповнили монографії польського дослідника Б. Влодарського²² і українського радянського історика І. П. Крип'якевича²³. Зокрема, їм вдалося показати тісні політичні й династичні зв'язки, які з'єднували галицько-волинських князів з членами польської королівської династії — П'ястовичами, особливо Юрія Львовича (1301—1308) з князем Владиславом Локетekom, який у 1320 р. став польським королем. Так, Юрій Львович був одружений (1291 р.) з сестрою Локетека — Євфимією, неодноразово надавав притулок польському князю, а у 1302 р. в інтересах останнього здійснив, щоправда невдалий, похід у Сандомирську землю. Приблизно в той же час відбувся шлюб дочки галицько-волинського князя з братом Владислава Локетека добжинським * князем Земовітом. Після смерті Юрія Львовича і його дружини у 1308 р. Владислав Локетек допоміг своїм племінникам Леву та Андрію Юрійовичам подолати опір боярства й утвердитися в Галицько-Волинському князівстві²⁴.

Як свідчить запис на одному луцькому рукопису, датованому 1462 р., обидва галицько-волинські князі ще жили у травні 1321 р.: «В лето 6029 (1321) при благоверном князи галицком Илве и Андреи, при воеводе Коломынском Ходку стулника Илвова и скончашася сия книги месяца мана 21 дня»²⁵. З грамот Андрія Юрійовича краковським і торнським (торунським) купцям 27 серпня 1320 р. відомо, що він був князем Волинської землі²⁶. Отже, очевидно, брати поділили землі й правили цілком самостійно: Лев — у Галичі, а Андрій — у Володимирі. Проте навесні 1323 р. обидва галицько-волинські князі загинули. Незаперечний доказ тому — лист Владислава Локетека до папи Іоанна XXII від 21 травня 1323 р., в якому він повідомляв про

²⁰ Рогов А. М. Русско-польские культурные связи в эпоху Возрождения (Стрийковский и его Хроника). — М., 1966, с. 155.

²¹ ПСРЛ, т. 35, с. 95, 152, 179, 200, 221; Хроника: Литовская и Жмойтская, и Быховца. — Летописи: Баркулабовская, Аверки и Панцырного. — ПСРЛ, т. 35. М., 1975, с. 136—137.

²² Włodarski B. Polska i Ruś. 1194—1340. — Warszawa, 1966.

²³ Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство. — К., 1984.

* Добжинська земля — частина території Польщі.

²⁴ Włodarski B. Op. cit., s. 225—231, 233—240; Крип'якевич І. П. Назв. праця, с. 109—110.

²⁵ Цит. по: Рогов А. И. Указ. соч., с. 156.

²⁶ Куник А. А. Указ. соч., № 3, с. 150—151.

загибель двох останніх «руських князів з роду схизматиків». Вони, за його словами, були «непоборним щитом» проти ординців. У зв'язку з цим польський король висловлював своє занепокоєння і просив папу підтримати його проголошенням хрестового походу та іншими заходами проти Золотої Орди²⁷.

Причини загибелі Лева й Андрія Юрійовичів залишилися невідомими. Можливо, вони пов'язані із здійсненням основного зовнішньо-політичного курсу обох князів, мета якого, як припускав В. Т. Пашуто²⁸, полягала в ослабленні залежності їх володінь від Золотої Орди. На користь цієї думки говорить те, що у першій чверті XIV ст. спостерігалось ослаблення ханської влади в Галицькому Пониззі, загарбаному ординцями в останній чверті XIII ст.²⁹ Цим могли скористатися Лев і Андрій Юрійовичі, щоб повернути втрачені землі. У будь-якому разі, версія білорусько-литовських літописів про загибель обох галицько-волинських князів у ході війни з Литвою документально не підтверджується.

Припинення місцевої великокнязівської династії* негативно вплинуло на внутріполітичне та міжнародне становище Галицько-Волинської Русі. Економічно могутнє велике місцеве боярство, ослаблене за Данила Романовича (1238—1264 рр.) та його найближчих наступників, почало відігравати одну з провідних ролей у політичному житті князівства, намагаючись використати апарат влади для закріплення свого панівного соціально-економічного становища. Загибель останніх Романовичів посилила також загарбницькі устремління правлячих кіл сусідніх феодальних держав. Із зазіханнями на територію Галицько-Волинської Русі виступили, крім Литви, союзні між собою з 1320 р. Польське й Угорське королівства, і споріднені з останніми Романовичами деякі князі Мазовії та Сілезії. Значний інтерес до Південно-Західної Русі виявила папська курія, що, як і раніше, відігравала роль натхненника католицької феодальної агресії в Східній Європі. Активну участь у боротьбі за ці землі взяла також Золота Орда, яка намагалася зберегти там своє панування.

Аналіз джерел дає можливість встановити послідовність найважливіших політичних подій у Південно-Західній Русі, внаслідок яких її територія була загарбана сусідніми феодальними державами. Першою зазнала нападу Галицька земля: уже літом — восени 1323 р. в її межі вторглися війська Польського й Угорського королівств³⁰. Литва також зробила спробу приєднати частину Галицько-Волинського князівства. Однак спочатку її правлячій верхівці довелося розв'язати питання про забезпечення миру на західних кордонах, де особливу небезпеку для власне литовських земель становили майже безперервні спустошливі напади хестоносців. З цією метою Гедимін, починаючи з травня 1323 р., інтенсифікує встановлені ще наприкінці 1322 р. дипломатичні контакти з країнами Західної Європи, погодившись на хрещення населення Литви за католицьким обрядом та обіцяючи передати спірні питання, що існували між нею й обома Ордами, на роз-

²⁷ Там же, № 4, с. 151—152, 116—117.

²⁸ Пашуто В. Т. Борьба русского народа за независимость в XIII в.— В кн.: Очерки истории СССР: Период феодализма. IX—XV вв. В двух частях.— М., 1953, ч. 1, с. 906.

²⁹ Параска П. Ф. Внешнеполитические условия образования Молдавского государства.— Кишинев, 1981, с. 40, 67—71.

* Після загибелі Андрія і Лева Юрійовичів продовжувала існувати молодша галузь династії Романовичів, що походила від онука Данила Галицького — Василя Романовича, — рід князів Острозьких, які, однак, не мали спадкоємних прав на галицько-волинський трон.— Див.: Власьев Г. А. Князья острозские и друцкие.— В кн.: Известия Русского генеалогического общества. СПб., 1911, вып. 4, с. 14—15.

³⁰ Zakrzewski St. Wplyw sprawy ruskiej na państwo polskie w XIV w.— Zamość, 1922, s. 15—16, 21.

гляд папської курії³¹. В результаті цих дипломатичних маневрів Велике князівство Литовське добилося бажаного мирного перепочинку протягом чотирьох років. 2 жовтня 1323 р. у Вільні був підписаний мирний договір між Литвою, Лівонським орденом, Ригою та Данією, а наприкінці наступного року під тиском папської курії воєнні дії проти Великого князівства Литовського припинив і Пруський орден³². Таким чином, у жовтні 1323 р. склалися сприятливі умови для наступу військ Гедиміна на Волинь. Датування їх походу кінцем 1323 р. цілком відповідає літописній звістці про відхід війська Гедиміна з Волині на зимування: «А потом на зиму шол до Берестья и з Берестья вси воиска распустил, а сам у Берестьи зимовал»³³.

Згідно з білорусько-литовськими літописами, наступного року Гедимін, «собравши вси сили литовский и жомотский, и руский, и поиде на други недели по Велице дни (тобто після 15 квітня — Ф. Ш.) на князя Станислава киевского». Війська Гедиміна захопили Овруч та Житомир, розгромили біля Білгорода головні сили київського князя й обложили Київ, але лише через місяць змогли зламати опір його захисників. Місцеві бояри визнали, як перед тим і волинські, владу литовського великого князя, обумовивши натомість збереження за ними їхньої земельної власності («отчин»). Гедимінові підкорилися й київські «пригородки» — Вишгород, Черкаси, Канів, Сніпород, а також Переяславль-Руський. Перед поверненням до Литви він, як зазначають білорусько-литовські літописи, залишив своїм намісником у Києві Ольгimунта — сина князя Міндовга Гольшанського.

Літописна оповідь про захоплення Гедиміном Києва і конкретні історичні обставини підкорення Київського князівства владі литовських феодалів привертала увагу багатьох буржуазних дослідників. Деякі з них, відзначивши вірогідність окремих фактів цієї оповіді, взагалі заперечували її цінність як історичного джерела. Протилежну думку обстоював М. П. Дашкевич, який довів достовірність літописних історико-географічних відомостей. Він також уперше порушив питання про етапність утвердження влади литовських князів над Київською землею й у зв'язку з цим про ставлення Києва до ординських властей, провів порівняльний аналіз різних літописних даних про завоювання Гедиміном земель Південно-Західної Русі. М. П. Дашкевич дійшов висновку, що дана оповідь є «сплавом достовірних відомостей про чотири або три різночасні рухи литовських князів з метою захоплення південно-руської території». Він вважав, що Гедимін приєднав Київське князівство до Литви тільки в 1333 р.³⁴ Хоча до думки М. П. Дашкевича схилялися такі відомі дослідники, як М. К. Любавський³⁵, М. Ф. Владимирський-Буданов³⁶, П. Г. Клепатський³⁷, а деякі представники російської та української історіографії (наприклад, О. Є. Пресняков) також вважали, що Київське князівство залежало від Литви у 30-х роках XIV ст., питання про час й обставини захоплення Гедиміном Середньої Наддніпрянщини в дореволюційній історіографії так і не було остаточно розв'язане.

³¹ Prochaska A. O prawdiwosci listów Gedymina.— Kraków, 1895, s. 3—6.

³² Liv-Est- und Curländisches Urkundenbuch / Ed. F. G. Bunge (LUB) — Riga, 1853, bd. 2, N 639, s. 150—152; N 694, s. 153—158; Riga, 1871, bd. 6, N 3070, s. 469—470; N 3071, s. 470—472; bd. 2, N 708, s. 184—186.

³³ ПСРЛ, т. 35, с. 95.

³⁴ Дашкевич Н. Заметки по истории Литовско-Русского государства.— К., 1885, с. 63, 64.

³⁵ Любавский М. К. Очерки истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно.— М., 1910, с. 23.

³⁶ Владимирский-Буданов М. Население Юго-Западной России от половины XIII до половины XV века.— Архив Юго-Западной России.— К., 1886, ч. 7, т. 1, с. 38—39.

³⁷ Клепатский П. Г. Очерки по истории Киевской земли.— Одесса, 1912, с. 1—16.

З радянських істориків найбільше уваги даному питанню приділяли О. І. Рогов та Р. Батура. Перший — досліджуючи з позицій джерелознавства Хроніку М. Стрийковського, другий — висвітлюючи у загальноісторичному аспекті боротьбу Великого князівства Литовського проти Золотої Орди до середини 60-х років XIV ст. Визнаючи джерельну цінність літописних звісток про походи Гедиміна на Південно-Західну Русь і, зокрема, про приєднання ним Київського князівства, вони по-різному датують цю подію: О. І. Рогов — 1322 р.³⁸, а Р. Батура — приблизно 1325 р.³⁹

На нашу думку, літописна оповідь у цілому вірно відбиває основний хід подій, що зумовили поступове витіснення із Середньої Наддніпрянщини ханської влади та заміну її владою литовських князів. Деякі з принципово важливих для з'ясування цього процесу відомостей оповіді підтверджуються при зіставленні з різнорідними й датованими різним часом історичними фактами. Так, те, що похід Гедиміна на Київ відбувся навесні — влітку, як вважаємо, 1324 р., підтверджується побічно тим фактом, що саме в той період рицарі Пруського ордену, скориставшись, очевидно, відсутністю головних військових сил Литви, вдерлися на її територію: ще на початку березня вони спустошили околиці Гродно, а в травні 1324 р. здійснили напад на нову столицю Гедиміна — Вільно. Акції литовських військ у відповідь мали місце лише в липні (напад на Христмемель у Пруссії) й на повну силу розгорнулися в листопаді того ж року (походи у Лівонію та Мазовію)⁴⁰.

На 20-ті роки XIV ст. як на час встановлення залежності Київського князівства від Литви вказує також оповідь, що міститься в ряді літописів Північно-Східної Русі, про напад у 1331 р. київського князя Федора на єпископа Василя, який повертався через Київ до Новгорода після свого посвячення в духовний сан митрополитом всієї Русі Феогностом у Володимирі-Волинському. Київський князь, як свідчить оповідь, діяв у політичних інтересах Гедиміна. Останній після того, як підтримуваний ним претендент на єпископський престол у Пскові Арсеній зазнав невдачі, «велел поимати» Василя. Новгородцям вдалося уникнути погоні, але під Черніговом їх наздогнали «Феодор князь Киевський со баскакы в 50 человек разбоем», взяли з них «окуп», а «Ратьслава, протодиякона митрополита, изымав в Киев повели»⁴¹.

Літописне оповідання про події 1331 р. становить інтерес ще й тим, що містить у собі дуже важливі відомості для визначення політичного статусу Київського князівства на початку 30-х років XIV ст. Це: 1) ім'я київського князя і 2) присутність поруч з ним у Києві представника ханської адміністрації — баскака.

До опублікування у 1916 р. М. Д. Присольковим і М. Р. Фасмером статті «Уривки В. Н. Бенешевича з історії руської церкви XIV ст.»⁴², в якій проливається світло на питання про династичне походження київського князя Федора, у дореволюційній історіографії вважалося, що він був з роду Рюриковичів. У зв'язку з цим одні дослідники ототожнювали згаданого в літописах під 1331 р. київського князя із за-

³⁸ Рогов А. И. Указ. соч., с. 156.

³⁹ Батура Р. Борьба Литовского великого княжества против Золотой Орды: От нашествия полчищ Батыя до битвы у Синих Вод. Автореферат дис. ... канд. ист. наук. — Вильнюс, 1972, с. 21; Batura R. Lietuva tauty, kovoje prieš Aukso Orda. — Vilnius, 1975.

⁴⁰ Petri de Dusburg. Chronicon terrae Prussiae. — In: SRP, t. 1, s. 190, 192.

⁴¹ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. — М. — Л., 1950, с. 344; Летописный сборник, именуемый Тверской летописью. — СПб., 1863, стб. 68; Московский летописный свод конца XV в. — ПСРЛ, т. 25. М. — Л., 1949, с. 170 и др.

⁴² Приселков М. Д., Фасмер М. Р. Отрывки В. Н. Бенешевича по истории русской церкви XIV века. — В кн.: Известия ОРЯС. Пг., 1916, т. 21, с. 48—70.

писаним до Любецького синодика * князем Федором і тому прийма-ли його за одного з чернігівських Ольговичів,⁴³. Інші схильні були вбачати у ньому Федора Святославовича, який, за літописами, входив до складу посольства Гедиміна до Новгорода в 1326 р.⁴⁴ Ще одна група дослідників на основі білорусько-литовських літописів припускала, що ним був гольшанський князь Ольгімунт — представник побічної галузі литовської великокнязівської династії, який разом з православам прийняв ім'я Федір⁴⁵. Проти цієї версії, однак, свідчить один із записів про Гольшанських, занесений наприкінці XV — на початку XVI ст. до Києво-Печерського помянника. У ньому зазначено: «Князь Олгимонта, нареченого в святом крещенні Микхила, а в иноцех Евфимия»⁴⁶.

Хоча питання про ступінь спорідненості князя Федора з Гедиміном не можна вважати остаточно розв'язаним, на наш погляд, мають рацію ті дослідники, які визнають його литовське походження й вважають братом литовського князя⁴⁷. Ця думка ґрунтується на даних записів, зроблених у канцелярії митрополита Феогноста під час його тимчасового перебування на Волині у вересні 1330 — першій половині 1331 р. (вони стосувалися майна померлого литовського митрополита Феофіла). В документах, зокрема, зазначається: «Дал Федор, брат Гедимина, серебряных кавкиев два»⁴⁸.

Отже, у цих записах вказується, що Федір — брат Гедиміна, але він не названий київським князем. У літописному оповіданні про події 1331 р. виразно відчувається пролитовська орієнтація київського князя Федора. Проте там немає вказівок ні на його походження, ні на обставини, в силу яких він став князювати у Києві. В білорусько-литовських літописах, на нашу думку, помилково названо Ольгімунта Гольшанського намісником Гедиміна. Взаємно доповнюючи один одного, ці факти дають підставу стверджувати, що навесні — влітку 1324 р. Гедиміну вдалося підкорити своїй владі Київське князівство й призначити намісником у його столиці свого брата, який після хрещення прийняв ім'я Федір.

Проте встановити повний контроль над Київським князівством у середині 20-х років XIV ст. правляча верхівка Литви ще не могла. Про це свідчать як відзначене в літописах одночасне перебування у Києві князя-литвина й ханського баскака, так і нові, здійснені в 50-х роках XIV ст., спроби зміцнити у Києві політичний вплив Литви⁴⁹. Разом з тим є певні підстави вважати, що її влада литовського намісника князя Федора поширювалася не на всю територію Київської землі, а лише на її північну (поліську разом з Києвом) частину. Південна частина Київщини — Поросся з фортецями Канів, Корсунь та Черкаси — залишилася підвладною безпосередньо ординським властям аж до середини 90-х років XIV ст.

На становище Поросся у той період значний вплив мав такий фактор, як близькість до нього традиційних місць кочовищ ханської став-

* Книга, куди записували імена осіб, яких згадували церковники в своїх молитвах.

⁴³ Квашнин-Самарин Н. По поводу Любецкого синодика.— ЧОИДР. М., 1873; кн. 4, с. 223; Зотов Р. В. О черниговских князьях по Любецкому синодику и о Черниговском княжестве в татарское время.— СПб., 1892, с. 120.

⁴⁴ См., например: Дашкевич Н. Указ. соч., с. 60—61, прим. 5; Федір Святославович — власник Вязьми й Дорогобужа із смоленської династії Рюриковичів. (Пресняков А. Е. Образование великорусского государства.— Пг., 1918, с. 161).

⁴⁵ См., например: Любавский М. К. Указ. соч., с. 23; Цієї ж версії дотримується Р. Батура.— Батура Р. Указ. соч., с. 20—21.

⁴⁶ Голубев С. Т. Древний помянник Киево-Печерской лавры (конца XV—начала XVI столетия).— ЧИОН. К., 1892, кн. 6, приложение с. 6—7.

⁴⁷ Приселков М. Д., Фасмер М. Р. Указ. соч., с. 67; Рогов А. Н. Указ. соч., с. 158.

⁴⁸ Приселков М. Д., Фасмер М. Р. Указ. соч., с. 58.

⁴⁹ Подробнее см.: Клепатский П. Г. Указ. соч., с. 18—20.

ки — в урочищах по берегах рік Синюхи і Південного Буга⁵⁰. Залежність південної Київщини від ординських властей у 30—50-х роках XIV ст. виявлялася також в інтенсивних економічних зв'язках Поросся з Ордою. Свідчення цього — численні знахідки на цій території скарбів джучидських монет*, які зовсім відсутні на північ від Києва. Всього у південній Київщині знайдено 10 таких скарбів, причому три з них датуються 1349—1364 рр.⁵¹ Таким чином, можна стверджувати, що приблизно на рубежі 20—30-х років XIV ст. територія Київської землі була поділена на литовську та ординську сфери панування.

Така своєрідна політична обстановка, що склалася в Середній Наддніпрянщині після походу Гедиміна на Київ, була, на нашу думку, результатом досягнутої наприкінці 1324 р. угоди між Литвою й Ордою щодо їх порубіжних володінь у цьому регіоні. Наступ литовських феодалів на підвладні Орді Галицько-Волинське і Київське князівства викликав воєнну протидію з її боку. У білорусько-литовських літописах про це не говориться, але М. Стрийковський повідомляє про участь допоміжних загонів ординців у битвах проти литовських військ на боці волинян та киян⁵². Під 1324 р. у Никоновському літописі є такий запис: «Царь Азбяк посылал князей Литвы воевати; и много зла створиша Литвѣ, и со многим полоном приидоша в Орду»⁵³. Очевидно, цю воєнну акцію Орди проти Великого князівства Литовського не можна розглядати інакше, як відповідь ханських властей на наступ литовських феодалів на Південно-Західну Русь.

Вартий уваги той факт, що в листопаді 1324 р. Вільно відвідали послані хана Узбека. Їх згадують у своїх звітах папські легати, які одночасно з ними перебували у Вільно⁵⁴. Зміст литовсько-ординських переговорів залишився невідомим, але, виходячи з того, що вже в 1325 р. папа Іоанн XXII у своїх грамотах, направлених королю Польщі, до табору, який протистояв польсько-угорським військам у Галицько-Волинській Русі, відносить, крім місцевого населення, ординців і литвинів («язычников»)⁵⁵, вони завершилися не тільки миром, а й якимись взаємними зобов'язаннями. Можливо, піти на компроміс з ханськими властями правлячу верхівку Литви спонукала небезпека переростання конфлікту з Ордою в тривалу війну, небажану з огляду на все ще не врегульовані відносини з хрестоносцями. Ханські власті також, очевидно, зробили певні поступки Литві, оскільки їх головну увагу в той час займали війни проти держави Хулагідів у Закавказзі. До того ж, їх не міг не турбувати наступ польсько-угорських військ у Галицькій Русі, зупинити який вони, мабуть, розраховували за допомогою Литви.

Про політичні події 1325 р. в Галицько-Волинській Русі збереглося дуже мало документальних свідств. Якийсь відголос про них відбився у білорусько-литовських літописах. Безпосередньо цих подій стосуються: 1) вже згадуваний лист польського короля Владислава Локетеса до папи Іоанна XXII від 21 травня 1323 р. з повідомленням про смерть галицько-волинських князів; 2) лист глогівського (у Сіле-

⁵⁰ Книга посольская метрики Великого княжества Литовского, содержащая в себе дипломатические сношения Литвы в государственное Сигизмунда-Августа с 1545 по 1572 г.— М., 1843, с. 41.

* Грошова одиниця Золотої Орди.

⁵¹ См.: Федоров-Давыдов Г. А. Клады джучидских монет.— В кн.: Нумизматика и эпиграфика. М., 1960, т. 1, с. 152, № 122; с. 164, № 73; Котляр М. Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму.— К., 1971, с. 85, № 189, 228, 223, 312; с. 87, № 267; с. 88, № 306, і 311; с. 89, № 307; с. 90, № 309.

⁵² Strzykowski M. Op. cit., ks. 11, 363, 365; Рогов А. И. Указ. соч., с. 158—159.

⁵³ ПСРЛ, т. 10. М., 1965, с. 189.

⁵⁴ LUB, bd. 6, N 3073, s. 481.

⁵⁵ Veler Monumenta Poloniae et Lithuaniae / Ed. A. Theiner.— Romae, 1860, t. 1, s. 215; N 338, s. 216.

зії) князя Генріха до папи Іоанна XXII від 24 червня 1324 р., в якому він титулує себе «князем Галичини, дідичем * Польського королівства, князем глогівським і познанським»⁵⁶; 3) датований 1325 р. лист Іоанна XXII до брата Генріха Яна, названого папою «князем Володимирії»⁵⁷; 4) відправлені з 20 червня до 1 серпня 1325 р. з папської канцелярії до Польщі чотири грамоти з проголошенням хрестового походу й закликами до її короля, духовенства і народу мужньо боротися проти «схизматиків, татар, язичників та інших невіруючих народів»⁵⁸. Незважаючи на свою фрагментарність, ці джерела допомагають встановити, що наприкінці 1324 р. або навесні 1325 р. війська Гедиміна взяли участь у боротьбі населення Галицько-Волинської Русі проти армії польських і угорських феодалів.

Початок воєнних дій був викликаний, очевидно, нападом польсько-угорських військ на литовські володіння у Волинській землі. Влітку 1324 р. польський король відхилив кандидатуру одного з синів вдови добжинського князя Земовіта — Анастасії, дочки Лева I Даниловича, на галицький трон⁵⁹ і зупинив свій вибір на Болеславі — синові черсько-сохачівського (в Мазовії) князя Тройдена й Марії, дочки галицько-волинського князя Юрія Львовича. Цей вибір призвів до розриву дружніх відносин між Литвою та Мазовією, наслідком чого був напад литовських загонів на землі батька Болеслава⁶⁰. 19—21 листопада 1324 р. володіння Тройдена і його брата зазнали повторного, ще більш руйнівного нападу. Збитки були такі значні, що наступного року обидва мазовецькі князі звернулися до папи Іоанна XXII з проханням про порятунок, указуючи на загрожуючу їм небезпеку від близького сусідства з Литвою⁶¹. Масштабність другого нападу дає підстави припустити, що він знаменував собою початок воєнного конфлікту через Галицько-Волинську Русь між Литвою й Польщею, а також союзними з останньою Угорщиною та мазовецькими князями.

Про хід польсько-литовської боротьби джерела нічого більше не повідомляють. Можливо, що союзникам вдалося потіснити литовські війська. На користь цього говорить привласнення у 1325 р. сілезьким князем Яном титулу володимирського князя й ті поступки, на які пішов Гедимін. Як відзначав Ст. Зайончковський, уже на початку 1325 р. намітилося політичне зближення між Польщею і Литвою, що завершилося оформленням їх союзу, спрямованого проти хрестоносців. Виявом цього зближення були хрещення 30 квітня 1325 р. дочки Гедиміна Альдони (Анни) та її шлюб (16 жовтня того ж року) із спадкоємцем польського престолу Казіміром⁶².

Польсько-литовський союз 1325 р. був досягнутий за рахунок земель Галицько-Волинської Русі. Гедимін був змушений тимчасово відмовитися від реалізації прав свого сина Любарта на Волинь і віддати її Болеславу, зберігши, однак, за першим якийсь уділ, очевидно,

⁵⁶ Danilowicz I. Skarbiec dyplomatów.— Wilno, 1860, t. 1, N 314, s. 161—162.

* Тобто спадкоємцем польського престолу.

⁵⁷ Болеслав-Юрій II, князь всей Малой Руси, с. 50.

⁵⁸ Vetera Monumenta Poloniae et Lithuaniae, t. 1, N 316, s. 205; N 334, s. 215; N 335, s. 215; N 339, s. 216.

⁵⁹ Докладніше див.: Zajączkowski St. Prymierze polsko-litewskie 1325 r.— In: Kwartalnik Historyczny, t. 40, z. 4, s. 603. Спадковим уділом Лева Даниловича була західна частина Галицької Русі з центрами у Перемишлі й Львові (См.: Пащенко В. Т. Очерки по истории Галицко-Волинской Руси. М.—Л., 1950, с. 289—290). Тому, на нашу думку, обравши своїм ставлеником одного з синів Анастасії Львівни, польський король мав спершу намір оволодіти саме цією територією.

⁶⁰ Про цей напад згадується в буллі від 19 серпня 1324 р.— Vetera Monumenta Poloniae et Lithuaniae, t. 1, N 303, s. 200.

⁶¹ SRP, t. 1, s. 191—192; Codex diplomaticus Prussicus. Königsberg, 1842, t. 2, N 144, s. 152.

⁶² Długosz J. Roczniki czyli Kroniki sławnego królestwa Polskiego.— Warszawa, 1975, t. 5, ks. 9, s. 162—163; Zajączkowski St. Op. cit., s. 569, 571, 579.

у Луцькій землі⁶³. За Литвою остаточно закріплювалася Берестейська земля разом з Підляшшям⁶⁴, що стало причиною тимчасового розриву відносин між Польським королівством та Мазовією, яка в 1326 р. пішла на угоду з Пруським орденом і розпочала військові дії у підвладній Локетеку Куявії⁶⁵.

Таким чином, розгорищений у 20-х роках XIV ст. наступ литовських феодалів на Південно-Західну Русь вдався їм лише частково. Причиною цього була протидія Литві з боку Золотої Орди, Польського та Угорського королівства. До того ж, саме Велике князівство Литовське перебувало під постійною загрозою нападу Пруського ордену. Ці зовнішньополітичні фактори, а згодом і реальна перспектива об'єднання військових зусиль Польщі й Литви проти спільного ворога — хрестоносців, зумовили непослідовність й компромісний характер політики великокнязівського уряду Гедиміна у Південно-Західній Русі. Зокрема, він був змушений поступитися захопленою Волинною та визнати владу ставленика польських феодалів Болеслава-Юрія II (1325—1340), передати південну частину Київського князівства під безпосередню владу ординців і миритися з певною залежністю від них литовського намісника в Києві. Характерно, що й Болеслав-Юрій II, одержавши галицько-волинський престол у результаті польсько-литовської угоди, також мусив звертатися по затвердження до хана Узбека та сплачувати данину Орді⁶⁶. Тоді ж, мабуть, під час нової хвилі експансії ординців у Північному Причорномор'ї⁶⁷, під ханську владу знову підпала більша частина Галицького Пониззя.

Отже, поширення влади литовських і польських феодалів на землі Південно-Західної Русі не звільнило їх населення від тягара золотоординського іга. Досягнутий у 1325 р. польсько-литовсько-ординський компроміс не міг задовольнити жодну із сторін, а тому виявився нетривким. Відкрите протиборство за Галицько-Волинську Русь між Литвою й Польщею почалося в 1340 р., що за активної участі Орди стало водночас і початком другого етапу наступу литовських феодалів на південно-західні землі Русі.

⁶³ См.: Болеслав-Юрий II, князь всей Малой Руси, с. 17. На підставі записів митрополита Феогноста можна стверджувати, що Любарт уже перед 1330 р. мав ім'я Дмитрій (см.: Приселков М. Д., Фасмер М. Р. Указ. соч., с. 58, 66—67). Хрещення й прийняття православного імені було неодмінною умовою вступу литовських князів у володіння будь-якою частиною Русі.

⁶⁴ Болеслав-Юрий II, князь всей Малой Руси, с. 17; Zajączkowski St. Op. cit., s. 604, 606.

⁶⁵ Długosz J. Op. cit., s. 165—166; Zajączkowski St. Op. cit., s. 604.

⁶⁶ Иванов П. А. Исторические судьбы Волинской земли с древнейших времен до конца XIV века. — Одесса, 1895, с. 223.

⁶⁷ См.: Параска П. Ф. Указ. соч., с. 72—74.

РЕАКЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ СІОНІСТІВ У РОСІЇ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Л. А. РУВІНСЬКИЙ (Одеса)

Викриття реакційних доктрин сіонізму, його класової суті й антинародної політики займає важливе місце в боротьбі, яку проводила і проводить КПРС проти буржуазної ідеології, і є одним з актуальних завдань радянських суспільствознавців, зокрема істориків.¹ При цьому певний інтерес становить не лише антинародна діяльність сіоністів на

¹ Крім кількох спеціальних статей, окремі аспекти теми розглядаються у відповідних розділах ряду узагальнюючих праць.

сучасному етапі, але й контрреволюційна суть даної течії ще у період її зародження в Росії й на Україні наприкінці XIX — на початку XX ст. Слід враховувати також, що діяння сіоністів у той час всіляко фальсифікуються в буржуазній історіографії, де їх роль зображується мало не як «прогресивна» або навіть «революційна». Необхідність дальшої розробки даної проблеми зумовлюється потребою спростування цих фальсифікацій.

Як відомо, розробляючи вчення з національного питання, В. І. Ленін вказував, що правильно зрозуміти факти національного життя можна лише в тому разі, «...якщо дивитися на нього по-марксистському, тобто з точки зору класової боротьби, якщо зв'язати лозунги з інтересами і політикою класів, а не з пустими «загальними принципами», деклараціями і фразами»². Саме керуючись цією основоположною тезою, необхідно оцінювати роль сіоністів у політичному житті дореволюційної Росії, зокрема й України.

Протягом кількох десятиріч апологети сіонізму намагаються видавати його як нібито позакласове і навіть надкласове, наддержавне явище, «національно-визвольний єврейський рух». Вони постійно твердять, що їх завдання полягає у захисті якихось «загальних єврейських інтересів» і «покровительстві» єврейському населенню всіх країн. Наприклад, один з лідерів сіонізму В. Жаботинський твердив: «У євреїв немає класової політики, а була і є політика національного блоку»³. Однак численні факти свідчать, що насправді ідеологія і політика сіонізму, його стратегія і тактика насамперед відображають вузьокласові інтереси великої єврейської буржуазії та імперіалістичних монополій, їх намагання вплинути на розвиток політичної обстановки в тому чи іншому районі в потрібному для них напрямі. Дійсно, в епоху імперіалізму єврейська буржуазія стала наполегливо добиватися здійснення своїх цілей, які визначалися реакційними догматами іудаїзму і доктриною сіонізму про «всесвітню єврейську націю», про «обраний народ», його «месіанську роль» і «особливі права» щодо інших народів.

Суть сіонізму як найагресивнішої, шовіністичної і расистської ідеології та політики, що знайшла відображення в діяльності єврейської монополістичної буржуазії, чітко виявилася вже з часу його виникнення. Сіонізм завжди був глибоко ворожий інтересам трудящих усіх національностей, насамперед інтересам трудящих євреїв усього світу.

Виконуючи соціальне замовлення великої буржуазії єврейського походження, сіоністи з перших кроків своєї діяльності постійно намагалися ізолювати трудящих євреїв від їх братів по класу інших національностей, зокрема від спільної з ними участі в боротьбі за демократію і соціальний прогрес. Вони розпалювали національну ворожнечу, встановлювали й розвивали зв'язки з будь-якими реакційними силами, антинародними режимами.

Одним з головних завдань сіоністів у царській Росії завжди була боротьба проти загальноросійського визвольного руху й участі в ньому євреїв. Як відомо, на рубежі XIX—XX ст. саме Росія стала вузловим пунктом суперечностей світового імперіалізму, саме сюди перемістився центр світового революційного процесу. В постанові ЦК КПРС «Про 80-річчя Другого з'їзду РСДРП» вказувалося: «З винятковою силою ці суперечності проявилися в Росії, де вони загострювалися політичним, духовним і національним гнітом царизму»⁴.

Своє антинародне, контрреволюційне кредо лідери сіонізму висловили ще наприкінці XIX ст. В одному з документів сіоністів, датовано-

² Ленін В. І. Критичні замітки з національного питання.— Повне зібр. творів, т. 24, с. 117.

³ Жаботинський В. Избранные статьи. СПб., 1913, с. 14.

⁴ Радянська Україна, 1983, 5 квіт.

му 1898 р., прямо говорилося: «Для єврейства, для єврейської національності ідеї соціалізму — смертельний ворог»⁵.

В 1901 р. антисоціалістичну резолюцію прийняв Базельський конгрес сіоністської молоді. З'їзд сіоністської молоді Новоросійського університету, який відбувся в той же час, також виступив проти поширення соціалістичних ідей. Сіоніст М. Усишкін, виступаючи в Одесі перед молодиками з «Союзу сіоністської учнівської молоді в Росії», підкреслював, що участь євреїв у загальноросійському революційному русі «згубно» позначилася на них і «гідна засудження»*. А в рішенні сіоністської конференції, яка проходила у Вільно в липні 1903 р., зазначалося: «Не наша справа боротися за політичну свободу в Росії»⁶.

Дуже показовою щодо цього була діяльність одного із засновників та ідеологів сіонізму, першого президента Всесвітньої сіоністської організації (ВСО) Т. Герцля, який неодноразово звертався до урядів Англії, Німеччини, Росії та інших країн з пропозицією використати сіоністський рух проти боротьби народних мас за соціальне і національне визволення й налагоджував з цією метою тісні контакти з реакційними політичними діячами. Так, він листувався, а влітку 1903 р. зустрівся з міністром внутрішніх справ Росії В. Плеве, обіцяючи його уряду подавати всіляку підтримку, щоб останній, у свою чергу, схвалив сіоністську програму створення в Палестині «єврейського осередку».

Знаменно, що ця зустріч відбулася невдовзі після єврейського погрому, спровокованого царськими властями в квітні 1903 р. в Кишиневі. До речі, саме Плеве лєнінська «Искра» охарактеризувала як «головного і найзліснішого винуватця кишинівських убивств», що погрожував вжити й «крайніх заходів», щоб зробити умови життя для євреїв у Росії неможливими⁷. Навпаки, сіоністи розповсюджували листівки, в тому числі в Одесі, в яких твердили, нібито уряд не причетний до кишинівського погрому. «Сіоністи,— писала «Искра»,— на ґрунті погрому посилено кличуть у Палестину, відволікаючи євреїв від боротьби з самодержавством»⁸. Аналогічної позиції дотримувалися й закордонні сіоністські організації. «Искра» в редакційній примітці до повідомлення з півдня Росії писала: «До речі, про сіоністів: нам повідомляють, що ці пани ухилялися від участі в мітингу, скликаному паризькими професорами з метою протесту проти кишинівських звірств. Мотивування: вони не бажають псувати своїх відносин з урядом російського султана»⁹.

Більше того, якщо раніше буржуазна верхівка єврейських громад з обуренням і ненавистю ставилася до євреїв-революціонерів, то після кишинівського погрому вона побачила в них «корінь будь-якого зла» і вирішила боротися з ними. В багатьох містах євреї-буржуа «на свої власні кошти затвердили штат шпигунів, на яких лежить обов'язок вистежувати єврейських революціонерів і доносити про них начальству»¹⁰.

Не дивно, що Герцль і Плеве швидко знайшли спільну мову, домовившись, що уряд не чинитиме перешкод для легальної діяльності сіоністських організацій у Росії і водночас допомагатиме єврейській еміграції, а сіоністи відмовляться від будь-яких виступів проти політики царизму і будуть активніше протидіяти впливу соціалістичних ідей. Невдовзі Герцль надіслав сіоністським лідерам у Петербург листа, в

⁵ Цит. за кн.: Модржинская Е. Д. Ленинизм и современная идеологическая борьба.— М., 1972, с. 272.

* Той самий М. Усишкін у доповіді на I Всеросійському сіоністському з'їзді в Мінську в 1901 р. запропонував створити шось на зразок «сіоністської гвардії» з молодих нежонатих людей, які б «віддавали себе безроздільно сіонізму в повне розпорядження» на два роки, «щоб ми могли їх використовувати для наших цілей». Таким чином, уже тоді сіоністи мріяли про створення власних збройних загонів.

⁶ Вопросы истории, 1973, № 5, с. 69, 71—72.

⁷ Искра, 1903, 1 июля.

⁸ Искра, 1903, 15 мая.

⁹ Искра, 1903, 15 июня.

¹⁰ Искра, 1903, 1 сент.

якому радив не залишати в своїх лавах «радикальних елементів» і тим більше заборонити своїм прибічникам брати участь у революційному русі¹¹. Таким чином, як підкреслювала «Искра» ще в 1901 р., «відволікаючи єврейську інтелігенцію та єврейську робітничу масу від боротьби разом з російським населенням за свободу, сіоністи грають на руку тому політичному режиму, який у періодичних випадках самодурського скаженіння чинить дике насильство над наймирнішими обивателями»¹².

Безумовно, не випадково начальник Московського охоронного відділення, відомий «спеціаліст» у галузі організації провокацій полковник С. Зубатов відкрито заявляв про доцільність підтримки націоналістичних устремлінь сіоністів і тісного блокування з ними в боротьбі проти дедалі зростаючого в країні визвольного руху. Оцінивши контрреволюційну суть програми і практики сіонізму, він ще в 1901 р. радив: «Треба сіонізм підтримати і взагалі зіграти на націоналістичних устремліннях»¹³.

З середовища сіоністів царська охранка активно вербувала агентів, провокаторів, які проникали в революційні соціал-демократичні організації, інформували жандармів про їх діяльність, видавали поліції їх керівників*. Одним з таких провокаторів стала відома сіоністка, дітя Бунду** М. Вільбушевич. Завербована в 1900 р. Зубатовим, вона влітку 1901 р. виступила з ініціативою створення провокаційної «Незалежної єврейської робітничої партії» (НЕРП). Її члени за завданням жандармів вперто намагалися розколоти революційний рух, відволікти пролетарів від політичної боротьби. Як зазначалося в таємному донесенні Мінського губернського жандармського управління, відозви НЕРП «не підбурюють робітників ні проти хазяїв, ні проти уряду», а звернені до їх «моральних почуттів». Начальник управління Васильєв писав Зубатову, що він особисто «керує діяльністю партії». На своєму легальному з'їзді в Мінську (1902 р.) сіоністи відкрито висловилися на підтримку зубатовських організацій. Невдовзі, як і в Мінську, «незалежнівці» розпочали провокаційну діяльність в Одесі, виконуючи роль агентів царської охранки¹⁴. Туди ж виїжджав лідер «незалежнівців» Х. Шаєвич. В одному з жандармських донесень підкреслювалося, що він «діяв під покровительством охранки»¹⁵. А в телеграмі департаменту поліції начальник Одеського охоронного відділення повідомляв: «Незалежнівців» узяв у руки і спрямовую»¹⁶. За висловом Зубатова, «незалежнівці» «своєю діяльністю сприяли нам»¹⁷.

Таким чином, НЕРП була одним з варіантів зубатовщини, спрямованої, за словами В. І. Леніна, «...в інтересах підтримки самодержавства, в інтересах розбещення політичної свідомості робітників...»¹⁸.

Характерно, що серед лідерів сіоністського руху в царській Росії

¹¹ Die Geschichte der Juden on Deutschland.—Frankfurt am Mein, 1966, S. 115.

¹² Искра, 1901, 6 дек.

¹³ Цит. за кн.: Заславский Д. Зубатов и Мария Вильбушевич.—М., 1923, с. 69.

* Наприклад, в одному з листів, надісланих з Кишинєва навесні 1903 р. і перехоплених поліцією, зазначалося: «Багато сіоністів видавали уряду неблагонадійних (тобто революціонерів.—Л. Р.). Підлість» (Вопросы истории, 1973, № 3, с. 25).

** «Загальний єврейський робітничий союз у Литві, Польщі і Росії» (Бунд) виник у 1897 р., трохи раніше, ніж ВСО. Політика цієї дрібнобуржуазної націоналістичної партії багато в чому збігалася з практикою соціал-сіоністів. Характерна щодо цього інформація була опублікована в № 34 «Искры»: «...В Одесі неофіційно розпочав свою діяльність Бунд. Прикажчики, вчорашні сіоністи, стали бундистами. Бунд збирається співати у нас на півдні національні мотиви» (Искра, 1903, 15 февр.).

¹⁴ Идеология и практика международного сионизма. Критический анализ.—М., 1978, с. 207.

¹⁵ Одеський обласний державний архів, ф. 16, оп. 3, спр. 113, арк. 47.

¹⁶ ЦДІА УРСР, ф. 386, оп. 1, спр. 192, арк. 97.

¹⁷ Революция 1905—1907 гг. на Украине. Сб. документов и материалов.—К., 1955, т. I, с. 62.

¹⁸ Ленин В. И. Петербургский страйк.—Повне зібр. творів, т. 9, с. 166.

не було жодного робітника або ремісника. До керівної верхівки входили капіталісти, банкіри, комерсанти, буржуазні інтелігенти, рабини. Саме вони визначали політику і тактику сіоністів, а рядові члени мали лише беззаперечно підтримувати їх.

Місцеві більшовицькі організації з марксистсько-ленінських позицій наполегливо викривали антинародну, націоналістичну суть сіонізму. Так, у травні 1903 р. Одеський комітет РСДРП випустив листівку «Самодержавство і сіонізм», в якій таврував ганьбою сіоністських ватажків, що виправдовували урядову політику погромів, відволікали єврейських трудящих від боротьби проти царизму і капіталістичного гноблення. «...І ці жалюгідні раби, — підкреслювалося в ній, — наважуються говорити від імені єврейського народу. Жертви кишинівської різні! Чуєте, що говорять ваші батьки і брати? Вони висміюють рівність і братерство! Вони плазують перед самодержавним вбивцею, який підготував нечувані в жодній вільній країні страхіття! Вони робітників вважають своїми ворогами, робітників, які говорять: «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» Ці раби намагаються, мов Пілат, умити руки перед урядом, ці люди відрешуються від соціалізму. Не дивно, що деякі сіоністи-старики клянуться видавати соціалістів уряду, а... крамарі-євреї б'ють своїх братів-євреїв, заарештованих поліцією 1 Травня. Недаремно ж сіоністи влаштовували свої збори в приміщенні «незалежних» і зворушливо братаються з цими добре відомими царськими шпигунами. Плеве ...може пишатися: люди, близькі до вбитих, поспішають простягнути руку вбивці...

Ідуть же до нас, під наш прапор усі пригноблені, всі поневолені! Не відокремленість національностей, а братерство народів, не Палестину, а соціалізм, не гру в хованки з самодержавством, а відкриту боротьбу з ним проголошуємо ми, соціал-демократи»¹⁹. Характерно, що у відповідь на випуск цієї листівки сіоністи, як зазначала «Искра», «вибухнули брутальною лайкою, нічого не сказавши по суті...»²⁰.

В період першої російської революції 1905—1907 рр., як і раніше, сіоністи дотримувалися політики «єврейського відособлення», ізоляції трудящих євреїв від революційного руху і підкреслювали необхідність завжди ставити вище за все «загальноєврейські інтереси». Вони разом з представниками деяких інших буржуазних партій ввійшли у «Союз для досягнення повноправності євреїв у Росії», який мав у I Державній думі 12 депутатів, переважно сіоністів. Більшість з них ввійшла до складу кадетської фракції. Як відомо, кадети виступали за збереження в країні монархії та буржуазно-поміщицького ладу.

Велика єврейська буржуазія та її сіоністська агентура завжди підтримували царський уряд, закриваючи очі на його чорносотенно-погромну політику. Розуміючи, що царизм, борючись проти революційних виступів народних мас, крім своїх власних, захищає й її інтереси та привілеї, єврейська верхівка за допомогою іудаїстських клерикалів молилася в синагогах за царя і проклинала революціонерів.

Фактично склався політичний блок різних організацій, починаючи з чорносотенних і до сіоністських, спрямований на розпалювання національної ворожнечі та розкол єдиного фронту загальноросійського визвольного руху. Саме в цей час остаточно сформувалися сіоністські партії «Поалей Ціон» і «Цеіре Ціон», які активно проповідували класове «єднання єврейської нації», тим самим об'єктивно допомагаючи царизму громити революційний рух. Демагогічно називаючи себе «соціалістичними робітничими організаціями», вони наполягали на відмові від боротьби з існуючим ладом, поширювали міфи про «класовий мир» між єврейською буржуазією і трудящими євреями.

¹⁹ Листовки революционных социал-демократических организаций Украины. 1896—1904 гг. — К., 1963, с. 427—428.

²⁰ Искра, 1903, 15 июля.

В роки столипінської реакції сіоністи ставили своєю метою дедалі активніше проводити серед єврейських трудящих антисоціалістичну агітацію, розпалювали релігійну ворожнечу й фанатизм. В той час, коли більшовицька партія була змушена перебувати на нелегальному становищі, а її членів — справжніх інтернаціоналістів — гноїли у в'язницях, сіоністські партії та організації уряд не переслідував.

У 1908 р. один з лідерів ВСО Вольфсон за прикладом Герцля прибув у Росію. Тут він зустрічався з Столипіним та іншими царськими сановниками. Під час розмов з ними Вольфсон постійно підкреслював, що сіоністи не будуть займатися суто політичною діяльністю. У відповідь на це царизм підтримував сіоністські організації, хоч формально вони не були легалізовані. Безумовно, не випадково, наприклад, у 1913 р. Одеська судова палата одержала указ сенату, в якому роз'яснювалося, що сіоністська організація «не може бути прирівнена до товариства, яке переслідувало антиурядові цілі»²¹.

Про відданість сіоністських ватажків самодержавству свідчив і такий факт. На початку вересня 1911 р. до Києва прибули Микола II і Столипін. Представники верхівки єврейської общини Києва 3 вересня надіслали на ім'я київського генерал-губернатора телеграму, в якій, зокрема, говорилося: «...Єврейське населення через нас, своїх представників, якнайуکیلніше просить Ваше високопревосходительство повернути до ніг його імператорської величності всемілостивішого государя імператора вірнопідданські почуття безмежної любові й широкій відданості»²².

Сіоністи влаштовували з'їзди і конференції, видавали щоденні та щотижневі газети, журнали, альманахи і т. п. Причому загальна кількість сіоністських видань досягала тоді 500—600 найменувань. Такого числа друкованих органів не мала жодна партія.

Слід зазначити, що велика єврейська буржуазія — поряд з російською — займала ключові позиції в багатьох галузях економіки країни: промисловості й особливо в торгівлі та банківській справі, зокрема в російсько-французькому, російсько-англійському, азово-донському і сибірському торгових банках, одеському купецькому та ін. Типовим представником фінансової олігархії в Росії був барон Г. Гінзбург — один з власників Ленських золотих копалень, де в 1912 р. відбулися трагічні події, пов'язані з масовим розстрілом робітників.

Цю «аристократію грошей» ніскільки не турбували ні бідування і злидні єврейських низів, ні чорносотенні погроми, ні політичні обмеження. Велика єврейська буржуазія, як і буржуазія інших націй та народностей Російської імперії, ставила своїм завданням поширення націоналістичної ідеології. В статті «Націоналізація єврейської школи» В. І. Ленін підкреслював: «Подивіться на капіталістів: вони стараються розпалити національну ворожнечу в «простому народі», а самі чудово влаштовують свої ділячки: в одному й тому самому акціонерному товаристві — і росіяни, і українці, і поляки, і німці. Проти робітників об'єднані капіталісти всіх націй і релігій, а робітників стараються роз'єднати і ослабити національною ворожнечею!»²³.

Антинародна діяльність сіоністів продовжувалася і в роки першої світової війни. Вони, як і раніше, пропагували відверто націоналістичні ідеї. Так, на сторінках журналу «Еврейская жизнь» вмішувалися статті, автори яких твердили, нібито немає іншого шляху розв'язання єврейського питання, «ніж шлях, що веде до Палестини»²⁴. В той же час, намагаючись ізолювати трудящих євреїв від їх братів по класу, сіоністи

²¹ Одесский курьер, 1913, 25 февр.

²² Одесский курьер, 1911, 7 сент.

²³ Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 23, с. 361.

²⁴ Еврейская жизнь, 1916, № 16, с. 3.

обговорювали план створення відокремленого культурного та економічного центру в самій Росії²⁵.

В Одесі до жовтня 1915 р. активно діяли комітет «старих сіоністів» та організація «молодих сіоністів». Серед молоді, особливо тієї, що навчалася, розповсюджувалася газета «Еврейський студент», метою якої було «проводити принципи і вимоги сіоністів» у всіх студентських колективах, залучати «нові молоді елементи до теоретичної і практичної суті сіонізму»²⁶.

Партія більшовиків, послідовно відстоюючи єдність цілей і завдань пролетаріату різних націй і народностей у боротьбі проти спільного ворога — самодержавства і капіталу, постійно викривала расистську ідеологію і націоналістично-сепаратистську політику сіонізму, його антинародну суть.

Після Лютневої буржуазно-демократичної революції, в результаті якої було повалено царське самодержавство, діяльність сіоністів у Росії помітно активізувалася. Як й інші буржуазно-націоналістичні партії та угруповання, вони одразу заявили про повну підтримку Тимчасового уряду і готовність активно співробітничати з ним. Так, у циркулярі № 1 Центрального комітету сіоністської організації Росії підкреслювалося, що для неї тепер відкрилася «нова ера», оскільки з'явилися можливості «широко поставити свою роботу, зміцнити і значно розширити наші ла-ви...»²⁷⁻²⁸.

Один з активних сіоністських діячів Росії, який згодом емігрував у США, Г. Аронсон у своїх спогадах зазначав, що єврейська буржуазія зустріла Лютневу революцію «з великою радістю і надіями»²⁹. Її надії в цілому справдилися. Російська імперіалістична буржуазія, яка захопила владу, хоча й не збиралася відмовлятися від старих методів на-травлювання одних націй і народностей на інші, все ж оцінила значення політичного союзу з великою єврейською буржуазією. VII Всеросійський сіоністський з'їзд, який проходив у Петрограді 24—30 травня 1917 р., відкрив вступним словом один з лідерів сіоністів Є. Членов, який під оплески делегатів заявив: «Ми шлемо Тимчасовому уряду наш палкий привіт. Ми просимо його вірити, що в своїх героїських зусиллях... він може цілком розраховувати на наші сили і підтримку»³⁰. Це говорилося про орган влади, яка, відображаючи інтереси експлуаторських класів, не збиралася задовольняти жодної вимоги трудящих. З'їзд надіслав вітального листа голові Тимчасового уряду Львову. Міністр закордонних справ Терещенко від імені буржуазно-поміщицького уряду вітав російських сіоністів і заявив про офіційну підтримку їх руху³¹.

Як відомо, після перемоги в Росії буржуазно-демократичної революції дуже гостро постало питання про те, як врятувати країну від імперіалістичної бойні. Однак саме гасло «Війна до переможного кінця», висунуте Тимчасовим урядом на противагу бажанню широких народних мас, підтримали сіоністи. Вони навіть звернулися у військово-відомство Керенського з пропозицією сформувати 100-тисячний «єврейський легіон» і направити його на фронт. Лише внаслідок надто короткочасного існування Тимчасового уряду сіоністи не змогли здійснити свої плани. Водночас представники сіоністських організацій виїжджали в Англію та деякі інші країни, щоб використати свій вплив для підтримки уряду Керенського.

Таким чином, уся діяльність сіоністів свідчила про її відверто реакційний, антинародний характер. Контрреволюційна програма і прак-

²⁵ ЦДІА УРСР, ф. 385, оп. 1, спр. 2259, арк. 66.

²⁶ Там же, арк. 49; Еврейская жизнь, 1916, № 5, с. 29.

²⁷⁻²⁸ Еврейская жизнь, 1917, № 12, с. 1.

²⁹ Книга о русском еврействе. 1917—1967.— Нью-Йорк, 1968, с. 3.

³⁰ Sokolow N. Geschichte des Zionismus.— Wien, 1922. Bd. 2, s. 372.

³¹ Там же, с. 371—372.

тика сіоністського руху в Росії після перемоги Великого Жовтня закономірно привели його до табору злісних ворогів соціалістичного ладу, молодой Країни Рад.

З перших днів існування Радянської влади сіоністи розпочали шалену кампанію брехні та наклепів проти нового суспільного ладу. Вже 26 жовтня 1917 р. Центральний комітет сіоністської організації Росії на своєму екстремому засіданні прийняв постанову, в якій назвав Жовтневую революцію «злочинним замахом на права народу» і запропонував усім своїм прибічникам виступити на підтримку поваленого Тимчасового уряду³². Тоді ж «Еврейская неделя» закликала: «Ми зобов'язані взяти найдіяльнішу, найенергійнішу участь у боротьбі за врятування Росії від більшовицької напасти»³³. Сіоністам рекомендували входити до так званих «комітетів врятування батьківщини і революції», створених есерами і меншовиками для повалення диктатури пролетаріату. Керуючись цими настановами, вихідці з єврейської буржуазії брали участь у заколоті юнкерів у Петрограді — першому збройному виступі контрреволюції проти молодой Республіки Рад³⁴.

Відзначивши, що для більшовиків Великий Жовтень є «революцією пролетаріату з метою встановлення соціалістичного ладу», журнал «Рассвет» у грудні 1917 р. поставив перед сіоністськими організаціями таке завдання: «Зупинити революцію раніше, ніж вона дійде до цієї своєї кінцевої мети, означає, цілком логічно, робити контрреволюцію». І вони «робили контрреволюцію» в тісному союзі з усіма антирадянськими силами.

Сіоністи разом з бундівцями були одними з організаторів саботажу чиновників. Підтримавши контрреволюційні Установчі збори, лідери сіоністської організації дали вказівки своїм представникам у них виступати спільно з правими есерами. Як зазначав пізніше один з лідерів сіонізму Д. Пасманик, коли більшовики прийшли до влади, «представники всіх єврейських партій, включаючи сіоністів і бундівців, виступили відкрито й рішуче проти т. зв. комуністів»³⁵.

На початку травня 1918 р. у Москві відбулася таємна конференція однієї з найбільших тоді сіоністських організацій у Росії — «Цеіре Ціон». У прийнятій нею програмі, що являла собою конкретний план боротьби проти соціалістичного ладу, зокрема, зазначалося: «Сіонізм і соціалізм не тільки два полюси, що взаємно відштовхуються, але й два елементи, які один одного зовсім виключають»³⁶. Активну підтримку роботу проти Радянської влади вели також «Поалей Ціон» та її друкований орган — «Борьба».

Щоправда, в зв'язку із зміцненням диктатури пролетаріату, дедалі зростаючою підтримкою її заходів з боку більшості населення сіоністська організація Росії була змушена дещо змінити свою тактику: її Центральний комітет на розширеному засіданні, яке відбулося 5—8 травня 1918 р. у Москві, прийняв рішення, що за тих умов ставлення до уряду РСФРР «має бути суцього обережним»³⁷.

Проте це не означало, що підривна діяльність сіоністів проти першої в світі держави робітників і селян припинилася, адже вони продовжували підтримувати саботажників і спекулянтів, збирати секретні дані для держав Антанти, організовували кампанії наклепів у пресі. Внаслідок цього влітку 1919 р. за ведення контрреволюційної діяльності деякі сіоністські організації були заборонені, однак вони не склали зброї, а перейшли на нелегальне становище. Так, навесні 1920 р. ВЧК розігнала Всеросійський сіоністський з'їзд, який зібрався без дозволу вла-

³² Рассвет, 1917, 27 окт.

³³ Книга о русском еврействе. 1917—1967, с. 17—18.

³⁴ Еврейская неделя, 1917, 19 нояб.

³⁵ Россия и евреи. Сб. I.— Берлин, 1924, с. 212.

³⁶ Цит. за кн.: Идеология и практика международного сионизма, с. 219.

³⁷ Рассвет, 1918, 9 июля.

стей. Тоді Центральний комітет сіоністської організації Росії прийняв рішення піти в підпілля³⁸.

В тих районах країни, які в роки громадянської війни та іноземної військової інтервенції були тимчасово захоплені ворогами Радянської влади, сіоністи відкрито підтримували махрову, зокрема по-антисемітському настроєну контрреволюцію. Крім того, грошові кошти сіоністів були важливим джерелом фінансування білогвардійських армій. За визнанням Д. Пасманіка, перші 3,5 млн. крб. для формування Добровольчої армії генерал Алексєєв одержав від великої єврейської буржуазії, насамперед Півдня Росії³⁹. Про причини подібних симпатій сіоністів можна судити з такого факту. Виступаючи на сіоністській конференції в Балаклаві у вересні 1919 р., один з сіоністських діячів півдня Берлянд заявив: «Тільки певна частина єврейського пролетаріату була настроєна по-комуністичному, решта верств єврейства, що складалася головним чином з місцевих торговців... і людей ліберальних професій, були швидше за все буржуазно настроєні і чекали приходу денікінців з великим нетерпінням, будучи впевнені, що ті принесуть з собою принципи власності, свободи торгівлі і взагалі той порядок, який становить характерну рису буржуазної республіки»⁴⁰. Загалом надії великої єврейської буржуазії та виразників її інтересів — сіоністів виправдалися. На тимчасово захоплених територіях білі відновили старі порядки, знищили завоювання трудящих. Щоправда, інколи не обходилося без погромів, однак від них страждали насамперед євреї-бідняки. А єврейська буржуазія одержувала можливість наживатися на поставках для білогвардійських військ.

У серпні 1919 р. до Денікіна прибула делегація представників верхівки єврейських общин Харкова, Катеринослава, Ростова-на-Дону і Таганрога, до складу якої входило чимало сіоністів. Вони передали прохання дозволити офіцерам-євреям служити в білогвардійських частинах. В Денікіна побували й представники єврейської общини Одеси, які просили припинити вигнання офіцерів-євреїв з Добровольчої армії⁴¹.

Сіоністи активно допомагали антирадянським силам і на інших фронтах. Так, вони надавали субсидії армії адмірала Колчака, брали участь в окупації англійськими інтервентами Архангельська. Навесні 1920 р. разом з представниками єврейських буржуазно-націоналістичних партій Польщі сіоністи ввійшли до складу спеціально створеного єврейського комітету, що підтримував пілсудчиків.

Найбільш бурхливу контрреволюційну діяльність розгорнули єврейські буржуазно-націоналістичні партії та організації в районах колишньої так званої «смуги осілості», тобто на значній частині території Литви, Білорусії, України і Молдавії. Тут велика єврейська буржуазія особливо запекло боролася проти встановлення Радянської влади, використовуючи для цього будь-які засоби, вступаючи в союз з різними контрреволюційними силами. І захищала вона не якісь абстрактні націоналістичні принципи, а свої матеріальні інтереси, привілеї, капітали.

На Україні політичний блок сіоністських та українських буржуазно-націоналістичних партій склався ще до перемоги соціалістичної революції. Лідери перших одержали запрошення (дане, до речі, за пропозицією Петлюри) ввійти до складу контрреволюційної Центральної ради. Їх представники були в Генеральному секретаріаті ради, зокрема генеральним секретарем єврейських справ став сіоніст М. Зільберфарб⁴². Після Великого Жовтня Центральна рада стала одним з го-

³⁸ Russian Jewry. 1917—1967.— New York, 1969, p. 411—413.

³⁹ Пасманік Д. С. Русская революция и еврейство.— Париж, 1923, с. 177—178.

⁴⁰ Цит. за кн.: Шехтман И. Б. Погромы Добровольческой армии на Украине.— Берлин, 1922, с. 98—99.

⁴¹ Вопросы истории, 1973, № 3, с. 38.

⁴² Центральний державний воєнно-історичний архів СРСР, ф. 2087, оп. 1, спр. 195, арк. 23; Еврейская хроника, 1917, № 15, с. 15.

ловних центрів контрреволюції в Росії. Виконуючи волю великої єврейської буржуазії, сіоністи підтримали плани українських буржуазних націоналістів створити антирадянський «загальноросійський уряд». Характерно, що Центральний комітет сіоністської організації Росії на своєму засіданні в Москві у травні 1918 р. високо оцінив поведінку своїх представників у Центральній раді: «У раді діяльність сіоністської фракції була дуже енергійною»⁴³.

Звістка про перемогу соціалістичної революції викликала розгубленість і занепокоєння серед єврейських та українських буржуазних націоналістів. Так, 3 листопада 1917 р., виступаючи на засіданні Одеської Ради робітничих депутатів, бундівець Хейфец назвав збройне повстання в Петербурзі «змовою більшовиків». «Бунд проти повстання», — заявив він. Цю позицію активно підтримали сіоністи. А на засіданні Ради 6 листопада представники націоналістичних партій заявили, що «більшовики, як повстанці, несуть відповідальність, і виступ цей має бути придушений за допомогою військ»⁴⁴. У грудні буржуазні націоналісти і сіоністи заявили в Одеській міській думі про повну підтримку Центральної ради. Водночас орган одеських сіоністів «Еврейская мысль» висунув завдання «побудувати цілісну споруду нашої автономії на Україні і зробити її складовою частиною української держави»⁴⁵. А на одному із засідань міської думи сіоніст Гопштейн навіть вимагав розпочати слідство з питання «діяльності більшовицької диктатури»⁴⁶. В Харкові сіоністи і бундівці, діючи разом з українськими соціал-демократами, есерами та іншими ворогами робітничо-селянської влади, створювали контрреволюційні так звані бойові дружини самооборони.

Австро-німецькі окупаційні війська, на багнетах яких трималися Центральна рада, а потім режим гетьмана Скоропадського, нещадно розправлялися з революційно настроєними робітниками і селянами — українцями, росіянами, євреями. Повальні розстріли, насильства, грабежі — таким був «почерк» окупантів. Німецькі імперіалісти, зазначав В. І. Ленін, намагалися реставрувати буржуазно-поміщицький монархізм на Україні⁴⁷. Як же по-блужнірському звучали за таких умов твердження сіоністів про те, що австро-німецька окупація є «порятунком для України»!

Так, міністр торгівлі і промисловості «уряду» Скоропадського — С. Гутник, що встиг побувати в різних партіях, починаючи з соціал-демократів і кінчаючи кадеатами, цинічно заявляв: «Уряд звинувачують у тому, що він спирається на багнети німецьких солдатів. Перед нами немає третього шляху. Є або-або...» Зміст його просторікування зводився до того, щоб всіляко зміцнювати владу ставленика німецьких імперіалістів, «гетьмана української держави» Скоропадського для боротьби з Радянською Росією. З цією метою він закликав українських і єврейських промисловців та купців «сприяти зміцненню економічних основ країни»⁴⁸, тобто підтримувати матеріально новий контрреволюційний режим так само, як вони підтримували Центральну раду.

Велика єврейська буржуазія займалася постачанням німецької армії. За словами міністра продовольства «уряду» Скоропадського Гербея, представники першої «завжди виправдовували довір'я і виявляли розумну ініціативу та орієнтацію. Їх роль у цьому не залишає бажати кращого»⁴⁹.

⁴³ Рассвет, 1918, № 19, с. 24.

⁴⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. 412, оп. 1, спр. 36, арк. 121; ф. 3156, оп. 1, спр. 27, арк. 29.

⁴⁵ Еврейская мысль, 1917, 15 дек.

⁴⁶ Одесские новости, 1918, 14, 15 марта.

⁴⁷ Див.: Ленін В. І. Тези про сучасне політичне становище.— Повне зібр. творів, т. 36, с. 304.

⁴⁸ Одесские новости, 1918, 12 мая.

⁴⁹ Одесские новости, 1918, 11 авг.

Сіоністи склали текст присяги для солдатів-євреїв, який схвалили власті. Особи, які вступали в «армію» Скоропадського, давали клятву «вірні і щиро служити українській державі і ясновельможному гетьману, як верховному вождю української армії...»⁵⁰

Після краху австро-німецької окупації та банкрутства маріонеткового режиму Скоропадського блок українських буржуазно-націоналістичних партій у середині листопада 1918 р. утворив так звану Директорію. Сіоністи підтримали драконівські заходи петлюрівського режиму, спрямовані на встановлення на Україні буржуазно-куркульської диктатури, а також її зрадницький курс на тісні зв'язки з державами Антанти, залежність від них, боротьбу проти революційно настроєних народних мас. У спільному зверненні до єврейського населення України голова петлюрівського уряду Б. Мартос і міністр-сіоніст П. Краснер прямо заявляли: єврейські так звані «демократичні» партії («Поалей Ціон», Бунд та ін.) підтримують Директорію, «їх представники входять до ради єврейського міністерства і мають своїх відомих діячів на відповідальних посадах у міністерствах. Здорове національне почуття диктує єврейському населенню руку в руку з українською демократією (мається на увазі режим Петлюри. — Л. Р.) боротися за незалежність України, ... врятувати Україну і наші громадянські, політичні і національні права від більшовиків...»⁵¹

І це говорилося в той час, коли на території України петлюрівці проводили масові облави і розстріли більшовиків, російських та українських робітників, лилася кров єврейської бідноти, в той час, коли в петлюрівських газетах велося систематичне цькування євреїв, а солдатів закликали вчинити різню єврейського населення, насамперед учасників революційних організацій.

В червні 1919 р. у Кам'янці-Подільському відбулася офіційна зустріч «єврейської делегації» з «головним отаманом» Петлюрою. Серед членів цієї делегації були представники рабинату, верхівки місцевої єврейської общини, «Поалей Ціону», Бунду. Вони знайшли спільну мову з тими, хто розробляв спеціальну тактику здійснення погромів, що одержала офіційну назву «акції Петлюри»*. Члени делегації запевнили «головного отамана», що допоможуть йому у боротьбі за «визволення України» від більшовиків, зокрема обіцяли створити загони «євреїв-козаків», і відкрито закликали євреїв виступити із зброєю в руках разом з петлюрівцями проти Червоної Армії⁵².

Ці заяви не були лише простим відображенням політичних симпатій. Відоме, наприклад, визнання бундівця М. Рафеса: «Прості солдати (маються на увазі петлюрівської армії. — Л. Р.) розповідають, що Бунд скрізь іде з ними, що серед них є навіть окремі бундівські загони»⁵³.

Таким чином, борючись разом з націоналістичною контрреволюцією проти встановлення Радянської влади на Україні, сіоністи, зокрема й ті, що входили до складу «уряду» УНР, спокійно спостерігали, як петлюрівські недолюдки безжалісно знищували трудящих євреїв. Міністри «з єврейських справ» лише реєстрували кількість розгромлених населених пунктів і підраховували число жертв. Навіть буржуазно-ліберальна газета «Одесские новости» із сарказмом писала, що сіоніст-

⁵⁰ Одесские новости, 1918, 17 авг.

⁵¹ Цит. за кн.: Дмитрук К. Є. Жовто-блакитні банкрути. — К., 1982, с. 248.

* Відомо майже 500 документів про безпосередню причетність Петлюри до організації масових єврейських погромів (Гай Ю. І. З ким і проти кого. — К., 1980, с. 32—33).

⁵² Євреї та Українська Республіка. — Кам'янець на Поділлі, 1919, с. 3—6.

⁵³ Одесские новости, 1919, 4 окт.

ські партії мають не тільки своїх міністрів у Директорії, але й «тисячі трупів від єврейських погромів»⁵⁴.

Як свідчили факти, в роки громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції сіоністи підтримували якнайтісніші контакти з реакційними, антинародними силами (денікінцями, петлюрівцями, махновцями і т. п.), що здійснили в 1918—1920 рр. 1520 єврейських погромів, у ході яких постраждало близько 700 тис. євреїв, з них 180—200 тис. було вбито або закатовано. Так на практиці сіоністи здійснювали проголошену ними місію «рятівників євреїв»⁵⁵.

Контрреволюційна діяльність сіоністів у той період знаходила вияв і в їх участі у куркульсько-бандитських формуваннях. Наприклад, в інформаційних донесеннях, що надходили з місцевих парторганізацій у ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У, неодноразово повідомлялося, що в «ідейній підготовці куркульських закатів брали участь лідери сіоністських організацій». Їх діяльність особливо активізувалася в 1920 р. Так, у доповіді партійної організації Єлисаветграда від 23 липня 1920 р. у ЦК КП(б)У говорилося про ганебну роль «Цейре Ціон» у вербуванні до куркульських загонів єврейських біженців (їх у місті налічувалося близько 40 тис. чол.). Аналогічну роботу сіоністи проводили і в Балтському повіті Одеської губернії та інших районах півдня України⁵⁶.

Показово, що одним з уповноважених Петлюри по організації бандитизму в Катеринославському повіті був сіоніст М. Левін. А член «емігрантського уряду» УНР П. Краснер за вказівкою «головного отамана» передав його емісару «доктору» Гелеву адреси сіоністських груп на Україні.

У вересні 1921 р. вже згадуваний В. Жаботинський дійшов «згоди» з самозваним петлюрівським «послом» у Чехословаччині Славинським з питання про спільні дії проти Радянської влади на Україні. Зокрема, на випадок вторгнення туди з території Польщі військ Петлюри було вирішено сформувати частини спеціальної «єврейської жандармерії» для охорони інтересів заможних верств єврейського населення⁵⁷.

В той же час представник впливових кіл великої єврейської буржуазії, колишній заступник міністра закордонних справ Директорії, відомий сіоніст А. Марголін розгорнув активну діяльність у Парижі, намагаючись використати сіоністські організації Франції для підтримки Петлюри⁵⁸. Такими є факти, про які «підкулальники євреїв» з міжнародного сіоністського концерну нині не згадують.

Викриваючи злочинну політику сіоністів, тимчасовий Комісаріат з єврейських національних справ Радянської Росії у заяві від 20 грудня 1919 р. підкреслював: «Трудящі маси єврейського народу свою долю тісно зв'язали з долею робітників, селян і трудящих, які борються проти панування капіталу та його носіїв — поміщиків і буржуазії... Єврейські трудящі маси в Російській Соціалістичній Федеративній Радянській Республіці мають свою соціалістичну Батьківщину, яку вони захищають на фронтах разом з робітниками і селянами Росії проти імперіалізму Антанти і всіх його агентів. Єврейського питання в Радянській Росії більше не існує. Єврейські робітники і трудящі маси мають усі громадянські і національні права. Єврейська культура не має більше ніяких перепон до розвитку... Сіоністам, які підтримують всюди

⁵⁴ Одесские новости, 1919, 15 дек.; Соифер Д. И. Сионизм — орудие антикоммунизма. — Днепропетровск, 1976, с. 36.

⁵⁵ Коган А. Б., Табачников В. И. Отравленное оружие. Критический очерк идеологии и политики международного сионизма, изд. 2. — Днепропетровск, 1981, с. 26; Бродський Р. М. Сионізм і його класова суть. — К., 1973, с. 11.

⁵⁶ ПА ПП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 5, спр. 198, арк. 22.

⁵⁷ Римаренко Ю. И. Антикоммунистический альянс. — К., 1981, с. 112; Гай Ю. І. З ким і проти кого, с. 19.

⁵⁸ Про справжнє обличчя українського буржуазного націоналізму. — К., 1974, с. 137—138.

Антанту і йдуть рука в руку з єврейськими погромниками, єврейський народ не вірить»⁵⁹.

Перемога молодій Радянській республіці над об'єднаними силами внутрішньої та зовнішньої контрреволюції означала й поразку сіонізму в нашій країні. Не маючи широкої соціальної бази і підтримки з боку трудящих євреїв, він зазнав повного краху. Сіоністські політичні партії та організації були змушені заявити про саморозпуск, а ті з них, які продовжували антирадянську діяльність, — заборонені. Однак й надалі лідери міжнародного сіонізму продовжували виношувати маячні плани щодо СРСР, світового комуністичного, робітничого і національно-визвольного рухів.

Нині сіонізм є одним з основних знарядь імперіалістичної реакції в боротьбі проти міжнародного комуністичного, робітничого і національно-визвольного рухів. Сіоністські лідери Ізраїлю перетворили країну в форпост реакції на Близькому Сході й проводять політику, що створює постійну загрозу як у цьому регіоні, так і за його межами. Експансіоністські плани створення «великого Ізраїлю», намічені сіоністськими «патріархами» ще наприкінці XIX ст., протягом усього періоду існування згаданої держави втілюються її правлячою верхівкою в практику агресії й територіальних загарбань. Невід'ємною частиною ідеології та політики уряду Ізраїлю став расизм. Сіонізму відводиться велика роль у планах імперіалістичних «яструбів», спрямованих на ослаблення країн соціалістичної співдружності, протидію силам миру і демократії.

Прогресивна світова громадськість рішуче засуджує ідеологію та практику сіонізму, кваліфікує його як форму расизму, вимагає виведення ізраїльських військ із загарбаних територій. В авангарді сил, які борються за справедливе розв'язання близькосхідної проблеми, стоїть Радянський Союз.

⁵⁹ В. И. Ленин, КПСС о борьбе с национализмом. Документы и материалы. — М., 1975, с. 188—190.

ПОЛІТИКА СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТІВ ФЕДЕРАТИВНОЇ РЕСПУБЛІКИ НІМЕЧЧИНИ (початок 80-х років)

О. Я. БОЙКО (Київ), В. Д. МИРОНЧУК (Київ)

У вересні 1982 р. коаліція соціал-демократів і вільних демократів, яка правила у ФРН протягом 13 років, розпалася. 1 жовтня 1982 р. в результаті своєрідної парламентської процедури, так званого «конструктивного вотуму недовіря» до влади у країні прийшла коаліція партій ХДС/ХСС і ВДП. Новим федеральним канцлером став голова Християнсько-демократичного союзу Г. Коль. Соціал-демократи опинилися в опозиції.

Причиною урядової кризи в Західній Німеччині було рішення керівництва Вільної демократичної партії про зміну партнера по коаліції. Відставка чотирьох міністрів — вільних демократів на чолі з головою цієї партії, віце-канцлером та міністром закордонних справ ФРН Г.-Д. Геншером поклала край співробітництву лібералів з соціал-демократами.

Зміни на боннській політичній арені відповідали бажанням правлячого класу. Проведене влітку 1982 р. опитування керівників і власників великих підприємств показало, що 84% з них хотіли б бачити при

владі ХДС/ХСС. Їх волю й виконала верхівка ВДП, порушивши дану виборцям у 1980 р. обіцянку продовжувати співробітництво з соціал-демократами.

Серйозні суперечності у правлячій коаліції СДПН—ВДП виявилися ще на початку 1981 р., коли Г.-Д. Геншер проголосив «необхідність повороту в німецькій (західнонімецькій. — *Авт.*) політиці». Консервативніший, ніж у СДПН, курс керівництва вільних демократів у зовнішній політиці часом майже не відрізнявся від того курсу, який раніше проводили й мають намір проводити в майбутньому партії ХДС і ХСС¹.

Особливо гострі незгоди між партнерами по коаліції виникли під час складання державного бюджету країни на 1982 і 1983 фінансові роки, при розв'язанні проблеми безробіття. Керівництво ВДП все більш і більш настійно й відкрито вимагало від соціал-демократів повністю перейти на позиції захисту інтересів монополій. Характерний у цьому зв'язку виступ голови партії в серпні 1982 р. на економічній конференції ВДП у Вісбадені, де він заявив: «Необхідні не державне планування, не державні програми в сфері зайнятості, не нові податки, біржі праці та бюрократична регламентація, як того вимагав мюнхенський з'їзд СДПН. Найбільші економічні й фінансові проблеми виникають тоді, коли забувають про ринкове господарство. ...Ми повинні здійснити ініціативу, спрямовану на розширення ринкового господарства»².

Слідом за Г.-Д. Геншером, який поставив під сумнів «здатність боннської коаліції до прийняття рішень», з аналогічними заявами виступили О. Ламбсдорф, видний діяч партії, депутат бундестагу Ю. Меллеман, голова вільних демократів Гессена Е. Гріс (з ініціативи останнього ліберали в цій землі прийняли рішення піти на союз з ХДС після виборів до ландтагу 26 вересня 1982 р.). Подібна політика підтримувалася не всією партією. Проти неї різко виступила її організація «Молоді демократи». Лінію керівництва піддав критиці також старий діяч ВДП, член її правління В. Борм. «Одна з причин нинішніх хитань і коаліційної ненадійності ВДП полягає, без сумніву, у тому, — писав він у бюлетені «Парламентаріш-політішер пресседінст», — що впливові керівні кола моєї партії значною мірою забувають ту програму, з якою вони успішно пройшли під час виборів до бундестагу 1980 року»³.

У цей період соціал-демократи дуже стримано критикували в цілому позицію керівників ВДП. Однак намір гессенських лібералів піти на союз з ХДС переповнив чашу терпіння СДПН. До того ж у серпні 1982 р. в щотижневику «Форвертс» було опубліковано статтю з цілком відвертою назвою «Зміна в Бонні не за горами», де зазначалося, що ще в поточному році Геншер укладе союз з ХДС/ХСС⁴. Канцлер Г. Шмідт також спинився на цій проблемі, виступаючи 28 серпня 1982 р. у Вісбадені. «Якщо ХДС, — сказав він, — і його вільним або невільним пособником вдасться зруйнувати основу соціал-демократичної політики в Гессені, то вся ФРН виглядатиме інакше»⁵. Загостривши суперечності з СДПН, частина керівництва ВДП на чолі з Геншером прийняла рішення змінити партнера по коаліції.

Така відкрита переорієнтація верхівки партії вільних демократів викликала незадоволення і протест у значної її частини. Цим у ФРН пояснюють й ту поразку, яку ВДП буквально напередодні голосування в бундестазі зазнала на виборах до ландтагу Гессена, набравши всього

¹ Westdeutsche Allgemeine Zeitung, 1982, 31 August.

² Ibidem.

³ Parlamentarisch-politischer Pressedienst, 1982, 27 August.

⁴ Vorwärts, 1982, 26 August.

⁵ Frankfurter Rundschau, 1982, 29 August.

3,1% голосів і втративши представництво в земельному парламенті. Відповідної невдачі зазнала ця партія також у жовтні 1982 р. на виборах до ландтагу Баварії.

На з'їзді, що відбувся в першій половині листопада 1982 р., стався розкол ВДП. 150 делегатів на знак протесту проти політики, яку проводило керівництво лібералів, заявили про вихід з неї і створення партії ліберальних демократів. Г.-Д. Геншеру ледве вдалося добитися прийняття своєї політичної програми, що передбачала підтримку рішення про розміщення нових американських ракет на території ФРН⁶.

Причини змін у Бонні не можна, звичайно, бачити лише в розрахунках і маневрах керівництва ВДП, хоч вони й відіграли чималу роль. Джерела урядової кризи лежать в суперечливому і непослідовному внутрі- й зовнішньополітичному курсі соціал-ліберальної коаліції, насамперед соціал-демократичної партії. Звичайно, неабияке значення в тому, що ця коаліція розпалася, мали й відповідні зусилля таких політиків з ВДП, як Г.-Д. Геншер і О. Ламбсдорф, партія яких на останніх виборах до бундестагу добилася найкращих результатів за останнє десятиріччя, обіцяючи створити уряд з СДПН. Проте, як уже зазначалося, вони порушили дане виборцям слово.

Більш глибока причина розпаду коаліції полягає в іншому. Це — криза політики, що хиталася між розрядкою і конфронтацією, між словесною прихильністю до справи миру й відстоюванням відомого «подвійного рішення» НАТО про розміщення в Європі нових американських ракет, між обіцянками соціальних реформ та практикою соціального демонтажу. Тобто політики, творці якої намагалися зберегти довір'я мас до уряду, захищаючи інтереси капіталу й здійснюючи водночас гонку озброєнь. Переміни в Бонні свідчать про відмову на якийсь час від спроб, що мали місце на рубежі 70-х років, пристосувати структури державно-монополістичного капіталізму ФРН до нових внутрішніх і зовнішніх умов з допомогою соціал-демократів й притаманних їм переважно реформістських методів правління. Хоч верхівка СДПН і стверджувала протягом 13 років, що вона краще, ніж будь-яка інша партія, може управляти капіталістичною державою, але її керівництво на початку 80-х років уже не відповідало інтересам монополістичного капіталу ФРН.

Необхідно відзначити, що зміщення федерального канцлера Г. Шмідта й обрання на цей пост Г. Коля не є закінченням якоїсь певної «епохи». Проте цілком ясно, що втрата СДПН свого становища як провідної урядової партії знаменує важливу перемену в розвитку Федеративної Республіки Німеччини. Коаліція, очолювана соціал-демократами, спиралася на згоду й підтримку насамперед тієї частини великої буржуазії, яка на початку 70-х років більшою або меншою мірою займала реалістичні та помірковані позиції.

Керований ХДС/ХСС уряд підтримують всі угруповання великої буржуазії, однак визначальний вплив на нього справляє її найреакційніше крило. Цим самим і зумовлено поворот у країні вправо, в результаті якого соціал-демократичні варіанти правління замінюються консервативними концепціями пристосування державно-монополістичного капіталу до нового становища, що склалося на початку 80-х років, — економічної кризи, політики конфронтації на міжнародній арені. Керівництво СДПН й очолюваний ним уряд, відчуваючи зростаючий тиск з боку масових рухів — на захист миру, робітничого і молодіжного, на захист навколишнього середовища, — не могли свого часу послідовно і в повному обсязі здійснювати далекосяжні реакційні політичні плани великої буржуазії.

Отже, перебування при владі в Бонні коаліції ХДС/ХСС — ВДП означає серйозний поворот у ФРН, який безпосередньо зв'язаний з

⁶ Мировая экономика и международные отношения, 1983, № 1, с. 115.

дальшим поправлінням політичного курсу правлячих кіл цієї країни. У внутрішній політиці уряду ставка робиться на підлив соціальних завоювань та обмеження демократії. Для трудящих ФРН цей курс консервативного керівництва найбільш безпосередньо й відчутно дає про себе знати в економічній та соціальних сферах. Першим його кроком було прийняття державного бюджету на 1983 р., який передбачає скорочення розмірів допомог на дітей та асигнувань на освіту, погіршення пенсійного забезпечення, підвищення страхових внесків у пенсійний фонд і в разі безробіття, зменшення допомог для безробітних й т. д. Загалом тільки в минулому році західнонімецьке населення було позбавлене соціальних виплат на суму 14 млрд. марок⁷. В той же час союзи підприємців із свого боку посилюють наступ на соціальні завоювання трудящих. І християнсько-ліберальна коаліція демонструє тверду рішучість примусити народ затягнути пояси в ім'я забезпечення високих прибутків монополіям та нарощування озброєнь. Дальше зниження купівельної спроможності мас, зумовлене певними заходами цієї коаліції, аж ніяк не перешкоджає швидкому зростанню безробіття. На початок 1983 р. армія безробітних досягла понад 2 млн. чол.⁸ Поглиблюється й фінансова криза. Загальний кризовий стан економіки і швидкозростаючий в умовах правління ХДС/ХСС — ВДП тягар витрат на озброєння з усією гостротою позначаються на державному та муніципальному бюджетах. Якщо в 1970 р. виплати федерального й земельних урядів на погашення боргів та процентів становили 15 млрд. марок, то в 1981 р. їх сума перевищила 100 млрд. марок, а на початок 1986 р. перед федерацією і землями вже стоятиме проблема про вишукування для цієї ж мети вже 170 млрд. марок⁹.

У той час, як тяготи, що звальються на плечі трудящих, безперервно зростають, монополії одержують дедалі більші податкові й інвестиційні пільги, з допомогою яких вони прискорюють капіталістичну раціоналізацію виробництва, ліквідуючи при цьому ще більше робочих місць. Під приводом гарантування «внутрішньої безпеки» християнсько-ліберальний уряд обмежив право трудящих на демонстрації, зробив жорстокішими закони про іноземців, політику «заборон на професії» й т. д. і тим самим різко погіршив умови боротьби демократичних сил за здійснення своїх соціальних і політичних вимог.

У сфері зовнішньої політики зрушення вправо виявляється в беззастережному прийнятті рейганівського курсу на конфронтацію з країнами соціалістичної співдружності та нарощування озброєнь. В урядовій заяві, з якою новий канцлер ФРН Г. Коль виступив у бундестазі 13 жовтня 1982 р., відзначалося, що підтримка лінії США є фундаментом західнонімецької зовнішньої політики й безпеки. Союз із Сполученими Штатами і НАТО він назвав «серцевиною» державних інтересів ФРН й одночасно заявив про її наступність у «східній політиці».

Консервативна коаліція висловила згоду з рішенням Північноатлантичного блоку про розміщення в Європі нових американських ракет. Хоч у заяві федерального уряду й говорилося про прагнення до «справжньої розрядки», до діалогу та співробітництва з Радянським Союзом й іншими соціалістичними країнами, однак там містилися і твердження, що означали, по суті, втручання у внутрішні справи Польської Народної Республіки, повторювалися заявлені націоналістичні фрази про «відкрите німецьке питання» тощо¹⁰.

Під час офіційних зустрічей у 1982—1983 рр. канцлера Г. Коля та ряду його міністрів з французьким президентом Ф. Міттераном, главою англійського уряду М. Тетчер і листопадової зустрічі в 1982 р.

⁷ Проблемы мира и социализма, 1983, № 1, с. 61.

⁸ Там же, с. 62.

⁹ Unsere Zeit, 1982, 15 Novemb.

¹⁰ Frankfurter Rundschau, 1982, 14 Okt.

з президентом США Р. Рейганом центральне місце займали питання нарощування озброєнь, зміцнення НАТО й розміщення американської ядерної зброї першого удару на території ФРН та інших західноєвропейських держав. Відзначалася також необхідність ще активнішого включення Федеративної республіки до проголошеного американським імперіалізмом «хрестового походу» проти комунізму¹¹.

Позачергові вибори до західнонімецького бундестагу, які були проведені 6 березня 1983 р., підбили підсумок складної політичної ситуації, що виникла у країні після розпаду у вересні 1982 р. коаліції соціал-демократів і вільних демократів. Створений тоді новий урядовий союз партій ХДС/ХСС і вільних демократів здобув під час березневих виборів парламентську більшість. Цьому значною мірою сприяло діюче у ФРН виборче законодавство. Згідно з ним кожний виборець має на виборах два голоси: «перший» віддається за прямого кандидата тієї чи іншої партії у відповідному виборчому окрузі, а «другий» — за партійний список. Причому саме «другі» голоси справляють вирішальний вплив на розподіл парламентських мандатів. Завдяки цій системі будь-який політичний діяч, що не набрав більшості «перших» голосів у своєму окрузі, має можливість потрапити в бундестаг за партійним списком.

На виборах 1983 р. ХДС на чолі з канцлером Г. Колем одержав 14 856 835 «других» голосів, або 38,2% (в 1980 р. ця партія мала 12 989 200 голосів, або 34,2%). Її союзник — баварська партія ХСС, керувана прем'єр-міністром цієї землі Ф.-Й. Штраусом, набрала 4 140 351 «других» голосів, або 10,6% (в 1980 р. відповідно — 3 908 459, або 10,3%). На частку СДПН припало 14 866 210 «других» голосів, або 38,2% (у 1980 р. — 16 260 677 голосів, або 42,9%). Звертає на себе увагу той факт, що на виборах 1983 р. підсумок СДПН був майже ідентичний результату ХДС¹². Лише завдяки союзу з ХСС християнські демократи одержали в цілому 48,8% голосів, ставши переможцями на виборах. Вільна демократична партія, всупереч усім несприятливим прогнозам, змогла подолати необхідний п'ятипроцентний бар'єр, здобувши 2 705 798 «других» голосів, або 6,9% (у 1980 р., коли ВДП виступала в коаліції з СДПН, вона мала 4 030 999 голосів, або 10,6%).

Значного успіху на виборах добилося нове політичне угруповання — партія «зелених», за яку було віддано 2 164 988 «других» голосів, або 5,6% (в 1980 р. ця партія отримала 569 589 голосів, або 1,5%)¹³.

Беручи участь у виборах в умовах антикомуністичної пропаганди, стеження та переслідувань, дискримінації в доступі до засобів масової інформації, Німецька компартія практично майже повторила свій колишній результат. Вона набрала 65 789 «других» голосів, або 0,2% (в 1980 р. — 71 600 голосів, або ті ж 0,2%).

Глибоке обурення демократичної громадськості викликав той факт, що на виборах під неприкритими, явно расистськими лозунгами виступала НДП. Неонацистська партія одержала 90 901 «другий» голос (в 1980 р. у неї було 68 096 цих голосів)¹⁴.

Загалом підсумки виборів не стали сенсаційними. Блок ХДС/ХСС здобув перемогу над своїм головним суперником — соціал-демократами. Адже практично СДПН довелося виступити однієї проти трьох противників, не маючи навіть потенціального партнера по коаліції. Таким партнером суто теоретично могла б бути тільки партія «зелених». Однак уже в ході передвиборної кампанії остання висунула ряд вимог, неприйнятних для соціал-демократів (цілковиту відмову від «подвійного рішення» НАТО і від будь-якого використання ядерної енергії, в

¹¹ Мировая экономика и международные отношения, 1983, № 1, с. 114.

¹² Frankfurter Rundschau, 1983, 8 März.

¹³ Ibidem.

¹⁴ Neues Deutschland, 1983, 8 März.

тому числі — й у мирних цілях). І як результат, розподіл парламентських мандатів після виборів виглядає так: ХДС має в новому складі бундестагу 191 депутата (проти 174 — в 1980 р.), ХСС — 53 депутати (проти 52), СДПН — 193 (проти 218), ВДП — 34 (проти 53), «зелені» — 27 депутатів (у минулому складі бундестагу вони не були представлені).

Отже, опорою нової правлячої коаліції є парламентська більшість з депутатів ХДС, ХСС і ВДП, які одержали 278 мандатів. Опозиція з двох фракцій — СДПН і «зелених» — 220 мандатів. Усього до бундестагу обрано 498 депутатів — на два більше конституційної норми (через те, що СДПН в Гамбурзі та Бремені здобула більшість голосів у всіх виборчих округах, їй надано два додаткових депутатських мандати)¹⁵. Крім того, до складу бундестагу входять ще 22 представники Західного Берліна (ХДС — 11, СДПН — 9, ВДП — 1, «альтернативний список», близький до «зелених» — 1), які мають лише право дорадчого голосу.

Не тільки політичні противники соціал-демократів, але й вони самі розглядають результати виборів як серйозну поразку своєї партії. Особливо болісно в колах СДПН сприйнято те, що вона зазнала поразки в 53 виборчих округах, які традиційно вважалися соціал-демократичними. На 2 депутати менше, ніж ХДС, направила СДПН до бундестагу із землі Північний Рейн—Вестфалія — найбільш густонаселеної області ФРН. Там проживає кожний третій громадянин країни і знаходиться один з найбільших у Західній Європі за своєю концентрацією промисловий район країни — Рур. Це становище є тим більш тривожним, що Північний Рейн—Вестфалія — одна з чотирьох земель ФРН, де при владі перебувають соціал-демократи. Значна втрата підтримки СДПН у робітничому середовищі — привід, достатній для серйозного занепокоєння партії.

Аналіз настрою виборців показує, що на кожний голос, відвойований соціал-демократами у ВДП, припадає втрата першими одного голосу на користь «зелених» і 2,5 голосу — на користь ХДС/ХСС¹⁶.

Значна частина з 200 тис. молодих виборців, що брали участь в голосуванні, й ті, на яких робила ставку СДПН, висловили довіру партії «зелених». Це пояснюється тим, що, незважаючи на суперечливість програми останніх, вони послідовні у двох її основних вимогах: повній відмові від розміщення нових американських ядерних ракет середньої дальності на території ФРН й охороні навколишнього середовища. Як-що блок ХДС/ХСС дістав приблизно однаковий приріст голосів як у міських, так і в сільських районах, то СДПН зазнала в них відчутних втрат. Наведені вище цифри свідчать, що цей блок, який налічує близько 1 млн. членів, — як і партія соціал-демократів, — зумів відвоювати в останніх порівняно з 1980 р. майже 2 млн. голосів виборців. Крім того, консервативним партіям удалося привести до виборчих урн максимальну кількість своїх потенціальних прихильників — на 0,5 млн. більше, ніж 3 роки тому. Багато політичних спостерігачів пов'язують це з дуже активною передвиборною кампанією ХДС/ХСС, що успішно мобілізувала потенціал виборців¹⁷. Те саме слід сказати й на адресу партії лібералів на чолі з Г.-Д. Геншером, який зміг певною мірою консолідувати ряди ВДП і переконати виборців в необхідності зберегти її як обов'язкову складову частину політичного ландшафту. Аналіз громадської думки свідчить, що силами тільки традиційних виборців цієї партії можна було б набрати лише 3—4% голосів.

Хід передвиборної кампанії ВДП, а певною мірою й консервативних партій, будувався за такою схемою: блок ХДС/ХСС здобуває перемогу на виборах; для закріплення цієї перемоги і створення надії-

¹⁵ Frankfurter Rundschau, 1983, 8 März.

¹⁶ Ibidem.

¹⁷ Frankfurter Allgemeine Zeitung, 1983, 8 März.

ної правлячої коаліції йому необхідний партнер, яким у тих умовах може бути тільки ВДП. На другому полюсі існує теоретична можливість «соціально-зеленої коаліції» (СДПН і партії «зелених»), яку на даному етапі навряд чи буде створено в зв'язку з серйозними суперечностями між цими партіями. В такій ситуації ВДП відкрито апелювала до виборців ХДС/ХСС із закликом віддати частину їхніх «других» голосів за вільних демократів. Якщо голова ХСС Ф.-Й. Штраус відмовив лібералам у підтримці «другими» голосами, то лідери ХДС публічно висловили згоду. Очевидно, в цьому був й певний розрахунок канцлера Г. Коля: якби вільних демократів не було в бундестазі і якби Г.-Д. Геншер на основі цього не претендував на свої традиційні пости віце-канцлера та міністра закордонних справ ФРН, то автоматично зріс би авторитет ХСС і самого Штрауса у парламенті, а більшість, на яку може спиратися нині Г. Коль, була б більш хиткою. Подібної ситуації останній зміг уникнути при нинішній розстановці сил у бундестазі, що дала можливість деякою мірою нейтралізувати амбіції Штрауса.

Разом з тим необхідно відзначити, що під час переговорів між партнерами по урядовій коаліції, без сумніву, ХСС вдалося «в кадрових питаннях добитися оптимального — з точки зору своїх принципіальних політичних уявлень — рішення. Випадок майже безпрецедентний у Бонні»¹⁸. На думку голови НКП Г. Міса, те, що Штраус не ввійшов до урядового кабінету, а залишився баварським прем'єр-міністром, не слід тлумачити як поразку Християнсько-соціального союзу¹⁹. Навпаки, зміст досягнутих між партнерами по урядовій коаліції домовленостей, як і той факт, що представники ХСС одержали третину всіх міністерських портфелів, наочно свідчать про те, що політичну лінію правої коаліції якоюсь мірою визначає Штраус.

В той час соціал-демократи опинилися у складному становищі. Вже не маючи влади, вони незабаром втратили й головного кандидата на виборах — Г. Шмідта, добре відомого західнонімецьким виборцям. Він користувався певним авторитетом і в ділових колах. Г. Шмідта замінив маловідомий юрист Г.-Й. Фогель, який прожив і пропрацював значну частину свого життя в Баварії. Тільки передостанніх 8 років він провів у Бонні, займаючи другорядні міністерські пости, а останніх два роки — в Західному Берліні, де певний час очолював місцеву владу в ролі правлячого бургомистра²⁰.

Причину такого становища, в якому опинилася СДПН, інакше кажучи, — поразки, слід шукати насамперед в економічній сфері. За даними, опублікованими в березні 1983 р., на той час в Західній Німеччині налічувалося 2 535 836 безробітних, тобто приблизно 10% працездатних громадян країни, 1 млн. 150 тис. робітників і службовців було переведено на скорочений робочий тиждень. Крім того, ще приблизно 800 тис. чол. не мали роботи й не були зареєстровані навіть на біржах праці²¹. Ніколи в історії ФРН безробіття не набиало такого катастрофічного масштабу.

В країні спостерігався спад у ряді важливих галузей промисловості. Реальний валовий національний продукт скоротився, зокрема, в 1982 р. майже на 1%. Зареєстровано найнижчий рівень ділової активності за останні роки, зменшилися прямі капіталовкладення, у ФРН зросли ціни на продукти й товари широкого вжитку, що стало «ахіллесовою п'ятою» СДПН²²⁻²³. Кандидат у канцлери від неї Г.-Й. Фо-

¹⁸ Див.: Мис Герберт. Поворот вправо? После 13 лет пребывания СДПГ в правительстве: итоги и перспективы.— М., 1983, с. 91.

¹⁹ Там же.

²⁰ За рубежом, 1983, № 11, с. 12.

²¹ Neues Deutschland, 1983, 7 April.

²²⁻²³ Новое время, 1983, № 11, с. 9; Frankfurter Rundschau, 1983, 9 März; Правда, 1983, 4 марта.

гель в інтерв'ю західнонімецькому телебаченню пояснив невдачу своєї партії двома причинами. По-перше, сказав він, «економіка» (тобто хазяї підприємств та їх управляючі. — Авт.) ясно висловилося на користь ХДС/ХСС. По-друге, урядові партії на заключній стадії виборної кампанії змогли переконати виборців: мовляв, економічне піднесення вже настало, а значить їх політика приносить позитивні результати, і тому вона повинна бути продовжена²⁴. Однією з важливих причин поразки СДПН було й те, що вона, особливо в останні роки її перебування при владі, через постійні поступки великому капіталу втратила довіру своїх виборців. Тобто тих, хто за неї звичайно голосував, — насамперед робітників. Соціал-демократам не вдалося виробити переконливої програми подолання економічних труднощів, у першу чергу боротьби з безробіттям. Це безпосередньо відбилося на настроях виборців ФРН, які розчарувалися в колишній коаліції. Широкі верстви населення відчували невпевненість у завтрашньому дні, боялися втратити засоби до існування. А тим часом ХДС/ХСС проводили свою передвиборну кампанію під лозунгом «Голосуйте за економічне піднесення!», обіцяючи швидке поживлення в галузі економіки, збільшення числа робочих місць і тим самим ослаблення безробіття. Багато виборців, які раніше підтримували інші партії, й насамперед соціал-демократичну, вирішили віддати голоси ХДС/ХСС, гадаючи, що останні, які тісно зв'язані з великим капіталом, будуть спроможні справитися з труднощами. Всі тяготи економічної кризи країни, включаючи небувале для неї число безробітних, лідери консервативного блоку ХДС/ХСС приписували «невмілому управлінню» соціал-демократів. Г. Коль заявив, що його партія «має намір розчистити все, що наробила СДПН за 13 років соціально-ліберальної політики»²⁵.

Християнські демократи, нагадуючи про свою роль у післявоєнному економічному піднесенні, обіцяли забезпечити його знову. І вироблена ними програма, яка передбачає заохочення «вільного ринкового господарства», податкові пільги підприємцям, скорочення державних витрат на соціальні потреби, повинна поживити економічну кон'юнктуру, активізувати капіталовкладення й поліпшити справу зайнятості населення. Соціал-демократи, обурюючись таким грубим тиском на виборців, виявилися, однак, неспроможними протиставити будь-що дійове широкомовній обіцянці «нового піднесення» з боку ХДС/ХСС. В економічній програмі СДПН, в якій не вказувалося конструктивних шляхів до подолання безробіття та приборкання інфляції, замовчувався також взаємозв'язок між гонкою озброєнь і обмеженням соціальних прав трудящих. А обіцянок скасувати ряд непопулярних заходів уряду Г. Коля — Г.-Д. Геншера, таких, як підвищення квартплати, виявилось явно недостатньо. Успіхові ж на виборах ХДС/ХСС якоюсь мірою сприяло й те, що серед членів цих двох партій, які виражають інтереси великого капіталу, є певна кількість робітників: у ХДС вони становлять 15%, у ХСС — 11%. Ясно, що робітники займають певне місце і в їх електораті, впливаючи деяким чином на виборчі успіхи цих партій. Важливу роль відіграла також незмінна активна підтримка цього виборчого блоку католицькою церквою, завдяки чому за нього віддали свої голоси члени масових організацій, що перебувають під її егідою: Центрального союзу католицьких жінок і матерів (понад 1 млн. чол.), Союзу католицьких чоловіків (кількасот тис. чол.), Союзу католицької молоді (понад 1 млн. чол.) і Об'єднання християнських профспілок²⁶.

Під час передвиборної кампанії у стані ХДС/ХСС пролунали відверто реваншистські лозунги з метою не тільки здобути підтримку і голоси понад 13 млн. «вигнаних», а й продемонструвати певний політич-

²⁴ Frankfurter Rundschau, 1983, 9 März.

²⁵ Международная жизнь, 1983, № 4, с. 134.

²⁶ Schneider M. Die christlichen Gewerkschaften 1904—1933.— Bonn, 1982, S. 14.

ний поворот до минулого. Ще 12 січня 1983 р. відомство преси та інформації уряду ФРН офіційно повідомило, що канцлер Г. Коль прийняв у Бонні «членів президії «Союзу вигнаних» і мав з ними бесіду²⁷. В ході її глава уряду «оцінив заслуги «вигнаних» у будівництві демократичної правової держави», їх «безустанні виступи за право на самовизначення німців, за возз'єднання Німеччини та єдність Європи». 29 січня 1983 р. було зроблено ще один крок по зміцненню зв'язків між урядом і реваншистами. У Мюнхені на засіданні баварського земельного «Союзу вигнаних» з надто довгою промовою виступив міністр внутрішніх справ ФРН Ф. Ціммерман. Він всіляко розхвалював «заслуги» «вигнаних», запевняв, що їх діяльність «дістає повну підтримку в особі нового уряду». Боннський міністр стверджував, що «німецьке питання лишається відкритим» і що «ні східні договори ФРН, ні договір про основи відносин між НДР і ФРН» не можна розглядати як «остаточне рішення» для «Німеччини як єдиного цілого». У своєму виступі Ціммерман говорив про «Німеччину в кордонах 1937 р.» й заявив, що «новий уряд ФРН включає у розв'язання німецького питання поряд з територіями ФРН і НДР також землі на схід від Одери та Нейсе»²⁸. Цей його виступ було розцінено в Західній Німеччині як спробу поставити під сумнів існування державних післявоєнних кордонів у Європі. Висловлювання міністра внутрішніх справ ФРН викликали політичний скандал. Газета «Штутгартер цайтунг» писала, що «інтерпретація східних договорів Ціммерманом іде врозріз з політичною реальністю... Висловлювання міністра посилюють підозру в тому, що ХДС/ХСС 80-х років робить зигзаг у бік 50-х років, тобто повертається до часів «холодної війни» і конфронтації»²⁹. Депутат бундестагу від СДПН Г. Бюхлер у «Франкфуртер рундшау» відзначав: «ХДС/ХСС відходить від основ східної політики ФРН, визнаної у принципі всіма партіями, й закликає до ревізії східних договорів»³⁰. Подібні дії, вважає парламентарій, підривають довір'я до Західної Німеччини на міжнародній арені. «Висловлювання Ф. Ціммермана,— писала газета «Вестфеліше рундшау»,— означає, що новий уряд ФРН має намір у своїй діяльності виходити з того, що західний кордон Польщі не остаточний і підлягає зміні. Причому, як запевняв сам Ціммерман, він аж ніяк не допустив якоїсь словесної неточності. Значить, все що він сказав,— сказано обдуманно й свідомо. Важко уявити собі більшу політичну шкоду від тієї, яку завдано нашій державі подібними заявами»³¹.

15 лютого 1983 р. голова ВДП, міністр закордонних справ ФРН Г.-Д. Геншер мав зустріч з лідерами «Союзу вигнаних». В ході її він висловив вдячність «Союзу», його земельним групам і земляцтвам за ту роботу, яку вони проводять, за їх «вклад у стабільність німецької демократії та в політику взаєморозуміння й забезпечення миру»³².

Дехто у ФРН був схильний бачити в цих актах прямого політичного потурання реваншистським колам з боку офіційних боннських інстанцій всього лише атрибуту передвиборної кампанії. Проте демократична громадськість країни не поділяє подібних суджень. «Відверте загравання представників ХДС/ХСС і ВДП з «вічно вчорашніми» — ще одне свідчення намагань консерваторів здійснити політичний поворот до позицій уже подоланого минулого, — писав щотижневик «Тат». — Тому необхідне згуртування всіх сил, що беруть участь у русі за мир і розрядку, в боротьбі проти наступу реакції, проти її спроб відкинути нашу країну назад, в окопи «холодної війни» 50-х років»³³.

²⁷ Frankfurter Rundschau, 1983, 13 Jan.

²⁸ Unsere Zeit, 1983, 30 Jan.

²⁹ Stuttgarter Zeitung, 1983, 31 Jan.

³⁰ Frankfurter Rundschau, 1983, 31 Jan.

³¹ Westfälische Rundschau, 1983, 30 Jan.

³² Frankfurter Rundschau, 1983, 16 Febr.

³³ Die Tat, 1983, 17 Febr.

Важливим фактором, який позначився на результатах виборів, було також ставлення керівників СДПН до розміщення нових американських ядерних ракет середньої дальності на території ФРН. Ця партія прийшла до влади на рубежі 60-х і 70-х років, у період переходу від конфронтації до політики розрядки. Вона відіграла вирішальну роль в укладенні договорів з СРСР та іншими соціалістичними країнами, брала активну участь у підготовці Наради по безпеці та співробітництву в Європі. У питаннях забезпечення зовнішніх мирних умов для ФРН, розвитку добросусідства в соціал-демократів довго зберігалася перевага над опозицією. Проте у другій половині 70-х років виступи ряду лідерів СДПН на підтримку ракетно-ядерного рішення НАТО (1979 р.), у першу чергу колишнього канцлера країни Г. Шмідта — про розміщення в Західній Європі американських ракет середньої дальності, прийняття рішення відносно проведення технічних приготувань до цього, зокрема, в ФРН, підписання ряду воєнних угод із США викликали серйозні незгоди всередині партії. Як повідомив у січні 1982 р. секретар СДПН П. Глот, в 1981 р. з рядів партії вийшли близько 30 тис. чол. За 1977—1980 рр. на 25% скоротилася в її рядах кількість молоді (до 25 років)³⁴. Мова йде про тих соціал-демократів, які розчарувалися в політиці керівництва СДПН, насамперед й у зв'язку з його підтримкою «подвійного рішення» НАТО. На знак протесту проти такої політики заявив про свій вихід з цієї партії депутат бундестагу М. Копнік. «Я повинен визначитися, на чиєму боці мені бути: на боці тих, хто протестує проти політики розміщення нових американських атомних ракет..., чи на боці державної влади, яка придушує ці протести, — писав він у своєму посланні голові СДПН В. Брандту. — Не можна одночасно бути на двох цих фронтах, зберігаючи при цьому свої переконання. Я залишив надію на те, що шляхом внутріпартійної дискусії можна добитися зміни нинішнього урядового курсу. Однак я знаю також, що багато рядових членів партії поділяють мої переконання»³⁵. Понад 30 тис. активістів СДПН поставили свої підписи під «Білефельдською відозвою», тотожною за змістом з широко відомою в Європі «Крефельдською відозвою»³⁶.

Падіння популярності соціал-демократів серед виборців виявилось у втраті ними постів обербургомистрів в таких великих містах, як Мюнхен, Штутгарт, Франкфурт-на-Майні, Дюссельдорф.

Небажання керівництва СДПН у період її перебування при владі в Бонні зблизитися з антивоєнним рухом викликало відплив значної кількості виборців від соціал-демократів. «Втрата голосів СДПН, — відзначалося в заяві по виборах президії правління НКП, — відбиває стару істину, згідно з якою половинчатість і непослідовність у політиці не виправдуються й у кінцевому рахунку йдуть на користь правим силам»³⁷.

Для того, щоб знову завоювати довір'я громадян країни до СДПН, на думку В. Брандта, вона повинна приступити до відновлення своїх позицій з низу до верху. «До нас, — говорив він, — можуть приєднатися всі ті, хто хоче надати соціал-демократії нової форми, а тому нам не слід впадати в непотрібний песимізм; приклад шведських соціал-демократів, які перебували при владі 44 роки, потім перейшли в опозицію, а тепер знову повернулися до влади, зміцнивши за цих шість років, повинен підбадьорити нас. Його цілком достатньо, щоб спростувати будь-які песимістичні прогнози»³⁸.

³⁴ Frankfurter Rundschau, 1982, 30 Jan.

³⁵ Ibidem.

³⁶ Ibidem.

³⁷ Unsere Zeit, 1983, 8 März.

³⁸ Правда, 1982, 29 сент.

Серед західнонімецьких соціал-демократів дедалі більше посилювалася боротьба навколо позиції партії з питання розміщення у ФРН нових американських ядерних ракет. В той час, як переважна більшість рядових членів партії, районні й земельні організації висловилися рішуче проти цього, в її керівництві загострилася боротьба між правими прибічниками колишнього канцлера Г. Шмідта й основною групою, згодною з більшістю соціал-демократів.

Керівники СДПН не могли не враховувати, що переважна кількість населення країни — і це неодноразово підтверджували опитування громадської думки, які проводилися різними організаціями, — проти розміщення американських «Першінгів-2» та крилатих ракет. Багатомільйонні, небували в історії ФРН масові антиракетні виступи (серед їх учасників було багато соціал-демократів) протягом 1983 р., й особливо восени (так звана «жарка осінь»), буквально потрясли країну.

Безперечно, величезний вплив на настрої в рядах СДПН справили і ширі прагнення Радянського Союзу добитися успіху на переговорах із США у Женеві про обмеження ядерних озброєнь в Європі, його наполегливі зусилля у цьому напрямі. Особливе враження справили ясність та реальність мирних ініціатив СРСР. Не випадково голова парламентської фракції СДПН у бундестазі Г.-Й. Фогель, виступаючи на її з'їзді в Кельні у листопаді 1983 р., сказав: «Ми будемо звинувачувати федеральний уряд й особливо федерального канцлера в тому, що вони не зробили практично нічого, щоб спонукати Вашингтон до конструктивного розгляду радянських пропозицій. Правда полягає в тому, що домовленість у Женеві не відбулася і з вини федерального уряду»³⁹.

Вищевикладене і є тими причинами (хоч названо далеко не всі), що привели СДПН до логічного висновку — одностайної вимоги про відмову від розміщення нових американських ядерних ракет. Цей підсумок, до якого прийшов кельнський з'їзд соціал-демократів, є безперечним прогресом в її діяльності. «СДПН відкидає розміщення нових американських систем середньої дальності на землі Федеративної республіки» — така вирішальна настанова в резолюції, яку, закінчуючи роботу, переважною більшістю голосів (383 з 400) прийняв надзвичайний з'їзд соціал-демократичної партії, продемонструвала її повернення на антивоєнні позиції у важливому питанні⁴⁰.

Цілком ясно, що одне це рішення кельнського з'їзду не могло відвернути розміщення американських ядерних ракет. Уряд «християн» і вільних демократів, який править у Бонні, спираючись на формальну більшість в бундестазі, підтвердив свою вірність планам Білого дому. Проте важливим є те, що СДПН і в першу чергу її керівництво знайшли в собі сили відкрито заявити: американські ракети не принесуть Федеративній республіці ні міцного миру, ні бажаної безпеки⁴¹.

Видні діячі Соціал-демократичної партії Німеччини виступають за перегляд нинішньої воєнної доктрини НАТО з тим, щоб основна увага приділялася не нарощуванню, а скороченню військових потенціалів і пошуку шляхів підвищення взаємної безпеки за столом переговорів. «Якщо сьогодні, — підкреслив голова НКП Г. Міс на її VII з'їзді, який відбувся у м. Нюрнберзі в січні 1984 р., — провідні діячі соціал-демократії виступають за «партнерство в галузі безпеки» між Заходом і Сходом, то це підтверджує, що саме зараз, займаючи навіть різні світоглядні позиції, можна прийти до однакових висновків з кардинального питання війни і миру»⁴².

³⁹ Frankfurter Rundschau, 1983, 19 Novemb.

⁴⁰ Ibid., 20 Novemb.

⁴¹ Див.: Правда, 1983, 21 нояб.

⁴² Unsere Zeit, 1984, 7 Jan.

В Західній Німеччині, яка являє собою основний стартовий майданчик для ракет США, — понад 70% населення виступає проти них⁴³. І незважаючи на те, що уряд Коля — Геншера відкинув пропозицію провести референдум з питання про розгортання ядерної зброї першого удару, заборонений всенародний опит відбувся в ході демонстрацій на вулицях міст ФРН шляхом збирання масових анкет. Тільки під «Крефельдською відозвою» західнонімецьких прихильників миру «Атомна смерть загрожує всім нам, ніяких ядерних ракет у Європі!» підписалися понад 5 млн. громадян країни — представників практично всіх політичних партій, прогресивних громадських організацій, молодіжних, жіночих об'єднань, профспілок і церкви⁴⁴.

У 1983 р. в Західній Німеччині, за даними земельних міністерств, відбулося 9237 демонстрацій — найбільший показник за всю історію країни⁴⁵. В цьому виявилися активний протест народних мас проти розміщення американських ядерних ракет середньої дальності в Європі, вимога до федерального уряду взяти назад свою згоду на це. Страх перед тим, що у випадку ядерної війни найбільшою шкоди зазнає ФРН, є тим аргументом, який найбезпосередніше настраює населення країни проти розміщення цієї зброї. Широке кола громадськості Західної Німеччини висловлюють у своїх антивоєнних виступах прагнення людей відстояти право на життя. Цілком очевидно, що шлях до оздоровлення нинішньої складної обстановки у світі пролягає в тому числі й через дальший позитивний розвиток відносин між СРСР і ФРН, який відповідає корінним інтересам їх народів.

На початку 70-х років ці держави стояли разом біля джерел розрядки. Народи обох країн пережили страхіття війни і знають ціну миру. Вони рішуче виступають проти рецидивів «холодної війни». Вони не можуть байдуже дивитися на те, як робляться спроби в ім'я чужих Європі інтересів перекреслити все те позитивне, що створювалося спільними зусиллями східних і західних країн цього континенту в ім'я його мирного майбутнього. «Люди хочуть миру і спокою, — заявив Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш К. У. Черненко на передвиборних зборах виборців Куйбишевського виборчого округу м. Москви, — а не воєнної істерії... Усе це дає змогу сподіватися, що кінець кінцем хід подій вдасться знову повернути в напрямі зміцнення миру, обмеження гонки озброєнь і розвитку міжнародного співробітництва»⁴⁶.

⁴³ Neues Deutschland, 1984, 22 Febr.

⁴⁴ Ibidem.

⁴⁵ За рубежом, 1984, № 10, с. 11.

⁴⁶ Рад. Україна, 1984, 3 берез.

Питання історичного краєзнавства

СІМФЕРОПОЛЮ — 200 РОКІВ

Е. К. ПОКРОВСЬКИЙ (Сімферополь)

Влітку 1984 р. м. Сімферополю, центру двічі орденоносної Кримської області сповнюється 200 років. Його будівництво почалося після включення Криму до складу Росії. 2 лютого 1784 р. Катерина II підписала указ про утворення Таврійської області, у якому, зокрема, зазначалося: «...Сім округ становитимуть сію область... 1-а Сімферопольська округа.

В ній має бути побудоване обласне місто Сімферополь... Сіє найменування значить Град користі та герб його вулик з бджолами, що має зверху напис — Корисне...»¹. 28 червня того ж року намісник Новоросійського краю князь Г. О. Потьомкін віддав розпорядження правителю області В. В. Коховському возити каміння «для спорудження біля Ак-Мечеті губернського міста»². Проте в перші десятиріччя своєї історії воно будувалося і росло повільно. У 1803 р. чисельність його населення була трохи більшою за тисячу чол.³

Однак природні багатства та історичні пам'ятники Криму привертали увагу вчених, діячів культури і мистецтва. Багато з них побували в Сімферополі, залишивши глибокий слід у його культурному житті. На рубежі XVIII—XIX ст. там проживали: К. І. Габліц — відомий вчений-натураліст, автор першої написаної російською мовою книги про природу Криму; П. С. Паллас — природознавець і мандрівник, який заклав парк на лівому березі Салгиру, по дорозі на Алушту, що існує й нині. Більшу частину свого життя прожив у Сімферополі інший дослідник — академік Х. Х. Стевен, засновник Нікітського ботанічного саду. Прогресивний громадський діяч, лікар Ф. К. Мюльгаузен заснував там метеорологічну станцію.

В першій половині XIX ст. у Сімферополі побували О. С. Пушкін, О. С. Грибоедов, К. М. Батюшков, Адам Міцкевич, В. А. Жуковський, М. В. Гоголь, В. Г. Белінський. У міській чоловічій гімназії викладав хімію молодий Д. І. Менделєєв. У місцевому театрі в 1846 р. відбулося 13 спектаклів за участю великого російського актора М. С. Щепкіна. В грудні 1854 р. в Сімферополь приїжджав Л. М. Толстой⁴.

Лише після відміни кріпосного права і особливо після прокладення залізниці Лозова — Севастополь розвиток Сімферополя пішов швидше. Проте й на початок XX ст. він залишався невеличким провінційним містом з малорозвинutoю промисловістю і нечисленним населенням. Зокрема, у той час там проживало близько 50 тис. чол., у промисловості переважали різного роду дрібні кустарні майстерні та невеликі консервні фабрики, що переробляли фрукти й овочі, у 12 лікувальних закладах було 72 лікарі тощо⁵.

Вже у 70-х роках минулого століття серед передової інтелігенції та учнівської молоді міста поширювалася революційна народницька література. У 1879 р. там працював народницький гурток, який мав тісні зв'язки з О. І. Желябовим і С. Л. Перовською. Перший не раз бував у Сімферополі, а Софія Львівна навчалася там у 1875—1877 рр. на фельдшерських курсах, а потім працювала в земській лікарні⁶.

В 1899—1900 рр. у місті виникають перші соціал-демократичні гуртки; їх діяльність на початку 1900 р. об'єднав комітет РСДРП, який в січні наступного року організував перший у місті робітничий страйк. 5 травня 1901 р. сімферопольські робітники провели першу в Криму політичну демонстрацію проти самодержавства⁷.

В роки першої російської революції в місті відбулося 16 страйків, у яких брали участь понад 3,5 тис. чол. В. І. Ленін, аналізуючи становище в країні восени 1905 р., зазначав: «Піднімається Крим (Сімферополь) і південь»⁸. Влітку 1906 р. Сімферопольська організація

¹ ЦДАСА, ф. 16, оп. 1, спр. 799, ч. 1, арк. 173—184.

² Кримський обласний державний архів, ф. 806, оп. 1, спр. 3, арк. 1.

³ Справочная книга по г. Симферополю 1911 года.— Симферополь, 1911, с. 27.

⁴ История городов и сел Украинской ССР: Крымская область.— Киев, 1974, с. 79.

⁵ Див. докладніше: Там же, с. 80.

⁶ Широков В., Широков О. Симферополь: Улицы рассказывают.— Симферополь, 1983, с. 11, 56.

⁷ Историч. архив, 1955, № 4, с. 10, 11.

⁸ Ленін В. І. Всеросійський політичний страйк.— Повне збір. творів, т. 12, с. 2.

РСДРП, до якої входили переважно залізничники та представники інтелігенції, налічувала близько 100 чол.⁹

Після Лютневої революції в місті виникла більшовицька група. А у вересні 1917 р. в Сімферополі оформилася партійна організація більшовиків, у якій налічувалося 25—30 чол. В двох кімнатах маленького, непомітного будиночку на вулиці Троїцькій (нині — Більшовицька), де розміщувався партійний клуб, кипіло бурхливе життя. Туди часто приходили солдати, робітники аеропланозбирального заводу Анатара, залізничники¹⁰.

Зміцненню рядів сімферопольських більшовиків, посиленню їх впливу в масах сприяла активна діяльність посланців ЦК РСДРП(б) Ж. А. Міллера, Я. Ю. Тарвацького, Ю. П. Гавена та інших, які були досвідченими революціонерами і пропагандистами.

13 (26) січня 1918 р. в результаті перемоги збройного повстання в Сімферополі була встановлена Радянська влада. Проте вже 22 квітня 1918 р. місто було окуповане військами кайзерівської Німеччини. Лише через рік, у квітні 1919 р. воно знову на кілька місяців стало радянським. В кінці червня 1919 р. Сімферополь опинився під п'ятою білогвардійців, які разом з іноземними інтервентами завдали величезної шкоди господарству міста.

У той тяжкий і грізний час пліч-о-пліч з сімферопольськими більшовиками за встановлення Радянської влади боролися відважні революціонери-ленінці Д. І. Ульянов, П. Ю. Дибенко, О. М. Коллонтай, А. В. Мокроусов, Бела Кун — видатний діяч міжнародного комуністичного і робітничого руху, М. Субхі — один з засновників Компартії Туреччини. В період громадянської війни значну роботу розгорнули підпільники Сімферополя. Керівниками та активними учасниками більшовицького підпілля в місті були С. Просмушкін (Спер), К. Григорович, Є. Жигаліна, Ф. Шполянська, Г. Шацький, К. Максимова та ін.¹¹

13 листопада 1920 р. Сімферополь було визволено від врангелівських військ частинами Південного фронту під командуванням М. В. Фрунзе. Відбудувавши зруйноване війною господарство, трудящі міста під керівництвом партійної організації активно включилися у боротьбу за успішне виконання завдань перших п'ятирічок.

В роки соціалістичного будівництва Сімферополь перетворився на великий промисловий і культурний центр з 150-тисячним населенням. Замість маленьких консервних фабрик були зведені великі підприємства, машинобудівний, авто- і моторемонтний заводи, шкіряно-взуттєвий комбінат, 2 швейні фабрики та інші підприємства легкої й харчової промисловості. Всього за десять передвоєнних років у Сімферополі було побудовано та реконструйовано близько 40 промислових підприємств. Чисельність робітників перевищила 20 тис. чол. Кращі їх представники прославили місто своєю самовідданою, ударною працею.

Перший п'ятирічний план промисловості Сімферополя виконала за 4 роки. Живий відгук серед трудящих Сімферополя знайшов стахановський рух. На кінець 1935 р. на підприємствах міста працювали близько 500 стахановців, а на 1937 р. їх число зросло до 5 тис., що становило в той час 40% усіх робітників¹². У боротьбі за перевиконання планів, поліпшення якості продукції, ефективне використання техніки значних успіхів досягли працівники консервної та швейної фабрик К. Ф. Піхота і А. А. Соколова, машиністи М. С. Авер'янов, І. М. Глад-

⁹ Революция в Крыму.— Симферополь 1925, № 1/5, сб. 2, с. 49, 50, 54.

¹⁰ Революция в Крыму, 1923, № 2, с. 10.

¹¹ История городов и сел Украинской ССР: Крымская область, с. 86—88.

¹² Партархів Кримського обкому Компартії України, ф. 8, оп. 1, спр. 147, арк. 86.

кий та багато інших трудівників міста. У передвоєнному 1940 р. Сімферополь дав понад третину промислової продукції Криму¹³.

В роки перших п'ятирічок трудящих міста можна було побачити на будівельних майданчиках багатьох гігантів індустрії, споруджуваних по всій країні. Понад 400 сімферопольців працювали в Керчі на будівництві Керченського металургійного заводу — первенця радянської чорної металургії. Сотні трудящих міста брали участь у зведенні Дніпрогесу, Харківського тракторного заводу, металургійних гігантів Запоріжжя. Чималу роль робітники, партійні організації міста відіграли в соціалістичній перебудові кримського села. Лише у 1927—1929 рр. понад 300 бригад робітників допомагали працівникам полів і ферм в ремонті інвентаря, будівництві сільськогосподарських об'єктів, проведенні агітаційно-масової та культурно-освітньої роботи¹⁴.

На заклик партії близько 100 кращих виробничників були направлені на вирішальні ділянки колективізації у 1929 р. В 1935 р. по партійній мобілізації в колгоспи, МТС, райземвідділи виїхали ще близько 200 комуністів із складу міської парторганізації.

Значних успіхів було досягнуто в роки довоєнних п'ятирічок у комунальному та культурному будівництві. На підприємствах були відкриті їдальні, дитячі садки, ясла. Для робітників збудовані тисячі квартир і будинків. У Сімферополі з'явився водопровід і каналізація, розширено було трамвайну мережу й автобусний парк, з'явились таксі, зникли візники.

У 1940 р. в 36 школах міста навчалися понад 20 тис. дітей. Кадри народного господарства і культури готували педагогічний, сільськогосподарський, медичний інститути, 10 середніх спеціальних навчальних закладів. Сімферополь збагатився театрами, музеями, численними клубами, бібліотеками, лікувально-профілактичними закладами.

З довоєнним Сімферополем тісно зв'язана творча діяльність відомих представників радянської літератури та мистецтва. 22 роки прожив там письменник і драматург К. А. Трен'єв, широко відома п'єса якого — «Любов Ярова» була написана в місті на місцевому матеріалі. Цей твір був вперше поставлений в Сімферополі на самодіяльній сцені, а пізніше — в багатьох театрах країни. Тут почав свою літературну діяльність відомий радянський поет С. П. Щипачов, перші вірші якого у 1922 р. друкувалися в газеті «Красный Крым». З 1921 р. в місті жив і працював радянський художник-баталіст, академік живопису М. С. Самокиш, ім'ям якого названо Сімферопольське художнє училище. В кінці 20-х років кілька разів побував тут В. В. Маяковський, який у статті «Народжені столиці» писав, що Сімферополь став одним з тих міст, які «волею революції... зростають, будуються, а головне, дихають самостійною культурою своєї вільної країни»¹⁵.

Під час соціалістичної реконструкції народного господарства відбулися якісні зміни в соціальній структурі населення міста. Якщо на початку 20-х років у ній абсолютно переважали непролетарські прошарки, питома вага робітничого класу не перевищувала 20, то на кінець 30-х років його частка в самодіяльному населенні становила 50%. Зазнали змін його соціальне обличчя і внутрішня структура: у 1939 р. майже дві третини робітників Сімферополя були зайняті в промислових галузях господарства, виросли чисельність та питома вага кваліфікованих робітників. Частка інтелігенції в структурі населення міста досягла 20%. Це значно вищий показник, ніж в цілому по країні у той час.

В наполегливій боротьбі за здійснення ленінської програми будівництва соціалізму зростала, міцніла і загартовувалася міська партійна

¹³ История городов и сел Украинской ССР: Крымская область, с. 92.

¹⁴ Очерки истории Крыма.— Симферополь, 1964, ч. 3, с. 91—92.

¹⁵ Маяковский В. В. Собрание соч. В 12-ти т.— Москва, 1978, т. 6, с. 424.

організація: на 1 червня 1941 р. в ній налічувалося 4,5 тис. членів і 1168 кандидатів в члени партії¹⁶.

З перших днів Великої Вітчизняної війни сімферопольці, як і всі радянські люди, піднялися на захист рідної країни. Тисячі жителів міста пішли на фронт; були сформовані 2 полки народного ополчення, 2 винищувальних батальйони. Промислові підприємства перейшли на випуск військової продукції.

Восени 1941 р., коли ворог наблизився до Криму, міськкомом партії були сформовані три сімферопольські партизанські загони (близько 600 бійців), які в період тимчасової окупації Криму провели проти загарбників понад 250 бойових операцій, героїчно відбивали натиск фашистських каральних загонів.

У тісному зв'язку з партизанами діяли підпільники Сімферополя. Перша підпільна організація була створена в місті під керівництвом комуніста Ф. І. Беленкова. Згодом у грудні 1941 р. виникли комсомольсько-молодіжні патріотичні групи, організаторами яких були учні середніх шкіл М. Г. Долетов, В. І. Бабій, С. М. Кусакін, Л. М. Трофіменко, Б. І. Хохлов, А. М. Косухін¹⁷.

У 1942 р. утворюються підпільні організації, керівниками яких були І. Г. Лексін, О. А. Волошинова, С. В. Урадов, Є. Л. Лазарева, П. П. Топалов, Я. П. Ходячий та ін.¹⁸

Значною активністю відзначалися підпільні комсомольсько-молодіжні групи. В червні 1943 р. вони об'єдналися в Сімферопольську підпільну організацію, яку очолив спочатку С. М. Кусакін, а потім, після його загибелі — А. М. Косухін. У розпорядженні цієї організації були радіоприймачі, портативна радіостанція, підпільна друкарня, у якій було налагоджено випуск листівок. Загалом радянські патріоти віддрукували 19 листівок загальним тиражем понад 10 тис. примірників. Крім цієї друкованої продукції, підпільники поширювали у великій кількості листівки та газети, що прислали їм партизани¹⁹.

Сміливо діяли в місті «особлива диверсійна» молодіжна група під керівництвом В. Бабія, підпільники-залізничники на чолі з В. К. Єфремовим, патріотична група «Сокіл», до складу якої входили працівники обласного драматичного театру, та ін.

У листопаді 1943 р. в Сімферополі було створено підпільний міськком ВКП(б), який об'єднав 42 групи та організації (близько 400 чол.)²⁰. Його очолив І. А. Козлов, член партії з 1905 р., досвідчений підпільник.

Всього в місті під час тимчасової окупації діяло 80 підпільних організацій та груп, що об'єднували близько 950 патріотів. Вони багато зробили у справі забезпечення командування Червоної Армії, партизан цінною розвідувальною інформацією, здійснили 63 напади на фашистські об'єкти, підірвали 11 ешелонів з живою силою та технікою ворога²¹. Немало зробили підпільники для врятування радянських людей від насильницького вивезення в гітлерівську Німеччину, для визволення із полону наших бійців.

Багато патріотів віддали своє життя за визволення Вітчизни. Серед них — В. Єфремов, подружжя Волошинових, сім'я Долетових, комсомольці Б. Хохлов, С. Кусакін, З. Рухадзе, В. Дацун, З. Жильцова, І. Но-

¹⁶ Партархів Кримського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 2094, арк. 100.

¹⁷ Герои подполья: Сб. статей.— М., 1972, вып. 2, с. 52.

¹⁸ Партархів Кримського обкому Компартії України, ф. 156, оп. 1, спр. 3180, арк. 1—4.

¹⁹ Там же, спр. 3184, арк. 24; спр. 3229, арк. 2.

²⁰ Крым в Великой Отечественной войне Советского Союза: 1941—1945.— Симферополь, 1963, с. 227.

²¹ Партархів Кримського обкому Компартії України, ф. 156, оп. 1, спр. 3177, арк. 37, 38; спр. 3152, арк. 3.

сенко... І все ж вони залишаються жити в назвах вулиць міста, у вдячній пам'яті друзів, сучасників, нащадків. Про підпільників — працівників драматичного театру ім. М. Горького створено спектакль «Вони були акторами», який удостоєно Державної премії СРСР, а також — художній фільм під тією ж назвою.

У квітні 1944 р. почалася наступальна операція радянських військ, у ході якої Сімферополь було визволено від гітлерівців. Основний удар по ворогу з півночі здійснили війська 2-ї гвардійської та 51-ї армій. Наступаючи через Сиваш і Перекоп, вони прорвали оборону фашистів. Активно переслідував ворожі частини, що поспішно відступали, 19-й танковий корпус. Його частини вже вранці 13 квітня підійшли до Сімферополя і продовжували наступ. З півночі в місто прорвалася 79-а танкова бригада під командуванням полковника П. С. Архипова, а слідом за нею — 26-а мотострілецька бригада. 101-а танкова бригада, якою командував підполковник М. Ф. Хромченко, обійшовши Сімферополь, о 13-й годині увірвалася до нього по шосе із сходу.

В боях за Сімферополь брали участь також воїни 279-ї стрілецької дивізії, 265-ї винищувальної авіадивізії та ряд інших підрозділів, яким активно допомагали гнати ворога з рідної землі партизани і підпільники.

Вже на 16-у годину 13 квітня місто було повністю очищене від загартбників. Наказом Верховного Головнокомандуючого військам, що визволили Сімферополь, оголошувалася подяка. 11 частинам було присвоєно найменування «Сімферопольських».

Тисячі жителів міста билися за свободу і незалежність Батьківщини на фронтах Великої Вітчизняної війни, багато з них відзначені бойовими нагородами, а 9 чол. удостоєні високого звання Героя Радянського Союзу. Після війни близько тисячі партизанів і підпільників-сімферопольців нагороджені орденами і медалями Радянського Союзу, в тому числі 6 чол. — орденом Леніна.

Величезних матеріальних і людських втрат зазнало місто за 2,5 роки фашистської окупації. Вже на другий день після визволення Сімферополя почали працювати міськком партії і міська Рада депутатів трудящих, відновили діяльність первинні партійні, комсомольські, профспілкові організації. Вони спрямовували зусилля трудящих на відродження промислових підприємств, транспорту, закладів культури і охорони здоров'я, створення нормальних побутових умов для жителів міста.

Завдяки самовідданій праці радянських людей вже на 1951 р. було досягнуто довоєнного рівня промислового виробництва у місті. Почався бурхливий розвиток всіх галузей міського господарства.

За післявоєнні роки Сімферополь незрівнянно виріс. Значно розширилася його територія, більш як у два рази (порівняно з 1940 р.) зросла чисельність населення в ньому.

Сьогодні Сімферополь — це великий адміністративний, промисловий і науково-культурний центр Кримської області. Тут працює понад 100 промислових і 65 транспортних підприємств, 22 підприємства зв'язку, 143 будівельні організації.

Промисловість міста на початку нинішньої п'ятирічки випускала за рік продукції на суму 852 млн. крб. — більше ніж четверту частину від загального обсягу промислового виробництва області. На кінець п'ятирічки буде перевершено мільярдний рубіж.

Провідними галузями промисловості є харчова, легка, машинобудівна та металообробна. Серед підприємств цих галузей — об'єднання «Фотон», яке виготовляє телевізори чорно-білого і кольорового зображення. Кожний 7-й телевізійний апарат, що випускається в СРСР, має сімферопольську марку. Завод «Сільгоспдеталь» виробляє в країні 90% ріжучих частин для сільськогосподарської техніки. Завод «Прод-

маш» ім. В. В. Куйбишева виготовляє серійно високопродуктивні автоматизовані лінії для харчової промисловості.

Свій вклад у нарощування економічного потенціалу нашої країни вносять електромашинобудівний завод — провідне в СРСР підприємство по виробництву найскладнішої апаратури для управління зварювальними процесами, науково-виробниче об'єднання «Пневматика» та ін.

В нинішній п'ятирічці достроково введено на проектну потужність — 10 млн. декалітрів пива і 1,5 млн. декалітрів безалкогольних напоїв на рік — пивоварний завод «Крим», одне з найбільших підприємств такого роду в Українській РСР. Великим попитом користується продукція сімферопольських консервних заводів та фабрик по випуску швейно- і шкіргалантерейних й текстильно-художніх виробів.

У загальному обсязі продукції, що випускається в місті, 62,4% становлять товари народного вжитку. 13 заводів і фабрик направляють свою продукцію на експорт у 33 зарубіжні держави. В країнах — членах РЕВ і країнах, що розвиваються, знайшли високу оцінку вакуумні заочувальні автомати, жерстянобаночні лінії, автомати-укладники для цегли, телевізори, консерви для дитячого харчування тощо, а пневматичні механізми з сімферопольською маркою успішно застосовуються і в таких високорозвинутих капіталістичних країнах, як Японія, Франція та Італія.

Значних успіхів досягли трудящі міста за роки десятої п'ятирічки. Так, надпланової продукції було реалізовано на 55,2 млн. крб., обсяг промислового виробництва збільшився на 22,8%, понад 80% приросту продукції одержано за рахунок зростання продуктивності праці на 18%.

У розвиток народного господарства за роки минулої п'ятирічки було вкладено 336 млн. крб. Збудовані житлові будинки загальною площею 794 тис. кв. м, що на 34,1% більше, ніж за роки дев'ятої п'ятирічки. В основному було вирішено проблему забезпечення дітей дитячими дошкільними закладами, яких збудовано 36 (на 8105 місць).

Сімферополь — це місто, де перехрещуються кримські дороги. У цьому символічно виправдовується назва міста, яка у перекладі з давньогрецької мови означає «місто-збирач». Залізничні, автомобільні, тролейбусні та повітряні лінії з'єднують обласний центр з усіма містами і районами півострова, з десятками міст країни. Зокрема, у 1982 р. введено в експлуатацію нову злітно-посадочну полосу в аеропорту, і вперше у республіці почав виконувати рейсові польоти на лінії Москва — Сімферополь аеробус ІЛ-86. Щорічно з сімферопольського аеропорту вилітає понад 2 млн. пасажирів.

Успішно вирішуються в місті соціально-економічні завдання одинадятої п'ятирічки. За перші три її роки промисловість Сімферополя перевиконала планові завдання по темпах приросту обсягу виробництва і по продуктивності праці. Випуск народногосподарської продукції з державним Знаком якості досяг 19,9% від загального обсягу виробництва міста.

Постійно збільшується вклад трудових колективів Сімферополя в дальший розвиток сільського господарства Криму, в реалізацію Прогнозованої програми: підприємства міста виготовляють деталі та запасні частини для сільськогосподарських машин, обладнання для тваринництва і кормовиробництва, переробляють сільськогосподарську продукцію, подають селу різнобічну шефську допомогу.

З початку нинішньої п'ятирічки в розвиток народного господарства міста вкладено понад 250 млн. крб. Зберігається тенденція до перевиконання планів будівництва житла. Побудовані школа на 1800 учнів, 7 дитячих комбінатів, найбільша на Україні стоматологічна поліклініка, головпоштамт, автотранспортний технікум, другий тролейбусний парк, культурно-оздоровчий комплекс будівельників «Дружба» і ряд інших об'єктів.

Значною є роль Сімферополя як центру науки, управління, культури, підготовки кадрів. У місті функціонує 59 проектних і науково-дослідних організацій. Так, будівельно-конструкторське бюро заводу «Продмаш» зробило значний вклад у створення вітчизняного обладнання для виробництва металевих банок для консервів, їх наповнення і закупорювання, що дало змогу значною мірою скоротити імпорт подібного устаткування. Науково-виробничим об'єднанням виноробної промисловості у тислі строки створено виноградозбиральний комбайн КВР-1, випуск якого розпочато на Сімферопольському ремонтно-механічному заводі. Вченими Кримського ордена Трудового Червоного Прапора медичного інституту розроблено установку «Таврія» для одержання особливо чистих біопрепаратів, яка успішно пройшла випробування в космосі.

Плодотворну наукову роботу ведуть науково-виробниче об'єднання по ефіроолійних культурах і маслах, Інститут мінеральних ресурсів, науково-дослідний інститут «Кримпроект», Кримський проектно-конструкторський технологічний інститут машинобудування для легкої та харчової промисловості, Кримське відділення Інституту археології АН УРСР, сейсмічна станція та ін.

Спеціалістів для народного господарства і культури готують у Сімферополі 4 вузи, 11 середніх спеціальних навчальних закладів, 15 професійно-технічних училищ. У місті працюють 43 школи. Крім радянської молоді, у вузах і технікумах проходять фахову підготовку 770 іноземних громадян з 63 країн. В навчальних закладах працює 4,6 тис. викладачів, з них 125 докторів і 899 кандидатів наук.

Великою популярністю у жителів та гостей Сімферополя користуються спектаклі академічного російського драматичного театру ім. М. Горького, українського театру драми і музичної комедії, театру ляльок. В місті працюють філармонія, держцирк, краєзнавчий та художній музеї. Нещодавно було відкрито виставочний зал Спілки художників УРСР.

До цього слід додати, що 139 міські бібліотеки мають книжковий фонд близько 7,5 млн. примірників, що до послуг сімферопольців 41 клубний заклад і 9 кінотеатрів. При цьому матеріальна база народної освіти, науки та культури невпинно розвивається.

У 1983 р. Сімферополь було визнано переможцем у Всесоюзному соціалістичному змаганні за успішне виконання планів економічного та соціального розвитку і нагороджено перехідним Червоним прапором ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР, ВЦРПС та ЦК ВЛКСМ.

Така висока оцінка реального вкладу сімферопольців у виконання планів одинадцятої п'ятирічки зобов'язує партійні організації, трудящих міста ще більш настійно і цілеспрямовано продовжувати курс на прискорення розвитку економіки, піднесення її ефективності.

У нинішньому році народне господарство міста успішно справляється з державними планами, зберігаючи високі темпи свого розвитку. Трудящі Сімферополя гаряче відгукнулися на заклик грудневого (1983 р.) Пленуму ЦК КПРС добитися надпланового підвищення продуктивності праці на 1% і додаткового зниження собівартості продукції на 0,5%. Абсолютна більшість трудових колективів міста внесла такий пункт у свої соціалістичні зобов'язання. Реалізація цього загальнопартійного завдання дасть змогу тільки у промисловості міста одержати додатково продукції більше ніж на 11 млн. крб. за рік. Міськком партії поставив перед первинними партійними організаціями завдання: на кожному підприємстві, в кожному трудовому колективі з врахуванням специфіки даного виробництва виявити всі резерви, визначити шляхи і засоби виконання додаткового завдання партії. «Необхідно виходити з того, — підкреслив на січневому (1984 р.) Пленумі ЦК Компартії України член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії Ук-

раїни товариш В. В. Щербицький,— що це — ударне завдання четвертого року п'ятирічки»²².

Бажливими політичними подіями у житті партії та країни стали лютневий і квітневий (1984 р.) Пленуми ЦК КПРС, перша сесія Верховної Ради СРСР одинадцятого скликання. Визначені на них актуальні завдання та прийняті рішення, що є конкретизацією директив XXVI з'їзду КПРС, спрямованих на вдосконалення суспільства розвинутого соціалізму, обрання Генерального секретаря ЦК КПРС товариша К. У. Черненка Головою Президії Верховної Ради Союзу РСР знайшли гаряче схвалення трудящих міста, як і всієї країни. Говорячи про основні відповідальні напрями роботи на майбутнє, товариш К. У. Черненко зазначав на квітневому (1984 р.) Пленумі ЦК КПРС, що «...виконати цю роботу не можна без широкого розгортання ініціативи і творчості мас, без найактивнішого включення їх у розв'язання вузлових проблем суспільного життя»²³.

Комуністи міста, обговоривши підсумки чергових Пленумів ЦК КПРС, сесії Верховної Ради СРСР, критично проаналізували хід виконання рішень XXVI з'їзду КПРС і XXVI з'їзду Компартії України в трудових колективах, внесли корективи в плани своєї діяльності, намітили шляхи подолання недоліків, що мають місце на ряді напрямів, підвищили вимогливість один до одного, особливо щодо забезпечення високої авангардної ролі кожного члена партії.

Дбаючи про виконання завдань одинадцятої п'ятирічки, висунутих XXVI з'їздом КПРС і конкретизованих на наступних пленумах ЦК КПРС, колективи промислових підприємств Сімферополя під керівництвом парторганізацій активно впроваджують нову техніку і технологію, автоматичні лінії та роботи. Нині у місті працює 276 комплексно-механізованих і автоматизованих цехів та дільниць. Розширюються роботи по реконструкції і технічному переозброєнню підприємств.

Інший важливий напрям роботи — це серйозна перебудова системи управління економікою, всього нашого господарського механізму, що почалася по всій країні. Вона включає в себе широкомасштабний експеримент по розширенню прав та підвищенню відповідальності підприємств. У Сімферополі за умов експерименту працюють електромашинобудівний завод та підприємства харчової промисловості. Крім того, ідуть пошуки нових форм й методів господарювання і в сфері послуг. Послідовно втілюється в життя лінія партії на зміцнення організованості та дисципліни.

Дієвим засобом підвищення ефективності економіки є бригадні форми організації та стимулювання праці. Практика свідчить, що в бригадах особливо яскраво виявляються нове, комуністичне ставлення до праці, активна життєва позиція людини, особиста відповідальність за спільну справу. Робота по впровадженню прогресивних форм організації і оплати праці планомірно і цілеспрямовано проводиться в місті вже не перший рік. На теперішній час понад 70% робітників промисловості охоплені такими формами, понад половина бригад розподіляє заробітну плату за коефіцієнтом трудової участі кожного з їх членів. Із впровадженням колективних форм організації праці виникають проблеми вдосконалення планування виробництва, нормування та оплати праці, створення сприятливого мікроклімату в бригадах тощо. Над їх вирішенням продовжує працювати міська партійна організація.

Комуністи прийняли до неухильного виконання вказівку товариша К. У. Черненка про необхідність «виявляти на всіх рівнях більше самостійності, сміливо вести пошуки, йти, якщо треба, на виправданий ризик в ім'я підвищення ефективності економіки, зростання добробуту наро-

²² Рад. Україна, 1984, 13 січ.

²³ Рад. Україна, 1984, 11 квіт.

ду...»²⁴. Під керівництвом партійних організацій дедалі більшого розмаху набирає в Сімферополі соціалістичне змагання за дострокове завершення п'ятирічних виробничих завдань. Про це красномовно свідчать такі дані. На початок квітня цього року 60 тис. бригад і 1,5 тис. робітників завершили виконання трьох з половиною річних норм. 12 бригад і понад 500 працівників рапортували про виконання планів 4-х років п'ятирічки, а 59 кращих виробничників міста вже працювали в рахунок наступної п'ятирічки.

Трудащі Сімферополя рівняються на своїх знатних передовиків виробництва, зокрема на таких, як комуністи-робітники С. О. Колесников, А. А. Замніус, М. М. Ветрюк, депутат Верховної Ради СРСР Р. І. Кульбачна та депутати Верховної Ради УРСР В. І. Осіна, В. О. Васильченко і В. В. Мальцева, делегати XXVI з'їзду КПРС Т. В. Сергєєва, А. В. Кисельова, делегат XXVI з'їзду Компартії України, член бюро Кримського обкому партії П. Ф. Боримська, які демонструють зразки самовідданої творчої праці.

Виконуючи рішення XXVI з'їзду КПРС, міська партійна організація веде наступальну роботу по вихованню нової людини, піклується про її духовне зростання згідно з основними напрямками цієї діяльності, визначеними рішеннями червневого (1983 р.) Пленуму ЦК КПРС. При цьому зусилля комуністів зосереджуються на вирішенні завдань ідейно-політичного загартування людей, виховання їх в дусі радянського патріотизму та соціалістичного інтернаціоналізму, формування високих моральних якостей у кожного громадянина тощо.

Цьому сприяє, зокрема, розширення взаємозв'язків з комуністами і трудящими країн соціалістичної співдружності, з якими Сімферополь зв'язують узи міцної дружби і ділового співробітництва. В місті діють відділення товариств радянсько-угорської, радянсько-болгарської, радянсько-польської, радянсько-в'єтнамської дружби.

Особливі стосунки склалися у сімферопольців з трудівниками поріднених міст — Кечкемет (УНР) і Русе (НРБ). Понад 20 років минуло з часу встановлення зв'язків Сімферополя з угорським містом і всього — 3 з болгарським. Співробітництво і дружба з партійними організаціями, трудовими колективами побратимів благотворно впливають на розвиток економічного і культурного життя міста.

Комуністи, трудящі Сімферополя зустрічають 200-річчя рідного міста новими успіхами в праці, тісно згуртованими навколо Комуністичної партії Радянського Союзу, проводячи активну практичну роботу по виконанню рішень XXVI з'їзду КПРС, наступних Пленумів ЦК партії, першої сесії Верховної Ради СРСР одинадцятого скликання.

²⁴ Матеріали позачергового Пленуму Центрального Комітету КПРС 13 лютого 1984 року. — К., 1984, с. 15.

3 досліджень у галузі спеціальних історичних дисциплін

ЗАСЕЛЕННЯ ГАЛИЦЬКОЇ ЗЕМЛІ В XIV—XVIII ст.

П. С. СІРЕДЖУК (Львів)

Проблема заселення Галицької землі* у XIV—XVIII ст. давно цікавить дослідників. Однак досі ще немає статті або праці, де б її було висвітлено в узагальненому плані.

* Галицька земля — давньоруська територія (площа 15 417 км²), що охоплювала частину західноукраїнських земель. Складалася з Галицького, Коломийського і Тернопільського повітів.

Досліджувана територія почала заселятися у часи середнього палеоліту (мустьєрської епохи) — 100—38 тисячоліття до н. е. Значно збільшилася кількість її населення в бронзовий, ранньозалізний, ранньослов'янський і давньоруський періоди¹.

За далеко не повними даними, в X—XIII ст. на території Галицької землі налічувалося 7 літописних міст, 130 городищ та близько 260 сіл².

Незважаючи на спустошливі навали ординців (1241 р., 1259 р., 1387 р.), епідемії (1282 р., 1342 р., 1348 р. і 1365 р.) та вперту боротьбу за галицько-волинські землі між шляхетською Польщею і Угорським королівством, з одного боку, та феодалною Литвою — з другого, в XIII—XIV ст. вони ще залишалися густонаселеною окраїною Південно-Західної Русі. Так, польські місіонери Янко з Чарикова і Владислав Абраган у 1390 р. відзначали, що край має розгалужену мережу населених пунктів³. На місцях зруйнованих під час воєнних дій городищ (у Городниці, Грабовці, Жабокруках, Косові, Крилосі) з'являлися нові села і міста. Так, Крилос як село відоме з 1301 р., Косів — з 1318 р. і т. д.⁴.

З архівних матеріалів відомо, що в XIV ст. у Галицькій землі налічувалося 118 населених пунктів, у тому числі в Галицькому повіті — 75, Коломийському — 29, Тереховлянському — 14. Можливо, їх було й більше. Адже багато документів до нас не дійшло, інші — ще не виявлені дослідниками. В Галицькому повіті, зокрема, відомі такі міста і села: Крилос, Підгороддя (1301; на початку XX ст. — присілок с. Крилос), м. Рогатин (1340), м. Галич, Устя-Зелена (1349), Библо (1361 р.; з 1946 р. — Набережне), Біще, Новиця (1367), Лісники, Чесники (1368), м. Товмач (1370; згодом — Тлумач), Бучач, Вільховець (поблизу с. Рибники), Волосів, Журавинці, Задарів. Сороки (поблизу Бучача), Чехів (1374), Велеснів, Гербутів (з 1946 р. — Нараївка), Доброводи, Желібори, Кунашів (Кінашів), Любша, Підбір'я, Підвербці, Руда, Тисьменичани (1375), Бережниця, Вовчинець, Грабовець, Добровляни (поблизу Тисьмениці), Драгомирчани, Жураки, Ляхівці (Підгір'я), Монастирчани, Обельниця, Підлужжя, Старуня, Лісна, Тарнавиця, Угорники (1378; поблизу Івано-Франківська), Войнилів, Старі Скоморохи, Урмань (1385), Берлоги, Довге-Калуське, Жабокруки (1387), Деліве, Насташине, Темирівці, Тумир (1389), Прибілів, Чорнолізці, Цуцилів (1380), Голинь (1391), Загвіздя, Колоколин, Чагрів (1394), Герасимів, Гнильче, Лиса, Носів (1395), Дубовиця (1397), Лядцьке (Червоне), Петрилів, Пужники, Солотвин, Хотимир, Чернів (1399) та ін.⁵

У Коломийському повіті з того ж часу відомі такі поселення: Косів (1318 р.; з 1753 р. — Старий Косів), м. Коломия (1353), Вербіж (Верхній Вербіж), Микитинці (1365), Уторопи (1367), Балинци, Гвіз-

¹ Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині ранньослов'янського і давньоруського періодів. — К., 1982, с. 6—8, 13—15, 17, 23—26, 49, 50, 59—61, 94—95, 98, 112—124, 149—166.

² Історія міст і сіл Української РСР: Івано-Франківська область. — К., 1971, с. 165—171, 173, 192—194, 241, 312, 321, 339, 340, 367 та ін.; Історія міст і сіл Української РСР: Тернопільська область. — К., 1973, с. 13; Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника АН УРСР (далі — ЛНБ АН УРСР), ф. 144, спр. В-26, с. 1—20.

³ Hogn M. Miejski ruch osadniczy na Rusi Czerwonej. — Roczniki dziejow społecznych i gospodarczych. Warszawa. — Poznań, 1974, t. XXV, s. 70.

⁴ Грамоти XIV ст. — К., 1974, с. 14—50.

⁵ Грамоти XIV ст., с. 54—60, 125, 133; Кілька грамот Владислава Опольського. — Записки наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка (далі — ЗНТШ), Львів, 1903, т. 53, с. 6; Історія міст і сіл Української РСР: Івано-Франківська область, с. 99, 137, 442, 570; Dąbkowski P. Podział administracyjny Województwa Ruskiego i Belskiego w XV wieku. — Lwów, 1939, s. 20, 21, 31; Cilewicz A. Stanowisko i działalność gospodarcza Władysława Opolczyka na Rusi w latach 1372—1378. — Lwów, 1929, s. 30; Wyrostek L. Ród Dragów — Sasów na Węgrzech i Rusi Halickiej. — Kraków, 1932, s. 152.

дець, Старий Гвіздець, Стрільче (1375), Перерісль (1377), Вербівці, Видинів, Незвисько, Рогиня (1378), м. Снятин (1387), Корнич, Сопів, Шепарівці (1387), Битків (1390), П'ядики (1397), Джурків, Товмач (1398), Пнів (1399) тощо⁶.

На території Тереховлянського повіту з XIV ст. існували поселення: Зелене (1343 р.; поблизу м. Копичинці), Тереховля (1349), Зарванича, Микулинці (1387), Увисла, Целіїв, Яблунів (1391), Микулинці (1387), Киданці (1392), Новосілка (1393, поблизу Скалата), Буданів та Вишнівчик (1395) та ін.

Перелік населених пунктів свідчить, що в XIV ст. Галицька земля була заселена нерівномірно. Більшість їх розташовувалася по течії Дністра. Наявність родючих земель, луків, пасовищ і сінокосів на його берегах мала вирішальний вплив на виникнення поселень. Водна артерія відігравала в той час важливу роль у спілкуванні місцевих жителів з населенням Буковини, Поділля та Молдавії. До того ж, вона давала можливість займатися рибним промислом.

В XV ст. швидко заселяються береги приток Дністра — Гнилої Липи, Золотої Липи, Коропця, Стрипи, а також пониззя Бистриці-Надвірнянської, Бистриці-Солотвинської, Лукви, Сівки і Свічі.

Збільшується кількість поселень і в підгірських районах Галицької землі, переважно поблизу соляних родовищ. Їх можна назвати більше двадцяти, у тому числі, наприклад, Березів, Стопчатів, Кути тощо. Отже, поклади солей дали поштовх розвитку солеварного промислу, а він у свою чергу сприяв появі нових населених пунктів.

У підгірській зоні Галицької землі — від її північних окраїн до лінії Ділятин — Косів — Кути — в XV ст. документами засвідчено появу 384 нових поселень. Як і раніше, найбільше населених пунктів (201) виникло в басейні Дністра, тобто в Галицькому повіті. Це — Васючин (1401), Бовшів (1402), Медуха (1406), Шумляни (1410), Демешківці, Комарів, Лисець (1416; згодом — Старий Лисець), Куропатники (1418, поблизу м. Галича), Більшівці, Дубівці, Кутище, Липиця (Верхня Липиця), Палагичі, Пуків (1419), Бабинці, Дришів, Жуків на Тлумаччині, Жуків на Бережанщині, Медина (1420), Боднарів, Дитятин, Живачів, Коропець, Куکیلники, Підгірки, Рекшин, Тужилів (1421), Похівка (1426), Делева, Угринів (1427; поблизу Бережан), Межигірці, Негівці (1431), Вербилівці, Дубринів (Добринів), Підвиння, Потік, Путятинці (1433), Бабче (1434), Водники, Завалів, Кремидів, Сокіл (1435), Буківна, Голгоча, Космирин, Кривотули (Старі Кривотули), Поплавники (1436), Бортники, Вовчків, Ганівці, Горигляди, Жовчів, Милування, Остра (нині — присілок с. Острина), Середня, Ценів, Чернче, Чешибіси (1437; з 1594 р. — Єзупіль, з 1939 р. — Жовтень), Букачівці, Мещишів, Мартинів (Старий Мартинів), Тенетники, Чернів, Хриплин (1438), Боків, Загір'я, Залужжя, Нове село (з 1594 р. — Бурштин), Острина, Переволока, Сарники, Товстобаби (Високе), Томашівці, Явче (1439), Бабухів, Братківці, Воскресинці (недалеко від Рогатина), Дички, Довге, Грушка, Заланів, Залуква, Калущ, Козарі, Коростовичі, Паднева (з 1603 р. — Бабин, з 1820 р. — Бабин-Зарічний), Рошнів, Стратин, Теляче (Мирне), Хоростків (поблизу м. Галича), Угринів (поблизу м. Калуща), Ямниця (1440), Богородчани (Старі Богородчани), Вишнів, Заболоття (наприкінці XVIII ст. ввійшло до м. Станіслава), Конюшки, Крихівці, Озеряни (недалеко від Бучача), Посвірж, Сапогів, Тростянець, Хохонів (1441), Гринівці (1442), Вікняни, Дорогів, Славетин, Студинка, Хотинь (1443 р.; нещодавно злилася з м. Калущем), Бо-

⁶ Центральний державний історичний архів УРСР у м. Львові (далі — ЦДІА УРСР у м. Львові), ф. 5, оп. 1, спр. 119, с. 128; спр. 304, с. 1469.

⁷ Історія міст і сіл Української РСР: Тернопільська область, с. 243, 480, 504; Сілевич А. Назв. праця, с. 31.

жиків (Привітне), Бертники, Вербів (Першотравневе), Колодіїв, Олешів, Перлівці, Підгайці, Сівка-Калуська (1444), Куропатники (поблизу Бережан), Рожана (1445, Горожанка), Княгинів (1925 р. включений до м. Станіслава), Мошківці, Опришівці (1446), Григорів, Довгий Войнилів, Кінчаки, Пукасівці, Семаківці, Старий Угринів (1447), Братишів, Вербів, Дем'янів, Олеша (поблизу Монастириська), Швейків (1448; нині — Трудолюбівка), Заставці (1449), Бишів, Будилів, Вільшаниця, Дзвиняч (1450), Долина, Локітки, Мужилів, Ним'ятичі (1531 р. Згоріло під час Обертинської битви), Озеряни (1452 р.; поблизу Тлумача), Дегова, Данильче, Підмихайло, Підмихайлівці, Сокирчин, Станкова, Стінка (1453), Бариш, Возилів, Григорів, Губин, Коростятин, Монастириська, Надорожна, Олеша (поблизу Тлумача), Пациків, Пійло (1454), Бобровники (1456), Зелена (поблизу Бучача), Пасічна (включена до м. Івано-Франківська), Сновидів (1457), Целіїв, Увисла (1458), Ісаків, Марківці, Різдваїни, Юнашків (1461), Кліщівна (1462), Красіїв, Низьколизи (з 1964 р. — Барвінкове), Сільце (1464), Пішківці, Рукомиш (1465), Білявинці, Добровляни (поблизу Калуща), Куничі, Острів, Перевозець (1469), Довпотів (1470), Діброва (1471), Беньківці (1472), Кальне, Котяче (1958 р. приєднано до с. Голинь), Рудники (поблизу Бучача), Старі Петликівці (1473), Медведівці, Шабалин (1475), Загайці, Литвинів, Маркова, Саранчуки (1476), Порохова (1478), Лани, Суботів (1479), Нижні Сарники (Поділля), Середні Сарники (Діброва), Верхня (1486), Верб'ятин, Білокриниця, Колінці, Озерце, Старий Бариш (1490), Лука (поблизу Войнилової), Вістова (1495), Хом'яківка, Яблунька (1497) ⁸.

Близько 100 нових поселень з'явилося в XV ст. на Покутті (території, що простягалася від Карпатських гір до Буковини, між Дністром і Прутом): Ділятин, Загайпіль, Ланчин, Саджавка, Турка, Торговиця (1404; поблизу Коломиї), Матеївці (1405), Бабин, Город (1408), Тростянець, Балелуя, Богородичин, Вовчківці, Торговиця (поблизу Городенки), Тучапи (1410), Березів (1412; згодом — Верхній Березів), Іспас (1413; з 1946 р. — Гірське), Ключів (згодом — Великий Ключів), Кам'янки (пізніше — Велика Кам'янка), Красноставці, Люча, Обертин, Остапківці, Сороки, Стопчатів (1416), Дебеславці, Княздвір (з 1946 р. — Верхнє), Чортовець (1419), Жаб'є (з 1963 р. — Верховина), Рожнів, Шешори (1424), Коршів (1434), Городниця, Гостів (1437), Лука, Черемхів (1438), Ганьківці, Микулинці (нещодавно приєднано до м. Снятина), Михальче, Репужинці (1439), Раковець (1440), Вільховець, Залуччя, Нижнів (1441), Печеніжин, Підвисоке, Лісний Хлібичин, Пільний Хлібичин, Худків (Фетьків), Русів, Устя (1443), Воскресінці (поблизу Коломиї), Дятьківці (ввійшли до м. Коломиї), Кийданівці, Перерив, Угорники (1444), Колінки (1446), Кунисівці, Назавизів (1447), Кути, Рибно (1448), Дубка (1449), Любківці, Семаківці (1450; поблизу Городенки), Добровідка (1451), Здвижен (1452; з 1596 р. — Кобаки), Борщів, Вікно, Заболотів, Кропивник, Ліски, Чернятин (1453), Годи, Уніж (1454), Красна, Корнів, Семенівка (1455), Хмелева (1456), Підгайчики (1457), Кулачківці (1458), Черкелиця (1459), Добротів, Прикмище (1460), Жукотин (1461), Рудники, Камінна (1466), Глушків, Задубрівці, Княже, Олешків, Потічок (1469), Стецева, Ясенів-Пільний (1472), Далешове, Завалля (1473), Ворона (1479), Нижній

⁸ Akta grodzkie i ziemskie.— Lwów, 1906, t. XIX, s. 206, 209, 216, 219, 230, 307; Zbór dokumentów Małopolskich.— Warszawa, 1974, cz. VI, s. 218; Wierzbowski T. *Matricularum Regni Poloniae summaria*.— Varsoviae, 1905, t. 1, s. 121, 391; Dabkowski P. Назв. праця, с. 173—178, 262; Словник староукраїнської мови.— К., 1977, т. 1, с. 27; Розов В. *Українські грамоти*.— К., 1928, с. 67, 69, 89, 90; ЦДІА УРСР у м. Львові, ф. 5, оп. 1, спр. 212, с. 1294—1295; ф. 6, оп. 1, спр. 1, с. 561, 564; опр. 2, с. 649; спр. 5, с. 164.

Березів, Семаківці (поблизу Коломиї), Димидче (приєднане до м. Заболотова), Кулачин (1485), Будилів (1490), Копичинці (1494)⁹.

У Тереховлянському повіті в XV ст. виникло 84 населені пункти: Борки (1410; згодом — Великі Борки), Кривче, Чорнокінці (1413), Яблунів (1414), Плебанівка (1421), Баворів, Чернелів-Руський (1431), Підбогородичі (1434; з 1610 р. — Струсів), Золотники (1436), Лошнів, Соколів (1439), Постоївка, Стрийка (1440), Петриків (1441), Біла, Білий Потік, Бичківці, Тудорів, Угельці (1442; нині — присілок с. Буцнів), Копичинці (1443), Колиндяни (1444), Варваринці (1447), Ласківці, Косів (1448), Скоморохи (1450, поблизу Тернополя), Кобиловолоки (1456, Жовтневе), Турівка (1457), Лозова, Нижній Іванів, Верхній Іванів (1463), Великий Ходачків, Калинова Руда (1464), Калинівщина, Осівці (1465), Покропивка, Семенів (1467), Красне (1468), Бучнів, Вікно, Владичин, Залав'є, Залісся, Капустинці, Ішків, Погребці, Пронятин, Самолусківці, Товсте, Товстолуг, Чистилів (1469), Гумниська, Застінка, Зубів, Острівець, Романівка (1471), Соснів (1472), Велика Лука, Довжанка, Острів, Почапінці, Рожиськ (1473), Велика Березовиця, Козлів, Мала Березовиця, Таурів (1474), Сороцьке (1478), Личківці (1482), Гадинківці (1490; нині — Комсомольське), Кам'янки (1498), Янів (1497; з 1960 р. — с. Долина) та ін.¹⁰

На рубежі XVI ст. в Галицькій землі налічувалося 502 поселення (20 міст та 482 села). Найгустіше були заселені береги лівих та нижня й середня течії правих приток Дністра. Неосвоєними залишалися верхів'я Пруту і майже вся територія, що прилягала до Черемошу.

Заселення і освоєння краю в XIV—XV ст. відбувалося стихійно, в основному за рахунку селян, дрібної шляхти і магнатів польської, волоської, німецької й угорської національностей. Всього протягом останньої чверті XIV—XV ст. в Галицькому та Коломийському повітах оселилося близько 200 родин — представників заможної феодальної знаті різних національностей¹¹. Головна заслуга в освоєнні краю належала народним масам — представникам корінного населення. Іноземці захоплювали переважно вже заселені землі.

У XVI ст. власники феодальних маєтків почали займатися торгівлею хлібом. Розвиток фільварково-панщинної системи поступово приводив до змін у становищі основної маси селянства. Галицька шляхта примушувала його обробляти свої лани, обмежувала вихід окремих членів із складу сімей-дворищ, збільшувала тягар повинностей. Природно, що селяни почали тікати на неосвоєні землі. Так, у лісах поблизу Калуша виникли села Небилів (1546), Лукв'яни (1552), Роксани (1579), Ясень (1597) та ін.¹² Протягом XVI ст. в Галицькій землі з'явилося 171 нове поселення. Як і раніше, активно заселялися Галицький повіт та Тереховлянщина, тобто північні райони краю, де були сприятливі умови для розвитку землеробства й тваринництва. Зокрема, в Галицькому повіті з'явилося 64 населені пункти. Серед них — Баранів (1506; Гранітне), Должка (1509), Копанки, Німшин, Тязів (1515), Королівка (поблизу Тлумача), Підпечери (1524), Бобулинці, Пшеничники (1539), Клубівці (1541), Небилів (1546), Добриня (1549; нині — с. Козівка), Мостище (1551), Лукв'яни (1552), Леліва (1553), Узин

⁹ ЦДІА УРСР у м. Львові, ф. 5, оп. 1; спр. 126, с. 12; спр. 304, с. 1467—1471; ЛНБ АН УРСР, ф. 103, спр. 56, фация 97, док. № 1; Dąbkowski P. Zaginione księgi sądowe Województwa Ruskiego i Bełskiego. — Lwów, 1921, ls. 88, 89; Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. — Warszawa, 1902, t. XV, cz. II, s. 668; Wierzbowski T. Назв. праця, с. 373.

¹⁰ ЗНТШ. — Львів, 1905, т. 63, с. 36; ЛНБ АН УРСР, ф. 45, спр. 330, с. 68; Jabłonowski A. Źródła dziejowe. Polska pod względem geograficzno-statystycznym Ziemię Ruskie. — Rus Czerwona. Warszawa, 1902, t. XVIII, cz. I, s. 14—64.

¹¹ Dąbkowski P. Podział administracyjny Województwa Ruskiego i Bełskiego w XV wieku, s. 16—23, 36—53, 62; Zwierciadło szlacheckie. — Lwów, 1928, s. 1—178.

¹² ЛНБ АН УРСР, ф. 145, спр. 19, арк. 26, 12.

(1556), Вікторів (1558), Залип'я, Солонець (нині — присілок с. Залужжя), Уїзд (1564), Ястрембець (1565; приєднаний до с. Ганнусівка), Микитинці (поблизу Івано-Франківська, 1568), м. Красилів (1576), Козина (1577), Долиняни, м. Золотий Потік, Котів, Лазарівка, Новоставці, Новий Мартинів, Помонята, Ріпинці, Рибники, Тустань, Яргорів (1578), Роксани (1579), Цвітова (1580; поблизу Калуша), Глибока, Котузів, Петрів (1581), Пітрич (1582; урочище с. Козиня), Павелче (1586; нині — Павлівка), Побережжя (1593), Бранівка (нині — присілок с. Побережжя), Горохолин, Курипів, Пороги, Стебник, Семиківці (1596), Болохів, Гуменів, Завадка, Новосілка (поблизу Нижнева), Камінь, Ясень (1597), Городище, Красне (1598; поблизу Зборова), Баранівка, Бишки, Вибудів, Плотича (1599), Катюжани, Перекоси, Протеси¹³.

75 поселень у XVI ст. з'явилося на Теребовлянщині. Серед них — Бенява (1504), Підгайчики (1508), Сорока (1511), Загребельне (1520; включено в межі Тернополя), Великий Глибочок, Кутківці (1525), Галушинці, м. Тернопіль (1540), м. Оріховець (1546; з поч. XVII ст. — село), Звиняч (1549), Дарахів, Романівка (1553; поблизу Теребовлі), Мшана (1555), Довге (1556), Вербівці (1557), Іванівка, Коцюбинці, Карпівці (1562), Забойки, Круглець (1563), Богатківці, Білобожниця, Городниця, Глешава, Дичків, Денисів, Дубівці, Зелена (поблизу Чорткова), Козівка, Коханіка, Красівка, Красне (поблизу Гусятина), Купчинці, Ладичин, Лошнів, Малі Бірки, Мала Лука, Мовчанівка, Настасів, Новий Лошнів, Опришківці, Раштівці, м. Сухий Став, Старий Кут, Хмелиська, Хоростків (1564), Полупанівка (1565), Ступки, Старий Скалат, Ланівці (1570), Домамарич (1572), Васильківці (1573), Боричівка, Михайлівка (1576), Жеребки (1578), Війтівці, Винявка (Хмелівка), Калагарівка, Колодівка, Котузів, Налужжя, Остап'є, Городниця, Жабинці (1585), м. Дубно (з 1628 р. — Скалат), Іванівка (1590; поблизу Підволочиська), Котівка (1593), Верхняківці (1594), Волиця, Жилинці, Лозівка, Милівці, Нова Гребля, Суходіл, Устя (1596)¹⁴.

2 міста і 30 сіл засновано у XVI ст. в Коломийському повіті — в Покутській низовині й поблизу соляних родовищ. Це — Виноград, Владичин (з XVIII ст. — присілок с. Приклище), Городенка (1524), Тарнавиця (1525), Тишківці (1547), Топорівці (1551), Манява (1556), Лоева (1558), Бучачки, Драгасимів (1564), м. Косів, Тулова (1565), Боднарів (поблизу Коломиї), Білі Ослави, Борисівка (з кінця XVIII ст. — присілок с. Лоева), Кобилиць, Підстая (нині — урочище с. Старий Гвіздець), Чорні Ослави (1572), Білка, Космач (на Косівщині), Попельники, Росохач, Рунгори (з 1946 р. — Новомарківка), Трійця, Хом'яківка (1579), Великий Рожин, Малий Рожин, Тюдів (1593) та м. Надвірна (1596), Монастирок¹⁵.

На початок XVII ст. в Галицькій землі налічувалося 82 міста та 599 сіл. При цьому більш заселеними виявилися Галицький і Теребовлянський повіти. Майже третину їх території було освоєно в ході розширення селянами площі оброблюваних земель.

Повільніше заселялися південні райони Коломийського повіту. «За Коломиєю, — відзначається в люстрації 1564 р., — є досить лісів і

¹³ ЦДІА УРСР у м. Львові, ф. 5, оп. 1, спр. 16, с. 443, 547, 555; спр. 89, с. 383; ф. 6, оп. 3, спр. 6, с. 94; ЛНБ АН УРСР, ф. 5, спр. 2836/8, с. 113; ф. 9, спр. 701, арк. 14, 16, 19; ф. 145, спр. 19, арк. 1/32.

¹⁴ ЛНБ АН УРСР, ф. 5, спр. 1641/III, с. 380, 382; ф. 45, спр. 330, с. 1—5, 256; спр. 11, с. 460, 798, 857; ЦДІА УРСР у м. Львові, ф. 17, оп. 1, спр. 20, с. 120, 129, 133, 181, 405, 478, 664, 780, 892; ф. 134, оп. 2, спр. 160, арк. 1—17; спр. 386, арк. 1, 4, 7, 10; Історія міст і сіл Української РСР: Тернопільська область, с. 242, 245—254, 522—532, 550—556, 575—578.

¹⁵ ЦДІА УРСР у м. Львові, ф. 5, оп. 1, спр. 2, с. 488, 511; ф. 134, оп. 2, спр. 43, с. 1944; спр. 44, с. 117; спр. 420, с. 24; ЛНБ АН УРСР, ф. 5, спр. 1641/III, с. 10, 114; ф. 145, спр. 85, с. 2—60; Історія міст і сіл Української РСР: Івано-Франківська область, с. 345.

пустинь» (йдеться про неосвоєні землі й пустища.—П. С.). Однак там же повідомляється, що на полонинах «...пасуть цілий рік вівці і свині вівчарі з Ланчина, Печеніжина, Ключева, Сопова, Лючі, Березова і інших сіл. Особливо, коли на буках жир (жолуді) вродить, вони будують там собі кошари, або обори для житла»¹⁶.

Наведені дані спростовують фальшиві твердження буржуазних істориків про те, що в XVI ст. Галицька земля нібито являла собою край глухих і недоступних пуш, який почав заселятися лише в XVII ст. в основному польською шляхтою.

В першій половині XVII ст. на території Галицької землі, за винятком гірських районів Коломийського повіту, завершився процес формування фільварково-панщинної системи. Магнати і шляхта нещадно експлуатували селян. Важкий соціальний гніт доповнювався частими розореннями селянських та міщанських господарств внаслідок феодалних міжусобиць, набігів ординців, а також грабежем з боку жовнірів. Тому чимало селян залишали рідні оселі і йшли шукати кращої долі на малоосвоєних землях краю.

В зв'язку з цим у XVII ст. в Галицькій землі виникло 185 нових поселень, у тому числі в Галицькому повіті — 73, Коломийському і Терехівському — 112. Зокрема, у Галицькому повіті виникли такі міста й села: Волоське, Волощизна (1602), Болязуби, Кобиля, Олишківці (1603), Петранка, Середній Угринів (1605), Пілатівка (1606), Джушин, Сівка-Войнилівська (1607), Стави (в 1676 р. розорені турками), Загір'я Кукільницьке (1609), Будзин, Кривець, Кричка, Носівка (1610; з початку XIX ст.—присілок с. Носів), Нові Скоморохи (1612), Бринь, Гора (1610; з кінця XVIII ст.—урочище м. Бучач), Височанка (1620), Раковець (1621), Добровідка (Ковалівка), Білокриниця (1623; поблизу Бережан); Слобідка (поблизу Івано-Франківська), Стриганці, Волиця (поблизу Бережан), Криве (1624; поблизу Козови), Березівка, Новосілка (1625; нині — Садове), Збора, Лосяч, м. Лисець, Сідлиська, Русинівка (1628; нині — Русилів), Грабівка, Ріп'янка, Радча, Хмелівка, Ясиновець (1629), Кадобна, Яворівка (1630), м. Межириччя (з 1652 р.—Богородчани), Мислів (1631), Погоня (1634), Мозолівка (1642), Глибоке, Нивочин, Росільна (1644), Рибне (1645), Кропивник (поблизу Калуша), Лопушня (1645), Посіч (1650), м. Вовчків (1652; з 1677 р.—Маріампіль; у 1916 р. в ході бойових дій був зруйнований, згодом став селом), Войнилівок (з 1669 р.—Сілець; у 1963 р. приєднаний до м. Войнилів), Пілава, Красний Потік (1658 р.; нині — с. Чукалівка), Глебівка (1659), Затурин (1664), Іваниківка (1667), Баламутівка, Гаї, Завадівка, Завадівська Королівка (нині — урочище с. Завадівка), Звенигород, Краснополе (нині — Білокриниця, поблизу Зборова), Космач, Щепанів (1669), Богрівка, Майдан, Юрківка (1670; у 1958 р. приєднана до с. Рошнів), Посухів (1671), Букачівська Слобода (1679), Слобідка (1697; поблизу Войнилова)¹⁷.

В Коломийському повіті у XVII ст. з'явилися такі нові поселення: Монастирок, Казанів, Москалівка (в 1958 р. ввійшла у межі м. Косова), Хомчин (згодом — Химчин), Малий Ключів (1602), Замулинці, Нижній Вербіж (1604), м. Влодків (1606; з 1641 р. — Яблунів), Михалків (1609), Куропатів (1610; з 1670 р. — с. Стримба), Гаврилівка (1611), Баб'янка (1612), Акришори (1614; з 1946 р. — с. Бабинопілля), Зелена (1615), Монахівка (1616; в 30-х р. XX ст. приєднана до м. Коломиї), Брустори (1619), Дора, Ямна (1620; останні два села

¹⁶ Жерела до історії України-Руси.— Львів, 1895, т. 1, с. 50.

¹⁷ ЦДІА УРСР у м. Львові, ф. 5, оп. 1, спр. 113, с. 26, 321, 541; спр. 114, с. 1114; спр. 144, с. 246, 516; спр. 145, с. 1188—1192; спр. 147, с. 1886; спр. 159, с. 856; спр. 164, с. 335; спр. 169, с. 1395; спр. 185, с. 445; ф. 6, оп. 1, спр. 198, с. 90, 116; ЛНБ АН УРСР, ф. 45, спр. 330, с. 211.

приєднані до м. Яремчі), Ямгорів (1623; з середини XIX ст.— частина с. Серафінці), Чорний Потік (1929), Велесниця (1631), Скопівка (1633), Княждівка (1636; з 1946 р.— с. Нижнє), Прокурава (1640), Луг, Лютова, Міхудра, Шевелівка (1643; останні три села всередині XVIII ст. ввійшли до м. Ділятина), Мала Кам'янка, Ясенів (1644; з 1772 р.— Горішній Ясенів), Глинки, Заріччя, Попівка (нині — урочище м. Ділятина), Черганівка, Устеріки (1644), Грабич, Лючки, Козинець (в 1661 р. було зруйноване і більше не відродилося), Кутська Слобідка (нині — с. Слобідка), Молодятин (1646), Франківці (1647; з кінця XVIII ст.— присілок с. Залуччя), Текуча (1648), Вербоваць (1650), Липівка (1658; з кінця XIX ст.— присілок с. Устя), Белзєць (з 1677 р.— Татарів, а з 1946 р.— Кременці), Криворівня (1660), Білоберізка (1669), Горілець, Молодилів, Назірна, Парище, Якубівка (1670), Голови (1677), Краснолів (1681), Марківка (1684), Яблуниця (1686, поблизу м. Яремчі), Хороцеве (1691), Річка, Сморна (1694) ¹⁸.

В Тереховлянському повіті у XVII ст. було засновано такі нові населені пункти: Зарудячко, Курівці, Решнівка, Янківці (1603 з 1956 р.— Іванківці), Сокиринці, Слобідка (поблизу Глибочка), Охрімівці, Чайчинці (1601), Кокашинці, Ключинці, Прешова, Романове село (1605), Білоскірка, Білка (з початку XVIII ст.— с. Козина), Косівок (нині — присілок с. Косова), Тютків, Чабарівка, Чорторія (Миролюбівка), Шидлівці (1606), Галушинці, Зарубинці, Ридодуби, Саджівка (поблизу Гусятина), Синява, Хлопівка (1607), Слобідка Коцюбинська (1608), Смиківці (1609), Зелене (1610; нині — присілок с. Семенова), Біле (ввійшло до складу м. Тернополя), Верхівці, Кабівці (з початку XIX ст. територія м. Копичинці), Криволюка, Плотича (недалеко від м. Тернополя), Сорочка (1617), Боднарівка, Слобода Копичинська (1623), Бенява (1627), Білокриниця (поблизу Зборова), Владичин, Гусарівка, Деренівка, Киселівка (Курівці), Лежанівка, Скомороше (1629), Росочаче (1632), Гніздичка, Сидорів (1634), Заруддя, Смолянка (1638), Дзвиняча, Кретівці, Панасівка, Плавуча, Скородинці, Сухівці (1652), Каплинці (1656; згодом — Медова), Драганівка (1659), Малів (1661), Латківці (1673), Курники, Луг (1686; поблизу м. Гримайлів) ¹⁹.

На початок XVIII ст. в Галицькій землі налічувалося 850 поселень. Наведений матеріал дає підставу зробити висновок, що вона мала розгалужену мережу населених пунктів. Вільних для заселення земель у Галицькому та Тереховлянському повітах вже не було. Цим і зумовлена поява невеликої кількості поселень у краї в XVIII ст.

Документи свідчать, що переважна більшість населених пунктів у той період засновувалася в північних районах Галицького й Тереховлянського та південних — Коломийського повітів. Пояснюється це тим, що значна частина території на півночі Галицької землі в останній чверті XVII ст. перебувала під владою султанської Туреччини. Вона була дощенту розорена загарбниками. Навіть у середині 20-х років XVIII ст. багато сіл цього регіону в документах названо безлюдними. Так, у люстрації 1715 р. розміщені поблизу м. Копичинці поселення Городниця, Сутківці та Шиманівка записані як знищені (два останні не відновилися) ²⁰.

Гірські райони Коломийщини на початок XVIII ст. були, як і раніше, малозаселеними. Кількість фільварків там була незначною. Тому населення не зазнавало такої жорстокої експлуатації, як на

¹⁸ ЦДІА УРСР у м. Львові, ф. 5, оп. 1, спр. 5; оп. 1, спр. 119, с. 1430; спр. 121, с. 625; спр. 115, с. 380; спр. 139, с. 1415, спр. 140, с. 605; ф. 9, оп. 1, спр. 602, с. 689; ф. 166, оп. 1, спр. 16, с. 36, 48; спр. 262, с. 18; спр. 5488, с. 33; ЛНБ АН УРСР, ф. 141, спр. 637/III, с. 1.

¹⁹ ЦДІА УРСР у м. Львові, ф. 17, оп. 1, спр. 22, с. 168, 1055, 1077; спр. 145, с. 1295; спр. 196, с. 375, 747, 1126; ф. 134, оп. 2, спр. 411, с. 383, 386, 1668.

²⁰ Там же, спр. 761, с. 24, 27.

низовинних територіях. Щоб хоч на деякий час позбутися тягара феодальних повинностей, покріпачені селяни тікали в гори.

В Галицькому повіті протягом XVIII ст. виникло 21 поселення: Воронів (1703), Ясногородка (Ясне), Цигани (1704; з 1946 р. — Рудка), Гринівка, Лесівка, Слобідка Бовшівецька (1707; згодом — Слобідка), Антонівка (з 1728 р. — Рашків), Курдибанівка, Черемхів (1710), Забережжя (1713), Стасева воля (1717; з 1946 р. — Слобода), Підзамочок (1734), Майдан (1735; поблизу Прислопа; з початку XX ст. — присілок с. Прислоп), Антонівка (1750), Нова Гута, Стара Гута (1758), Гавриляк (1759), Одаї (1760), Нові Кривотули (1763), Маловоди (1765), Одаїв (1772) ²¹.

24 поселення з'явилося у XVIII ст. в Коломийському повіті: Полянки (1702), Гринява (1702), Хвалибога (1703; згодом — Руднівка), Буковець (1707), Обертинчик (1711), Олієво-Корнів (1712), м. Кути (1715), Верхній Майдан, Нижній Майдан, Яблуниця (1717, поблизу Верховини), Барвінків, Слобідка (поблизу Гвіздця), Ценява (1720), Баня Свірська (1725; з кінця XIX ст. — присілок с. Текуча), Монастирська Слобода (1738), Стебнів (1740), Ферескуля (1741; згодом — Черемошна), Острівець (1744), Ільця (1745), Лісна Слобідка (1753), Перехресне (1758), Нижня Велесниця, Пробабин (1764), Середній Майдан (1772) ²².

На Теребовлянщині у XVIII ст. виникло 25 населених пунктів: Жнибороди, Кривий Став (з 1710 р. — Городниця, поблизу Тернополя), Кип'ячка (1707), Білозірка, Швайківці (1711), Грабовець (1714), Доброполе, Застіноче (згодом увійшло до м. Золотники), Загребля (1715; згодом приєднано до м. Тернополя), Вигнанка (з 1900 р. присілок с. Слобідка), Лучка, Паївка, Михайлівка, Тарасівка (1717), Вовчківці, Сосулівка (1726), Стара Брикуля (1736), Малий Говилів (1739), Нова Брикуля (1759), Кривки, Людвиківка, Майдан, Ставки, Худіївці, Черкавщина (1765) ²³.

У 1772 р. в Галицькій землі налічувалося 70 міст та 795 сіл, де проживали понад 466,5 тис. жителів ²⁴.

У XVIII ст. феодальне гноблення селян продовжувало посилюватися. Це зумовлювало їх масові втечі в північні та південні райони краю, де кріпосницький гніт був слабшим. Таким чином, створюються два напрямки розселення: один — у лісисті Карпати, другий — між річками Серетом і Збручем. З освоєнням цих місцевостей заселення Галицької землі в основному завершилося.

²¹ Там же, ф. 5, оп. 1, спр. 204, с. 1679; спр. 286, с. 310; спр. 298, с. 481; ф. 159, оп. 9, спр. 854, с. 45; ф. 201, оп. 1, спр. 71, с. 14; ЛНБ АН УРСР, ф. 141, спр. 1212/III, с. 17.

²² ЦДІА УРСР у м. Львові, ф. 5, оп. 1, спр. 207, с. 478, 1093, 2167; спр. 336, с. 1137; ф. 7, оп. 21, спр. 28, док. 139; ф. 166, оп. 1, спр. 35, с. 1114; спр. 5488, с. 59; ф. 20, оп. 4 «б», спр. 197, с. 21; ЛНБ АН УРСР, ф. 145, спр. 19, арк. 80.

²³ ЦДІА УРСР у м. Львові, ф. 5, оп. 1, спр. 286, с. 147; ф. 17, оп. 1, спр. 146, с. 375, 523, 1016, 1048; спр. 147, с. 452, 534, 540; спр. 151, с. 1348, 1431, 1434; спр. 183, с. 702, 770, 772, 1078; спр. 188, с. 707, 1154, 1593; спр. 223, с. 782—798; ф. 134, оп. 2, спр. 44, с. 391; ЛНБ АН УРСР, ф. 141, спр. 1279/II, с. 62.

²⁴ ЦДІА УРСР у м. Львові, ф. 5, оп. 1, спр. 286, с. 150—171; ф. 17, оп. 1, спр. 223, с. 809—852; ф. 201, оп. 2, спр. 69, с. 1—5; спр. 74, с. 1—6; ф. 146, оп. 16, спр. 812, с. 1—11; спр. 693, с. 1—4; спр. 1266, с. 1—30; ЛНБ АН УРСР, ф. 141, спр. 525/II, с. 1—130; спр. 1339, с. 1—20.

Борці за щастя народу

«ЧЕРВОНІЙ СЕНАТОР»

Ім'я Івана Прокоповича Локоти, людини, яка все своє життя присвятила боротьбі трудящих рідного краю за визволення з-під гніту «своїх» і чужих поневолювачів, за возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною в єдиній радянській сім'ї народів-братів, назавжди ввійшло в історію революційно-визвольного руху краю.

І. П. Локота народився 3 червня 1884 р. у с. Великому Бичкові (нині Рахівського р-ну Закарпатської обл.) у бідній робітничій сім'ї. Нестатки змусили його дванадцятирічним підлітком іти заробляти собі на шматок хліба. Працював він на Великобичківському лісохімічному заводі, де виконував надмірно важку й шкідливу для здоров'я роботу — вичищав котли, в яких виготовлялися хімічні речовини¹.

У роки першої світової війни І. П. Локоту було мобілізовано до австро-угорської армії, а незабаром направлено на російсько-австрійський фронт. Там, у фронтових окопах він побачив антинародну суть ненависної імперіалістичної війни і, не бажаючи воювати проти своїх російських й українських братів, у 1915 р. здався у полон. Іван Локота потрапив у табір для військовополонених у Царицині. Згодом його було відправлено в с. Нова Топка близько Камишина, де він працював у поміщицькому маєтку аж до перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції, звістку про яку зустрів з великою радістю й натхненням².

Скориставшись тим, що Радянський уряд надав військовополоненим права, якими користувалися громадяни Росії, Іван Прокопович відразу перебрався у Камишин, а потім у Царицин. У квітні — травні 1918 р. там почав формуватися «спеціальний табір з пролетаріїв-військовополонених», з тим, щоб підготувати їх «для майбутньої діяльності на батьківщині»³. До цього табору був зарахований і Іван Локота. Там він пройшов курси агітаторів, став членом угорської групи іноземних комуністів і, прийнявши радянське громадянство, вступив добровольцем в інтернаціональний загін, що діяв у складі Червоної Армії. Як інтернаціоналіст-червоноармієць він мужньо боровся з білогвардійцями, есерами, іноземними інтервентами, зокрема, брав активну участь в обороні Царицина. Весною 1919 р. І. П. Локота повернувся на Закарпаття і з того часу його діяльність нерозривно зв'язана з революційно-визвольною боротьбою трудящих краю. У надзвичайно важких умовах окупації східної частини Закарпаття спочатку військами боярської Румунії, а потім буржуазної Чехословаччини, Іван Прокопович разом зі своїм односельчанином М. Сидоряком та іншими активістами розгорнув агітаційну, масово-політичну й організаційну роботу серед робітників хімічного заводу акціонерного товариства «Клотільда» у Великому Бичкові, металообробного заводу в Кобилецькій Полянї, солотвинських солерудників, серед лісорубів і селянської бідноти. У Великому Бичкові було створено одну з перших на Рахівщині пер-

¹ Партархів Закарпатського обкому Компартії України, ф. 3227, оп. 1, спр. 10, арк. 2.

² Там же.

³ Венгерские интернационалисты в Октябрьской революции и гражданской войне в СССР: Сб документов в 2-х томах. — М., 1968, т. 1, с. 193.

винну, а в березні 1920 р. і районну організацію Міжнародної (Інтернаціональної) соціалістичної партії на Закарпатті (МСП), яка проголосила себе прихильницею III Комуністичного Інтернаціоналу. Керівником цих організацій був І. П. Локота.

У травні 1921 р. було утворено Комуністичну партію Чехословаччини, до складу якої ввійшла і МСП, як Закарпатська крайова організація. Іван Локота став її найактивнішим й самовідданим бійцем. Він входив також до складу керівних органів Закарпатської комуністичної організації, неодноразово був делегатом на з'їздах Компартії Чехословаччини, обирався до складу ЦК КПЧ⁴.

Іван Прокопович не шкодував ні сил, ні здоров'я для революційної справи. Селище Великий Бичків, де він розпочав політичну діяльність, перетворилося в один з найбільш революційних осередків на Закарпатті. Там діяли комуністична організація, яку довгий час очолював І. П. Локота, організація червоних профспілок, комсомольський, піонерський та інші пролетарські осередки. Комуністи селища користувалися великим авторитетом серед односельчан. Про це, зокрема, свідчить той факт, що на виборах до парламенту та місцевих органів самоврядування вони одержували дедалі більше голосів. Так, на перших виборах до них (1923 р.) за кандидатів комуністів було віддано понад тисячу голосів. Іван Локота став сільським старостою і працював на цьому посту протягом багатьох років.

І. П. Локота був безстрашним ватажком і вмілим організатором мас. За дорученням Закарпатського крайкому партії він керував багатьма страйками робітників, організовував мітинги, демонстрації, проводив велику політичну й роз'яснювальну роботу серед робітників і селянства, за що неодноразово піддавався переслідуванню й жорстоким репресіям з боку буржуазних властей, поліції та жандармерії⁵.

Важливою подією в житті Івана Прокоповича було обрання його депутатом від Комуністичної партії до верхньої палати (сенату) чехословацького парламенту на виборах, що відбулися в жовтні 1929 р. Як депутат парламенту він потрапив в оточення таких видатних діячів чехословацького комуністичного і робітничого руху, як Клемент Готвальд, Антонін Запотоцький, Ченек Грушка, Франтішек Недв'єд, Йозеф Штетка та ін. Разом вони обговорювали парламентські проблеми, погоджували тактику боротьби, виробляли вимоги від імені трудящих до уряду тощо.

Парламентська діяльність для Івана Локоти була політичною школою, де він розширював свій кругозір і знання. Депутатський мандат і парламентську недоторканість І. П. Локота повною мірою використав в інтересах революційної справи. Його полум'яне слово не раз звучало з трибуни парламенту сміливим закликом до боротьби проти соціального і національного гніту, за політичні права і свободу трудящих Закарпаття. У багатьох зверненнях до уряду Іван Прокопович нещадно викривав злидні і голод, знуцання і розправи панівних класів над трудящими, колонізаторську політику чехословацької буржуазії на Закарпатті. Не було жодної важливої акції Закарпатської краєвої комуністичної організації, до якої він, як депутат парламенту, не був би причетним. І. П. Локота організовував страйкову боротьбу робітників, згуртовував безробітних, очолював голодні походи до нотарських і окружних управлінь, влаштовував легальні й нелегальні збори комуністів, викривав антирадянські наклепи з боку буржуазної пропаганди, клерикалів та реформістів.

⁴ Нариси історії Закарпатської обласної партійної організації.— Ужгород, 1980, с. 31.

⁵ Státní ústřední archiv v Praze. Ministerstvo spravedlnosti (SUA—MS), sign. VI/k, a. j. 1039, 1043.

У 1930 р. Іван Локота працював редактором газети «Карпатська правда» (орган Закарпатського крайкому КПЧ), а в 1932 р.— очолив організацію «На захист робітників», яку було створено замість забороненої «Робітничої допомоги».

Власті з лютою ненавистю стежили за діяльністю Івана Прокоповича. 20 листопада 1932 р. у с. Ставному, що на Великоберезнянщині, де він проводив партійні збори, його було заарештовано, побито до непритомності і під посиленням жандармським конвоем, як небезпечного злочинця, доставлено в ужгородську тюрму⁶.

Над Іваном Локотою почався судовий процес. Його справою зайнялося чехословацьке міністерство юстиції. І. П. Локоту поспішно було позбавлено парламентської недоторканості і засуджено на сім з половиною років тюремного ув'язнення⁷. Це викликало бурю протестів не лише у трудящих Закарпаття, а й народних мас усієї Чехословаччини. На його захист виступили комуністи і представники інших політичних партій, безпартійні, прогресивна інтелігенція, комуністична преса. У Закарпатті, а також у багатьох містах і селах Чехії і Словаччини проводилися масові виступи, мітинги, збори, учасники яких схвалювали резолюції протесту, які надсилалися до уряду, президенту республіки і парламенту. Ця кампанія не припинялася протягом усього періоду перебування І. П. Локоти за тюремними ґратами. Його ім'я трудящі називали поряд з такими видатними політичними діячами, як Г. Димитров, Е. Тельман та іншими, які стали жертвами фашистського терору⁸.

В 1935 р. КПЧ знову висунула його кандидатуру в депутати чехословацького парламенту. На цих виборах за комуністів на Закарпатті було подано 79,4 тис. голосів⁹. Жодна інша політична партія не збрала таку кількість голосів. Іван Локота юридично став депутатом парламенту, але зайняти своє місце в ньому він не міг, оскільки був позбавлений політичних прав.

У квітні 1936 р. відбувся VII з'їзд Компартії Чехословаччини. Делегати з'їзду обрали І. П. Локоту, який ще томився в тюрмі, до складу Центрального Комітету партії¹⁰. Тільки в січні наступного року, завдяки рішучим протестам трудящих мас, Іван Локота знову опинився на волі і ще з більшою енергією включився у революційну боротьбу. Наприкінці 1938 р., коли було заборонено діяльність Комуністичної партії, він був одним з організаторів комуністичного підпільного руху на Закарпатті. А після того як угорські фашисти окупували край і над Іваном Прокоповичем нависла загроза фізичної розправи, він у червні 1940 р. нелегально виїхав у Радянський Союз.

Будучи тяжко хворим, І. П. Локота вів активну політичну діяльність по лінії МОДРу. Зокрема, він брав участь у підготовці й проведенні Всеслов'янського мітингу, присвяченого єдності дій прогресивних сил у боротьбі проти фашистських агресорів, який відбувся 10—11 серпня 1941 р. у Москві. На ньому з промовою виступив І. П. Локота¹¹.

До останнього свого подиху Іван Прокопович Локота залишався на посту революціонера-бійця. 20 листопада 1942 р. славного сина трудящих Закарпаття не стало. І. П. Локота помер у місті Ош Киргизької РСР, де його й поховано.

⁶ Державний архів Закарпатської області (далі ДАЗО), ф. 2, оп. 2, спр. 620, арк. 18, 24.

⁷ SUA—MS, sign. VI/k, a. j. 1043.

⁸ ДАЗО, ф. 2, оп. 2, спр. 440, арк. 61.

⁹ Нариси історії Закарпатської обласної партійної організації, с. 83.

¹⁰ Protokol VII sjezdu Komunisticke strany Ceskoslovenska 11—14 dubna 1936.— Praha, 1967, s. 623.

¹¹ Всеславянський митинг в Москві.— М., 1941, с. 43.

Трудящі Закарпаття свято шанують пам'ять про Івана Локоту. Його іменем названо вулиці багатьох міст і сіл. Ім'я Івана Прокоповича Локоти присвоєно ордена Трудового Червоного Прапора Великобичківському лісокомбінату. Воно назавжди зв'язане із славною боротьбою народних мас за їх щасливе сьогодення.

С. Ю. ПРУНИЦЯ (Ужгород)

З ІСТОРІЇ І З'ЇЗДУ ЛКСМУ У червні 1984 р. минуло 65 років з часу утворення Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України — бойового загону ВЛКСМ.

Вся історія комсомолу нерозривно пов'язана з історією Комуністичної партії Радянського Союзу, її героїчною боротьбою за інтереси трудящих, за соціалізм. Особлива роль у створенні КСМ належить В. І. Леніну. Він розробив ідейно-теоретичні й організаційні основи пролетарського молодіжного руху, визначив місце і завдання молоді в боротьбі за революційне оновлення світу, обґрунтував більшовицькі принципи партійного керівництва комсомолом.

Комсомол України разом з усією країною пройшов великий і славіний шлях. Однією з перших і важливих сторінок його героїчного літопису стало об'єднання юнацьких організацій республіки в Комуністичну Спілку Молоді. До початку 1919 р. на Україні вже існували міські осередки Комуністичної молоді, які зміцнили й загартувалися в боях проти буржуазно-націоналістичної контрреволюції та австро-німецьких окупантів. Парторганізації України, виконуючи рішення VIII з'їзду РКП(б), який прийняв спеціальну резолюцію «Про роботу серед молоді», посилили роботу по створенню спілок молоді. Весною і влітку 1919 р. не тільки в губернських, а й у повітових містах, а також у багатьох селах організовуються нові спілки. Наприклад, у першій половині 1919 р. у Харківській губернії налічувалось 1200 комсомольців, Київській — 1100, Чернігівській — 500, Полтавській — 400, Одесі — 600, Катеринославі — близько 500¹.

Важливим кроком на шляху їх об'єднання в єдину Комуністичну спілку молоді України стали губернські з'їзди і конференції КСРМ. Перша в республіці губернська комсомольська конференція відбулася 7—9 березня 1919 р. у Чернігові². Аналогічні конференції були проведені також у Києві, Полтаві, Херсоні, Харкові³. На них обговорювалася пропозиція про скликання Всеукраїнського з'їзду, обиралися делегати на нього.

Комсомольські організації Києва і Харкова провели значну роботу по підготовці цього важливого форуму. Так, у першій половині березня 1919 р., як згадує один з найстаріших київських комсомольців Семен Білокриницький, міськком КСРМ доручив голові комітету Михайлу Ратманському (що їхав у Харків як делегат II Всеукраїнського з'їзду Рад) зв'язатися з харківськими товаришами й вирішити питання про скликання Всеукраїнського з'їзду всіх комуністичних спілок молоді⁴. У Харкові М. Ратманський як представник Київської КСРМ разом з

¹ Історія Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України. 4-е вид., доп.— К., 1979, с. 86.

² Образование и деятельность комсомола Украины в годы гражданской войны. Док. и матер.— К., 1958, с. 118.

³ Там же, с. 107—109, 118—119, 130—131.

⁴ Белокриницкий С. В один союз. Первый съезд коммунистических союзов рабочей и крестьянской молодежи Украины. 26-го июня—1-го июля 1919 г.— Харьков, 1923, с. 7.

делегатами від Херсонської, Одеської та Полтавської спілок взяв участь у роботі загальноміської конференції КСРМ (11—12 березня 1919 р.). Учасники її надіслали привітання ЦК РКСМ. У ньому зазначалося: «Ми впевнені, що найближчим часом об'єднана у всеукраїнському масштабі комуністична молодь зіллється в єдину спілку з комуністичною молоддю Росії»⁵. Через 11 днів на першій легальній загальноміській конференції КСРМ Києва обговорювалося питання про Всеукраїнський і губернський з'їзди КСРМ. Було вирішено негайно скликати Всеукраїнський з'їзд комуністичних спілок молоді⁶.

За пропозицією Харківського комітету КСМ на початку квітня 1919 р. до Харкова прибули представники Київської, Одеської, Миколаївської, Катеринославської, Полтавської, Мелітопольської та Маріупольської спілок. На їх нараді було прийнято рішення провести I з'їзд комсомолу України в Києві, де на той час уже працювали ЦК КП(б)У і Уряд Радянської України. Було створено й Організаційне бюро для його підготовки й проведення.

ЦК КП(б)У приділяв особливу увагу підготовці з'їзду. Політбюро ЦК КП(б)У 6 червня 1919 р. обговорило питання «Про спілку комуністичної молоді» і прийняло таке рішення: «Організацію спілки молоді взяти під безпосередній контроль і керівництво ЦК КПУ, доручивши ОБ (Оргбюро ЦК КП(б)У.—І. Г.) встановити форму взаємодієносин»⁷.

17 травня 1919 р. орган ЦК КП(б)У газета «Більшовик» повідомила: «У Києві організується Бюро з представників губернських міст для скликання Всеукраїнського з'їзду Спілки Комуністичної Молоді. З'їзд передбачається провести в червні»⁸. До складу Оргбюро ввійшли представники Київської (П. Воробйов-Семенов, І. Ткач), Харківської (П. Перла), Одеської (Г. Ларський), Чернігівської (М. Заводчиков), Луцької (І. Разін) комсомольських організацій. Одним з активних працівників Бюро був секретар Київського комітету КСРМ Павло Воробйов-Семенов, який мав досвід роботи і підпільної боротьби проти австро-німецьких окупантів.

Активну участь у роботі Оргбюро брала член ревізійної комісії міському КСРМ Харкова Поліна Перла, яка була обрана секретарем Оргбюро. Вона водночас працювала й редактором першого молодіжного журналу «Юный коммунист», що почав виходити з квітня 1919 р. Його тираж для того часу був значним — 7 тис. примірників. Цей журнал значною мірою сприяв справі об'єднання комсомольських організацій України. Редакція у своєму зверненні до молоді писала: «Юный коммунист» — перший молодіжний журнал на Україні. Завдання його — допомогти організації трудящої молоді на місцях, а на ділі він буде зв'язувати ці організації в єдину Комуністичну спілку молоді України»⁹.

Активну участь у роботі Оргбюро взяв секретар ЦК РКСМ Оскар Ривкін, який прибув до Києва для подання практичної допомоги його членам. Він доклав багато зусиль для об'єднання і згуртування комсомольських організацій України.

Організаційне бюро по скликанню Всеукраїнського з'їзду комсомолу розробило порядок денний, норми обрання делегатів від місцевих спілок. Кожна комсомольська організація, в якій налічувалося від 25 до 50 чол., мала право делегувати одного чоловіка, від 50 до

⁵ Образование и деятельность комсомола Украины в годы гражданской войны. Док. и матер., с. 91.

⁶ Там же, с. 92—93.

⁷ Історія Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України, с. 88—89.

⁸ Образование и деятельность комсомола Украины в годы гражданской войны. Док. и матер., с. 123.

⁹ Там же, с. 103.

100 — двох і т. д.¹⁰ Вони обирали на Всеукраїнський з'їзд найкращих своїх представників — учасників боротьби за владу Рад, підпільників і партизанів, бійців і командирів Червоної Армії. На жаль, назвати всіх делегатів Першого з'їзду КСМ України практично неможливо, оскільки від тих буремних часів залишилося дуже мало документів.

Від комуністичної спілки молоді Харкова на з'їзд обрані: секретар міськкому комсомолу Дмитро Клапцов, робітник залізничного депо Федір Кубасов — секретар Івано-Холодногірського райкому комсомолу, активісти міської організації — Олександр Касьянов, Поліна Перла та інші. Комсомольців Одеси представляли члени загальноміського комітету Григорій Ларський, Тарханов, Югов, робітник Олександр Яковлев¹¹. Полтавські комсомольці обрали делегатами своїх ватажків — З. Тарана, М. Горохова, А. Іоффе, Писарського. Перші троє з них були членами губернського комітету КСРМ¹². Від Волинської губернії до Києва приїхали 8 чол., у тому числі члени комітету КСРМ Житомира М. Окулик, М. Мітін та І. Разін з Луцька. Делегацію комсомольців Чернігівщини, яка була найчисленнішою, очолив Микола Заводчиков. До її складу входило і кілька представників сільських осередків молоді¹³.

Всього на з'їзд мало прибути 150 чол., проте не всім їм вдалося приїхати до Києва. Значна частина території України була охоплена полум'ям громадянської війни. Донбас окупували білогвардійські війська Денікіна. За закликом В. І. Леніна: «Всі на боротьбу з Денікіним!» чимало комсомольських організацій республіки майже у повному складі пішли на фронт. Серед них було багато делегатів. Так, Харківську Комуністичну спілку молоді на з'їзді представляла лише Поліна Перла. Інші із зброєю в руках билися з ворогом. У бою з білогвардійцями під Курськом смертю героя загинув Ф. Кубасов.

У день відкриття Всеукраїнського з'їзду значна частина делегатів м. Києва — бійців комсомольського загону — вирушила на боротьбу з бандою Зеленого. Серед них були: один з керівників міської організації Михайло Ратманський, робітниця-швачка Люба Аронова, Йосип Поліській та інші¹⁴. Комсомольці-кияни билися хоробро, до останнього подиху. Ніхто не відступив. М. Ратманський нищив ворога, поки були боєприпаси, а останній патрон залишив для себе.

Катеринославську комсомольську організацію представляли на з'їзді Єфімов та Розінова, інші пішли на фронт, на боротьбу проти банди Григор'єва¹⁵. З делегатів Полтавщини прибув тільки Микола Горохов¹⁶.

Взагалі до Києва приїхали 70 чол., яких делегатували близько 9 тис. комсомольців України.

26 червня 1919 р. у залі Клубу юних комунарів почав свою роботу I з'їзд Комуністичних спілок молоді України. Шоста година вечора. Урочисто лунають слова «Інтернаціоналу». У президії — секретар ЦК КП(б)У С. В. Косіор, секретар ЦК РКСМ О. Ривкін, делегати комсомольських організацій Києва, Харкова, Катеринослава, Одеси, Полтави, Житомира, Чернігова. Почесним головою з'їзду був обраний В. І. Ленін.

¹⁰ Образование и деятельность комсомола Украины в годы гражданской войны. Док. и матер., с. 126.

¹¹ Літопис революції, 1931, № 1—2, с. 100, 102.

¹² Юношеское движение, 1923, № 1, с. 61; Образование и деятельность комсомола Украины в годы гражданской войны. Док. и матер., с. 141.

¹³ Юношеское движение, 1925, № 3—4, с. 20.

¹⁴ Пам'яті загиблих в боротьбі за Жовтень. Упоряд. Б. Свердлов. Харків—Одеса, 1934, с. 13, 73.

¹⁵ Днепропетровский комсомол. 1917—1927. Сб. Днепропетровск, 1927, с. 54.

¹⁶ Юношеское движение, 1923, № 1, с. 61.

Робота з'їзду проходила у складній обстановці. Війська Денікіна захопили Катеринослав, готували наступ на Харків. Активізували під-ривну діяльність проти Радянської влади українські буржуазні націоналісти. Вони організовували куркульські банди, антирадянські заклоти і повстання. Заворушились контрреволюційні елементи і в самому Києві. Тому делегати у день засідали, вирішували важливі організаційні питання, а вночі ставали бійцями, патрулювали місто, охороняючи революційний порядок.

З'їзд тривав шість днів. На порядку денному було 11 питань: 1) доповідь Організаційного бюро; 2) доповіді з місць; 3) поточний момент; 4) організаційне питання; програма і статут; 5) взаємовідносини з Комуністичною партією і РКСМ; 6) ставлення до інших організацій молоді; 7) культурно-освітня і політична робота спілки; 8) робота на селі; 9) охорона праці і захист економічних інтересів молоді; 10) вибори Центрального Комітету і Ревізійної комісії; 11) поточні справи¹⁷.

З особливим хвилюванням присутні слухали розповіді про славні діла комсомолії України. Представники організацій молоді Києва, Харкова, Чернігова, Полтави, Катеринослава, Одеси, Миколаєва, Вінниці та інших міст республіки на конкретних прикладах показували, що юнацький комуністичний рух ширився по всій Україні. В рядах комсомолу зростали, виховувались і гартувались відважні бійці за владу Рад.

У центрі уваги делегатів були питання про прийняття програми й статуту спілки, які відіграли важливе значення в справі згуртування молоді республіки, виховання її у дусі відданості ідеалам марксизму-ленінізму. Створена на з'їзді організація одержала назву — Комуністична Спілка Робітничої Молоді України. На II з'їзді комсомолу України (травень 1920 р.) її було перейменовано у Комуністичну Спілку Молоді України (КСМУ) — (з липня 1924 р. — Ленінська Комуністична Спілка Молоді України (ЛКСМУ).

Першого липня 1919 р. I з'їзд КСРМУ завершив свою роботу. Було обрано Центральний Комітет у кількості 9 членів ЦК і 4 кандидатів. Членами ЦК було обрано П. Воробйова-Семенова, І. Ткача (Київ), П. Перлу (Харків), О. Яковлєва (Одеса), Ф. Грозу (Миколаїв), М. Заводчикова (Чернігів), М. Окулика (Житомир), Д. Лапідуса (Херсон), П. Коломійця (Конотоп).

Перший з'їзд КСРМУ став знаменною подією в житті комсомолу України. Його історичне значення полягає в тому, що він організаційно об'єднав і ідейно згуртував у всеукраїнському масштабі молодіжні спілки. Було створено КСМУ — складову частину ВЛКСМ.

Вирішальну роль у цій важливій справі відіграла велика масово-політична й виховна робота, яку послідовно і наполегливо проводили серед молоді Комуністична партія України, її Центральний Комітет, всі парторганізації республіки. Створений на більшовицьких ідейних та організаційних принципах комсомол України став бойовим резервом і вірним помічником КПРС у боротьбі за соціалізм і комунізм.

І. А. ГРОМОВА (Київ)

¹⁷ Образованіе и деятельность комсомолы Украины в годы гражданской войны. Док. и матер., с. 146—147.

П. Є. ЛИТВИН (Слов'янськ)

ДО ПИТАННЯ ПРО ПІДГОТОВКУ НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНИХ КАДРІВ СУСПІЛЬСТВОЗНАВЦІВ В УРСР (1945—1960 рр.)

Науковий та ідейно-політичний рівень навчально-педагогічного процесу, як відомо, значною мірою залежить від складу викладацьких кадрів. «Ніякий контроль, ніякі програми і т. д.,— відзначав у зв'язку з цим В. І. Ленін,—абсолютно не спроможні змінити того напрямку занять, який визначається складом лекторів»¹.

Надаючи винятково важливого значення підготовці кадрів для навчальних закладів, зокрема суспільствознавців, Володимир Ілліч приділяв велику увагу керівництву цим процесом. Так, у доповіді ЦК IX з'їзду партії він підкреслив: «Ми повинні весь апарат державний вжити на те, щоб навчальні заклади, позашкільна освіта, практична підготовка—все це відбувалося, під керівництвом комуністів, для пролетарів, для робітників, для трудящих селян»². У спеціальних директивах Центрального Комітету комуністам—працівникам Наркомосу наголошувалося на тому, що «...зміст навчання, оскільки мова йде про загальноосвітні предмети, особливо ж про філософію, суспільні науки і комуністичне виховання, повинен визначатись тільки комуністами»³.

Ленінські положення про кадрову політику набули дальшого розвитку в рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК партії. Багато уваги удосконаленню роботи з кадрами в галузі народної освіти приділялося, зокрема, на XXV і XXVI з'їздах КПРС⁴. Свідченням цьому є також постанова ЦК КПРС «Про дальше удосконалення системи підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук вищих навчальних закладів» від 10 вересня 1982 р. «Радянська вища школа,—сказано в ній,—має в своєму розпорядженні значний загін висококваліфікованих кадрів викладачів суспільних наук. Послідовно здійснюється підготовка і підвищення кваліфікації суспільствознавців. У всіх вузах діє система різнобічного підвищення кваліфікації викладацьких кадрів»⁵. На значній ролі суспільних наук у розв'язанні завдань комуністичного будівництва наголошувалося на червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС. «Повинен бути забезпечений новий, значно вищий рівень ідейно-теоретичної роботи в галузі суспільних і насамперед економічних наук, роботи наших наукових установ і кожного вченого зокрема,—підкреслювалося в його рішеннях.—Необхідний рішучий поворот до реальних практичних завдань, які ставить життя перед нашим суспільством. Суспільні науки такою ж мірою, як і природничі, повинні стати ефективним помічником партії і всього народу в розв'язанні цих завдань»⁶.

¹ Ленін В. І. Учням капрійської школи. 30 серпня 1909 р.—Повне зібр. творів, т. 47, с. 189.

² Там же, т. 40, с. 242.

³ Там же, т. 42, с. 309.

⁴ Див.: Матеріали XXV з'їзду КПРС.—К., 1976, с. 79; Матеріали XXVI з'їзду КПРС.—К., 1981, с. 86.

⁵ Коммунист, 1982, № 14, с. 3.

⁶ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС 14—15 червня 1983 року.—К., 1983, с. 6.

У своїй кадровій політиці партія враховує нагромаджений у попередні роки досвід, зокрема, в досліджуваній період. В зв'язку з відбудовою і розвитком народного господарства у повоєнні роки країна потребувала великої кількості кваліфікованих спеціалістів. Необхідно було розвивати найважливіші галузі науки і техніки, впроваджувати в промисловість електронну техніку, автоматизувати виробничі процеси й т. д. Законом про п'ятирічний план відбудови й розвитку народного господарства СРСР на 1946—1950 рр. передбачалося серед багатьох важливих народногосподарських завдань «...відновити й розширити мережу вищих навчальних закладів...; значно збільшити підготовку спеціалістів для паливно-енергетичної і металургійної промисловості, сільськогосподарства, залізничного транспорту, а також учителів середніх шкіл, організувати підготовку спеціалістів у галузі нової техніки, підвищити якість підготовки кадрів вищої кваліфікації»⁷.

Одночасно партія висунула завдання виховувати майбутніх спеціалістів у дусі високої ідейності, на принципах радянського патріотизму й соціалістичного інтернаціоналізму. Саме це й визначало особливе місце, роль та значення діяльності кафедр суспільних наук вищих навчальних закладів. Адже справою комуністичного виховання радянської молоді мають займатися люди високоідейні, добре підготовлені, з глибокими знаннями свого предмета, вільні від догматизму й начотництва.

Керуючись ленінськими настановами про величезне значення теорії марксизму, яка допомагає зрозуміти закономірності суспільного розвитку, усвідомити цілі нашої боротьби, «...твердіше йти по шляху, що вже намітився, вірніше і міцніше брати перемогу і закріплювати перемогу»⁸, партійні організації України все робили для того, щоб повсякденно озброювати нею вузівську молоддь. Завдання це було нелегким. Фашистські окупанти завдали величезних збитків навчальним, науковим і культурно-освітнім закладам республіки. Не вистачало кадрів учителів, викладачів технікумів та вузів.

Комуністична партія і Радянський уряд доклали максимум зусиль для того, щоб відновити все зруйноване і навіть розширити мережу навчальних закладів і наукових установ. Парторганізації республіки приділили велику увагу відновленню й розширенню їх навчально-матеріальної бази, зокрема в західноукраїнських областях. Завдяки допомозі держави, трудящих східних регіонів УРСР уже на початку 1945/46 навчального року там працювало 20 вузів, у яких на денному відділенні налічувалося 10,8 тис. студентів⁹. Органи народної освіти республіки направили туди великий загін професорсько-викладацьких кадрів, у тому числі суспільствознавців. Загалом в Українській РСР у 1945/46 навчальному році працювало 154 вузи, де навчалися 137 тис. студентів¹⁰. У налагодженні їх роботи велику допомогу Україні подали інші братні республіки, зокрема вузи Москви, Ленінграда, Куйбишева.

Протягом першого повоєнного десятиріччя (до 1956 р.) студенти вузів республіки вивчали єдиний курс основ марксизму-ленінізму, викладання якого здійснювалося за «Коротким курсом історії ВКП(б)»¹¹. До читання лекцій залучалися, крім аспірантів, випускники вузів, партійні та демобілізовані політпрацівники. Однак, маючи великий досвід практичної роботи з масами, переважна їх більшість не була підготовлена до викладання у вищій школі, не опанувала його методику. Прорахунки в цій справі було викрито у постанові ЦК ВКП(б) від 9 червня 1945 р. «Про недоліки у викладанні основ марксизму-ленінізму в Са-

⁷ Див.: Закон о пятилетнем плане восстановления и развития народного хозяйства СССР на 1946—1950 гг.— М., 1946, с. 105—106.

⁸ Ленін В. І. Завойоване і записане.— Повне зібр. творів, т. 37, с. 491.

⁹ Див.: Вища школа Української РСР за 50 років.— К., 1968, т. 2, с. 28.

¹⁰ Див.: История Украинской ССР.— К., 1969, т. 2, с. 614—615.

¹¹ Див.: Вища школа Української РСР за 50 років, т. 2, с. 69.

ратовському державному університеті ім. М. Г. Чернишевського»¹², зокрема, формалізм і школярство в проведенні семінарських занять, їх низький рівень. У постанові вказувалося на необхідність подолати відставання кафедр суспільних наук у розв'язанні актуальних завдань підготовки кадрів. У серпні 1945 р. ЦК КП(б)У прийняв постанову «Про недоліки у викладанні основ марксизму-ленінізму в Чернівецькому державному університеті»¹³, в якій йшлося про шляхи підвищення теоретичного й методичного рівня лекцій та семінарських занять.

Виконуючи вказівки партії, працівники кафедр суспільних наук вузів спрямували свої зусилля на ліквідацію недоліків. У 1946 р. в УРСР діяло 169 кафедр суспільних наук, де працювали 546 викладачів, з них учений ступінь і звання мали 148 чол.¹⁴

Для підвищення рівня викладання суспільних наук і поліпшення підготовки кадрів було вирішено насамперед зміцнити керівництво кафедрами. З цією метою у Москві було створено курси завідуючих кафедрами марксизму-ленінізму, філософії, політичної економії та історії СРСР¹⁵. Велику роль у забезпеченні вузів кваліфікованими кадрами суспільствознавців відіграли засновані в 1946 р. Академія суспільних наук та Республіканська дворічна партійна школа при ЦК КП(б)У¹⁶. На історичному факультеті Київського університету з 1945/46 навчального року запроваджено спеціалізацію з історії ВКП(б)¹⁷.

Велика увага приділялася підготовці кадрів через аспірантуру. Так, на серпень 1946 р. в республіці на 1-му, 2-му й 3-му роках навчання з економічних, філософських та історичних спеціальностей налічувалося 96 аспірантів¹⁸. Партійні комітети вузів дбали про те, щоб час їх навчання використовувався для роботи в архівах, бібліотеках, на опанування методики науково-дослідницького пошуку.

Одним з недоліків у роботі кафедр суспільних наук було поширене серед їх викладацького складу сумісництво¹⁹. Деякі завідуючі кафедрами марксизму-ленінізму викладали одночасно в двох, трьох і навіть чотирьох вузах²⁰. Звичайно, все це негативно позначалося на організації науково-дослідницької та навчально-виховної роботи на кафедрах.

Допомога й підтримка з боку ЦК КП(б)У та Київського обкому партії була, наприклад, подана кафедрі політекономії КДУ. Позитивний вплив, зокрема, справило відкриття в 1946 р. аспірантури при кафедрі політичної економії та підвищення кваліфікації викладачів шляхом самостійної підготовки ними кандидатських і докторських дисертацій. Уже в 1946/47 навчальному році в аспірантурі на кафедрі політекономії навчалися 7 чол.²¹ Кафедра поповнилася штатними викладачами. В 1949/50 навчальному році з 20 чол. її складу лише 4 були сумісниками. До 1959 р. співробітники кафедри захистили 4 докторські і 30 кандидатських дисертацій²².

Виявляючи постійне піклування про підвищення рівня ідеологічної роботи, ЦК КП(б)У провів у червні 1946 р. республіканську нараду-семінар з питань пропаганди. У ній взяли участь секретарі обкомів і міськомів партії, редактори республіканських та обласних газет, пись-

¹² Див.: Бюллетень Всесоюзного Комітета по делам высшей школы при СНК СССР. 1945, № 8, с. 3—5.

¹³ Див.: Пропагандист і агітатор, 1945, № 9, с. 53.

¹⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 4849, оп. 1, спр. 2389, арк. 153; спр. 2393, арк. 36, 37.

¹⁵ Див.: Вища школа Української РСР за 50 років, т. 2, с. 70—71.

¹⁶ Правда України, 1946, 3 нояб.; 17 нояб.

¹⁷ Див.: Общественные науки в высшей школе.— К., 1980, с. 44—45; Вища школа Української РСР за 50 років, т. 2, с. 71.

¹⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 4849, оп. 1, спр. 127, арк. 165.

¹⁹ Див.: Історія Київського університету.— К., 1959, с. 607.

²⁰ Див.: Вестник высшей школы, 1949, № 12, с. 9.

²¹ Див.: Історія Київського університету, с. 609.

²² Там же, с. 607, 609.

менники, наукові працівники й викладачі вузів. Головну увагу вони приділили активізації агітаційно-пропагандистської та науково-дослідницької роботи, а в зв'язку з цим і поліпшенню підготовки та виховання викладацьких кадрів²³.

Велике значення для зростання наукового рівня кадрів мала постанова ЦК КП(б)У «Про поліпшення викладання і політико-виховної роботи у вищих навчальних закладах Української РСР» від 12 березня 1947 р.²⁴ Вона зобов'язала обкоми і міськкоми партії, Управління у справах вищої школи при Раді Міністрів УРСР, а також ректорів вузів і колективи кафедр суспільних наук встановити для кожного суспільствознавця строки завершення підготовки кандидатських та докторських дисертацій. На виконання постанови в 1947 р. строки підготовки і складання кандидатського мінімуму та захисту дисертацій було визначено для 936 викладачів²⁵.

Однак ці плани не завжди виконувалися. Так, протягом першої половини 1948 р. кандидатський мінімум мали скласти 59 чол., а дисертації підготувати 50 чол. Дотримали встановлених строків, відповідно, 29 і 33 чол.²⁶ Проте це не означає, що таке планування не приносило користі. Навпаки, аналіз його виконання давав можливість реально оцінити стан справ з науково-педагогічними кадрами.

Важливим заходом у прискоренні підготовки кандидатів наук, у тому числі й суспільних, було відкриття в травні 1948 р. при університетах та науково-дослідних інститутах однорічної аспірантури. Шляхом прикомандирування до неї зараховувалися викладачі вузів і вчителі середніх шкіл для виконання дисертацій. Планувалося щорічно направляти до аспірантури 425 чол. (у масштабах всієї країни). Однак республіканські міністерства освіти не завжди виконували плани прикомандирування. Так, у 1948 р. Міністерство освіти УРСР на 30 запланованих місць направило тільки 19 чол.²⁷ Зокрема, незадовільно провадилося прикомандирування з такої спеціальності, як філософія²⁸.

Для поліпшення діяльності кафедр суспільних наук партія і уряд вжили ряд заходів. У вересні 1948 р. ЦК КП(б)У і Рада Міністрів УРСР скликали республіканську нараду керівних працівників вузів. Серед інших питань на ній розглядалася робота кафедр суспільних наук, зокрема, відзначалися недоліки у викладанні (формалізм, відрив від життя, відсутність глибоко наукової критики буржуазних філософських теорій тощо), зверталася увага на недостатню кількість наукових праць, монографій, збірників, присвячених питанням розвитку народного господарства й теоретичної думки в країні²⁹. Згідно з наказом міністра вищої освіти СРСР від 6 травня 1949 р. для викладачів суспільних наук, які працювали над дисертаціями, при університетах було створено консультаційні пункти³⁰. Міністерство вищої освіти СРСР забезпечило вузи переробленими і новими програмами з діалектичного та історичного матеріалізму, політичної економії, історії й інших курсів, надіслало їм тематику кандидатських дисертацій, визначило, які вузи будуть приймати до захисту дисертації з суспільних наук³¹.

Всесоюзна нарада завідуючих кафедрами марксизму-ленізму та філософії (липень 1949 р.) відзначила, що ідейно-теоретичний рівень викладання суспільних наук у вузах, наукова кваліфікація суспільство-

²³ Правда України, 1946, 29 июня.

²⁴ Вестник высшей школы, 1949, № 1, с. 38.

²⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 4849, оп. 1, спр. 38, арк. 45, 83, 88, 90, 92; спр. 25, арк. 157.

²⁶ Вестник высшей школы, 1949, № 1, с. 39.

²⁷ Вестник высшей школы, 1949, № 6, с. 42.

²⁸ Там же, 1949, № 9, с. 45.

²⁹ Там же, 1948, № 12, с. 6—7.

³⁰ Там же, 1951, № 1, с. 43.

³¹ Там же, 1948, № 12, с. 9.

знавців зросли. Разом з тим вказувалося на незадовільне, поверхове керівництво справою добору, підготовки й перепідготовки кадрів, а також на необхідність подолання аполітичності та об'єктивізму у викладанні суспільних наук, посилення комуністичної ідейності лекцій, поглибленого розкриття важливих теоретичних положень стосовно специфіки вузів. Для цього викладачам марксизму-ленінізму пропонувалося ознайомлюватися з навчальним матеріалом, що вивчався на факультетах, де вони працювали, з метою його використання у своїх лекціях³².

Значну роль у підготовці кадрів суспільствознавців відіграли створені в 1949 р. однорічні інститути підвищення кваліфікації викладачів марксизму-ленінізму при Московському, Ленінградському й Київському університетах (у серпні 1955 р. перетворені в інститути підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук). Ними було підготовлено сотні кваліфікованих наукових працівників і викладачів з історії партії, політичної економії, діалектичного та історичного матеріалізму.

В 1950 р. при Київському університеті було відкрито однорічні курси підготовки викладачів історії партії, політичної економії і філософії. За планом щорічно на ці курси при Київському університеті, зокрема, мало бути прийнято 75 чол. Протягом трьох років там було підготовлено 200 викладачів для вищої школи³³.

Наприкінці 1950 р. Міністерство вищої освіти СРСР затвердило «Положення про консультативні пункти для викладачів суспільних наук», створених при університетах та інших вищих навчальних закладах³⁴. Згідно з ним завідувачі кафедр суспільних наук мали вжити заходів до того, щоб викладачі були прикріплені до консультативних пунктів для складання екзаменів з кандидатського мінімуму та підготовки дисертацій. «Положенням» визначалися порядок, строки і обсяг годин на кожний вид керівництва прикріпленими викладачами.

Практика показала, що консультативні пункти подавали викладачам велику допомогу в підвищенні наукової кваліфікації без відриву від основної роботи. Фактично вони стали доповненням до заочної аспірантури без вікових обмежень. Так, до консультативного пункту при Київському університеті на 1954 р. було прикріплено 270 чол., з яких 251 — складав кандмінімум, 19 — працювали над дисертаціями³⁵.

Вжиті заходи дали можливість значно підвищити рівень наукової кваліфікації суспільствознавців. Так, у вузах Української РСР у 1950 р. було подано до захисту 36 дисертацій з історичних наук, 7 — з економічних та 4 — з філософських. У 1951 р. у вузах і науково-дослідних установах республіки успішно захистили дисертації на звання кандидатів історичних наук 56 чол., економічних — 31, філософських — 11 чол.³⁶

У діяльності консультативних пунктів мали місце недоліки. Так, нерідко робота з прикріпленими викладачами розглядалася кафедрами як необов'язкова, оскільки вона не включалася до основного навантаження. Погодинна оплата, відсутність контролю, не завжди своєчасне затвердження тем і планів дисертацій та їх рецензування — все це було враховано в новому «Положенні», затвердженому Міністерством вищої освіти СРСР у 1954 р. Згідно з ним, починаючи з 1954/55 навчального року, за керівництво роботою одного дисертанта встановлювалася оплата з розрахунку 50 годин на рік, які включалися в навчальне навантаження на кафедрі. Крім того, ректори всіх вузів мали

³² Там же, 1949, № 8, с. 1—63.

³³ ЦДАЖР УРСР, ф. 4849, оп. 1, спр. 35, арк. 24; спр. 55, арк. 32; спр. 56, арк. 109—110; спр. 60, арк. 77.

³⁴ Вестник высшей школы, 1951, № 1, с. 43.

³⁵ Там же, 1954, № 6, с. 54—55.

³⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 4849, оп. 1, спр. 53, арк. 24; спр. 60, арк. 170.

провести до 1 липня переатестацію всіх прикріплених і відчислити тих викладачів, які не справлялися з планами наукової роботи. Тобто, підвищувалася відповідальність вузів за підготовку прикріплених до консультаційних пунктів викладачів. Водночас з'явилось більше можливостей для залучення до роботи в них кваліфікованих наукових керівників.

З розвитком Радянської країни зростала й роль суспільних наук, зокрема у комуністичному вихованні трудящих. У зв'язку з цим підвищувалися вимоги до їх викладання, до підготовки кадрів суспільствознавців. Цим питанням була присвячена постанова ЦК ВКП(б) «Про заходи поліпшення викладання суспільних наук у вищих навчальних закладах» від 6 серпня 1951 р.³⁷ У ній вказувалося на необхідність підвищення вимог до рівня лекцій і семінарських занять, активізації наукової роботи на кафедрах, зміцнення їх кваліфікованими кадрами. Особливо підкреслювалася роль кафедр суспільних наук у формуванні комуністичного світогляду в молодих спеціалістів.

Посиленню партійного керівництва розвитком науки і підготовкою кадрів сприяло утворення при ЦК ВКП(б) у 1950 р. Відділу науки і учбових закладів. У 1951 р. такі відділи було створено в ЦК компартій союзних республік, а трохи пізніше — в обкомах і деяких міськкомах партії³⁸. Вони спиралися в своїй діяльності на вузівські партійні організації, націлюючи їх на більш дійове і предметне керівництво кафедрами та науково-виховною роботою серед викладачів і студентів. За ініціативою відділів щорічно проводилися республіканські наради-семінари завідуючих кафедрами суспільних наук, ректорів і секретарів парторганізацій вузів, а також завідуючих кабінетами на кафедрах.

У 1951 р. Міністерство вищої освіти СРСР перевірило стан справ в аспірантурі з суспільних наук і виявило в ній ряд недоліків та упущень. Серед них — формальний підхід до ділових та ідейних якостей рекомендованих до навчання в аспірантурі осіб, ігнорування досвіду партійної, комсомольської та пропагандистської роботи, нахилу до науково-дослідницької та педагогічної діяльності, незадовільний добір наукових керівників та контроль за їх роботою, відсутність чітких вказівок і методики щодо педагогічної практики аспірантів. Тому з 1951 р. міністерством було запроваджено новий порядок прийому, розгляду й затвердження кандидатів до аспірантури з суспільних наук. Згідно з ним список рекомендованих осіб, що пройшли конкурс, вузи передають на затвердження місцевим партійним органам, а потім Міністерству вищої освіти СРСР³⁹. Як виняток, дозволялося допускати до вступних екзаменів в аспірантуру з суспільних наук працівників, що не мали вищої освіти відповідно до обраної спеціальності, з досвідом педагогічної, керівної партійної й комсомольської та пропагандистської роботи. Управлінням Міністерства вищої освіти пропонувалося розробляти щорічні плани підвищення кваліфікації суспільствознавців. Для цього рекомендувалося використовувати річну аспірантуру, ІПК, докторантуру й інші форми, щоб забезпечити кваліфікованими кадрами всі вузи.

Це накладало певну відповідальність і на парторганізації вищих навчальних закладів. Партійні комітети постійно дбали про поліпшення роботи кафедр суспільних наук. У серпні 1952 р., зокрема, ЦК КП(б)У розглянув питання про діяльність цих кафедр в Одеському держуніверситеті, а 25 лютого 1953 р. — кафедри політекономії Дніпропетровського університету. В рішеннях з цього приводу вказувалося на необхідність посилення керівництва ними з боку обласних комі-

³⁷ Правда, 1951, 7 авг.

³⁸ Див.: Вища школа Української РСР за 50 років, т. 2, с. 78.

³⁹ Вестник высшей школы, 1951, № 9, с. 33.

тетів партії та адміністрації вузів, глибшого проникнення в зміст їх наукової, навчальної та виховної роботи⁴⁰.

Вжиті партійними й радянськими органами заходи принесли вагомі результати. На початку 1952/53 навчального року в вузах Української РСР діяло 190 кафедр суспільних наук, де працювали 1095 суспільствознавців. Кількість викладачів основ марксизму-ленінізму з ученим ступенем і званням становила серед них 25,6%, політичної економії — 35%, філософії — 38%⁴¹. Одним з провідних центрів підготовки наукових кадрів був, зокрема, Київський державний університет ім. Т. Г. Шевченка. На його кафедрі марксизму-ленінізму (з 1956 р. — історії КПРС) за період з 1947 р. по 1959 р. було успішно підготовлено 135 кандидатських дисертацій з історії КПРС та історії Компартії України, з них 78 — захистили аспіранти, що навчалися на кафедрі⁴². Крім того, вчена рада історичного факультету за період з 1944 р. по 1958 р. присудила вчений ступінь кандидата історичних наук 468 претендентам з інших вузів та наукових установ республіки⁴³. Філософські кафедри університету й ІПК протягом 1947—1959 рр. підготували 70 кандидатів і 2 доктори наук⁴⁴.

Велику роль у підвищенні й підвищенні кваліфікації викладачів вузів відіграли Вища партійна школа та Академія суспільних наук при ЦК КПРС. Їм було надане право приймати до захисту дисертації на присудження вченого ступеня кандидатів і докторів історичних, економічних та філософських наук. Багато випускників цих вищих навчальних закладів очолили вузівські кафедри суспільних наук, стали відомими вченими.

Таким чином, у досліджуваній період остаточно склалася система підготовки й перепідготовки кадрів суспільствознавців. Удосконалилися її форми й методи. Вжиті заходи підготували здійснення перебудови викладання суспільних наук на новому етапі розвитку радянського суспільства, яка почалася в другій половині 50-х років і в повному обсязі розгорнулася з початку 60-х років в умовах розвинутого соціалізму.

⁴⁰ Див.: Вища школа Української РСР за 50 років, т. 2, с. 79.

⁴¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 4849, оп. 1, спр. 56, арк. 36; спр. 55, арк. 25—26.

⁴² Там же, спр. 60, арк. 170.

⁴³ Див.: Історія Київського університету, с. 525.

⁴⁴ Див.: Там же, с. 542.

Л. М. МІРОШНИЧЕНКО (Київ)

ВДОСКОНАЛЕННЯ СИСТЕМИ КОМСОМОЛЬСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ОСВИТИ У РЕСПУБЛІЦІ (1926—1937 рр.)

В розробленій В. І. Леніним, КПРС програмі комуністичного виховання молоді центральне місце приділяється озброєнню її революційною теорією, формуванню наукового, марксистсько-ленінського світогляду. Вирішенню цього завдання покликана служити в поєднанні з іншими формами і засобами ідеологічного впливу система комсомольського політичного навчання.

Питання ідейно-виховної роботи партії серед молоді в 1926—1937 рр. широко висвітлені в історико-партійній літературі. В ряді праць, в тому числі і істориків України, порушені окремі аспекти організації комсомольської політичної освіти¹. Проте ця проблема висвіт-

¹ Михайловский И. Н. Комсомол Украины в борьбе за построение социализма в СССР (1925—1937 гг.).— Львов, 1966.— 319 с.; Политическая учеба рабо-

люється в них побіжно. У даному повідомленні зроблена спроба на основі архівних матеріалів, аналізу праць попередників показати роботу по перебудові і вдосконаленню системи комсомольської політичної освіти у 1926—1937 рр.

Єдина система комсомольської політичної освіти в країні була введена у 1923/24 навчальному році². Вона являла собою мережу політгуртків, що комплектувалися з урахуванням рівня політичної підготовки комсомольців. Так, на Україні у 1924/25 навчальному році працювало 3 тис. комсомольських політгуртків, в яких навчалося близько 75 тис. юнаків і дівчат, 19 тис. комсомольців навчалося в системі партійної освіти. Низький загальноосвітній і політичний рівень молоді, відсутність пропагандистських кадрів, малочисельність сільських комсомольських організацій не дозволили впровадити повсюдно прийняту структуру політичного навчання. Основними формами в таких випадках на селі були політчитки, індивідуальна і групова самоосвіта і лише в крупних осередках працювали гуртки для більш підготовлених членів Спілки³.

На початку 1926 р. система комсомольської політосвіти вже не тільки організаційно склалася, а й отримала свій розвиток. Важливим етапом у цьому процесі стала її перебудова у 1925 р. Вона була викликана необхідністю посилення ідейно-політичного виховання молоді в умовах переходу до соціалістичної реконструкції народного господарства, піднесення її трудової та громадсько-політичної активності. Це зумовилося ще й тим, що ряди робітничого класу поповнювалися недостатньо політично зрілою молоддю, яка не пройшла школи класового загартування, формування її світогляду проходило в умовах тимчасового поживавлення в країні дрібнобуржуазної ідеології в перші роки непу.

При загальному швидкому зростанні рядів комсомолу в його складі збільшилася питома вага селянської молоді. Наприклад, станом на 1 липня 1924 р. в ЛКСМУ налічувалося 59,8% робітників, 29% селян і 11,2% інших категорій молоді, а на 1 вересня 1925 р. відповідно — 43,3%, 49,5% і 7,2%. Серед нового поповнення комсомолу було чимало неписьменних, а у складі республіканської комсомольської організації в 1925 р. — 65% політично слабо підготовлених⁴.

В умовах загострення класової боротьби цим намагалися скористатися антирадянські елементи. Вони повели боротьбу за молоді, готуючи, як відзначалося в резолюції XIV з'їзду ВКП(б) (грудень 1925 р.), «...ідейне поле для відверто-буржуазної контрреволюції»⁵. Посилення ідейно-політичного виховання молоді набувало особливого значення і в зв'язку з тією напруженою боротьбою, яку вела Комуні-

тающей молодежи.— М., 1976.— 218 с.; Курс лекций по истории Всесоюзного Ленинского Коммунистического Союза Молодежи.— М., 1976, т. I.— 339 с.; Славный путь Ленинского комсомола. История ВЛКСМ.— М., 1978.— 590 с.; Бабко Ю. В., Безпалко М. Г., Григорович Д. Ф., Кожукало И. П. Партийное просвещение. Очерки истории.— К., 1978.— 375 с.; Історія Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України.— К., 1979.— 760 с.; Гончарук Г. И. Партийное руководство идейно-политическим воспитанием молодежи в период строительства социализма. (На материалах Украинской ССР).— Киев—Одесса, 1980.— 191 с.; Сулемов В. Союз молодых борцов. Теория, исторический опыт и современные проблемы комсомольского строительства.— М., 1982.— 339 с.

² О системе политобразования в Союзе. Постановление III Всероссийской конференции РКСМ.— В кн.: Товарищ комсомол. Докум. съездов, конференций и ЦК ВЛКСМ (1918—1968 гг.).— М., 1969, т. I, с. 120.

³ ПА ИП при ЦК Компартии Украины, ф. I, оп. I, спр. 886, арк. 9; ф. 7, оп. I, спр. 87, арк. 33; ЦА ВЛКСМ, ф. I, оп. 3, спр. 14, арк. 24; Історія Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України, с. 192.

⁴ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1976, т. I, с. 386, 390.

⁵ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1979, т. 3, с. 270.

стична партія проти ідеології троцькізму, правого капітулянтства, націоналізму. Єдність комсомольських рядів була можлива лише на основі ленінізму, на основі вірності членів Спілки молоді справі будівництва соціалізму в СРСР.

Між тим значна частина молоді все ще залишалася поза політичним впливом комсомольських організацій. Мали місце недоліки та проблеми і в проведенні комсомольської політичної освіти (недостатньо глибоке вивчення матеріалу, слабкий зв'язок навчання з життям, з виробничою діяльністю комсомольців). Керівництво політосвітою комсомольців з боку парторганізацій головним чином проявлялося в організаційній та матеріальній допомозі і менше уваги приділялося ідейній спрямованості занять. XIV з'їзд ВКП(б) звернув увагу партії на посилення ідейно-теоретичної підготовки молоді, озброєння її революційною теорією. З'їзд визначив як одне з найважливіших завдань партійних організацій добитися поглиблення змісту, вдосконалення форм і методів ідейно-політичного виховання в нових історичних умовах, забезпечення «...наступності в галузі соціалістичного виховання...»⁶, тісного зв'язку культурно-господарської і політичної роботи комсомолу, класового загартування молоді.

Згідно з перебудовою була введена система політосвіти, що дала змогу охопити політичною освітою значну кількість членів Спілки та частину неспівкової молоді.

У 1925/26 навчальному році був здійснений перехід від політгуртка до політшколи і відповідно до нових навчальних програм, розрахованих на більш ґрунтовне вивчення марксистсько-ленінської теорії, самостійну роботу слухачів над першоджерелами. Політшколи були з дворічним строком навчання: першого і другого ступеня, які комплектувалися комсомольцями і молоддю в залежності від рівня їх підготовки. Після закінчення політшкіл обох ступенів слухачі продовжували навчання в системі партосвіти. Така організація політосвіти була зумовлена, як відзначалося в постанові ЦК РЛКСМ «Підсумки і перспективи політосвіти (в місті)» (травень 1925 р.), відсутністю в комсомолі на той час реальних можливостей забезпечити якісне навчання більш підготовленої частини комсомольців безпосередньо в системі комсомольської освіти⁷. В сільських комсомольських організаціях залишалися політчитки. Разом з тим створювалися і політшколи, особливого поширення набули пересувні політшколи (школи-пересувки).

Значну увагу перебудові системи комсомольської політосвіти приділяв Центральний Комітет КП(б)У. У 1925 р. ЦК КП(б)У спільно з ЦК ЛКСМУ надіслали лист в партійні і комсомольські організації про подання організаціям ЛКСМУ допомоги у впровадженні нової системи політосвіти⁸. В результаті проведеної роботи в республіці у 1925/26 навчальному році працювало 3,4 тис. шкіл першого ступеня і 510 шкіл другого ступеня, в яких відповідно навчалося 86 940 і 20 160 комсомольців. В міських комсомольських організаціях навчанням було охоплено 80—90 % комсомольців, в сільських — близько 85 %. В системі партійної політосвіти навчалося 22 113 комсомольців: по місту — 11 087 чол. (13,6 % від загальної кількості складу слухачів партійних шкіл), по селу — 11 026 чоловік⁹.

У 1926 р. в країні проходила масова політична кампанія по роз'ясненню рішень XIV з'їзду ВКП(б). 19 січня 1926 р. ЦК ЛКСМУ прийняв рішення про вивчення в комсомольських організаціях матеріалів з'їзду

⁶ Там же, с. 274.

⁷ ЦА ВЛКСМ, ф. 1, оп. 3, спр. 16, арк. 189.

⁸ До всіх губкомів, окркомів, Молдавського обкому КП(б)У і ЛКСМУ. — Известия ЦК КП(б)У, 1925, № 9, с. 61—62.

⁹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 1, спр. 149, арк. 16—17; Матеріали к партконференції. — Известия ЦК КП(б)У, 1926, № 8—10, с. 41.

в усіх політшколах і широку пропаганду їх серед молоді¹⁰. У 1926/27 навчальному році ЦК ВЛКСМ відповідно вніс в навчальні програми спеціальні теми, зокрема, для політшкіл першого ступеня, сільських політгуртків і політчиток — «Наша країна», «Державна промисловість — основа соціалістичного будівництва», «Шлях села до соціалізму»¹¹. Матеріали XIV з'їзду партії вивчалися і в інших темах.

Системі комсомольської політосвіти значну увагу приділив VI з'їзд ЛКСМУ (березень 1926 р.). Згідно з його рекомендаціями комплектування політшкіл проводилося за виробничим принципом (раніше здійснювалося переважно за територіальним), що сприяло зміцненню зв'язку навчання з виробничою діяльністю слухачів, підвищувало відповідальність комсомольського осередку за організацію і якість політичного навчання. Були визначені строки навчального року — з жовтня по травень місяці. В сільських комсомольських організаціях був взятий курс на остаточний перехід від політчиток до політшкіл¹². З'їзд зобов'язав комсомольські організації приділяти більше уваги залученню до політичного навчання неспілкової молоді. Партійні і комсомольські організації домоглися, що вже у 1926 р. системою комсомольської політосвіти в місті було охоплено в середньому 10%, а на селі — 20—30% неспілкової молоді¹³.

Перехід до нових форм навчання, підвищення політичного рівня слухачів настійно вимагали вдосконалення учбового процесу, поліпшення методики, посилення зв'язку навчання з життям, завданнями партії. Основним методом проведення занять, як і раніше ще в гуртках, залишалася бесіда. В кращих політшколах вона проводилася в формі обговорення основних тем програми¹⁴. Однак нерідко метод живої бесіди через недостатню підготовку пропагандиста зводився до «запитань — відповідей» або підмінявся лекційною формою. Не завжди забезпечувався диференційований підхід в методиці проведення занять в школах першого і другого ступенів. Гостро стояло питання про поліпшення методики політичного навчання сільської молоді.

ЦК ВКП(б) у постанові «Політосвітробота КСМ з точки зору її ідейної якості» (серпень 1926 р.) вказав партійним організаціям на необхідність усунення цих недоліків, підвищення ідейного рівня політичного навчання, посилення його зв'язку з життям. Розширення мережі комсомольської політосвіти ЦК ВКП(б) вважав «...доцільним лише в міру забезпечення якості політнавчання»¹⁵. Особлива увага зверталася на розвиток політичної самоосвіти і роботу по підвищенню загальноосвітньої підготовки комсомольців та молоді, як важливу умову піднесення рівня всієї політико-виховної роботи.

Партійні організації республіки, виконуючи рішення ЦК ВКП(б) про поліпшення якості комсомольського політнавчання, контролювали роботу політшкіл. Так, Харківський окружком КП(б)У в листопаді 1926 р. перевіряв роботу окружної комсомольської організації і звернув увагу парторганізацій на забезпечення якісної постановки політнавчання юнаків і дівчат, тісного зв'язку його з завданнями соціалістичного будівництва¹⁶. З допомогою партійних комітетів республіки до участі в забезпеченні якісної постановки політичної освіти комсомольців і молоді були залучені народні комісаріати, професійні спілки. Зокрема,

¹⁰ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 1, спр. 133, арк. 16.

¹¹ ЦА ВЛКСМ, ф. 1, оп. 4, спр. 26, арк. 160—163.

¹² ЛКСМ України в рішеннях з'їздів та конференцій. 1919—1966.— К., 1969, с. 275—281.

¹³ Невідомий П. Ленінський комсомол України виконує заповіді свого вчителя.— Комсомолец-агитатор, 1927, № 1, с. 6.

¹⁴ ЦА ВЛКСМ, ф. 1, оп. 3, спр. 16, арк. 189.

¹⁵ Наследникам революции. Докум. партии о комсомоле и молодежи.— М., 1969, с. 198.

¹⁶ Партархів Харківського обкому Компартії України, ф. 5, оп. 1, спр. 13, арк. 177, 181.

у серпні 1926 р. за погодженням з Агітпропом ЦК КП(б)У у відповідні місцеві організації був направлений спільний лист Наркомату освіти УРСР і ЦК ЛКСМУ, в якому рекомендувалось використовувати для комсомольського політнавчання приміщення загальноосвітніх шкіл, клубів, сільбудів та інших культосвітустанов¹⁷.

Творчо підходячи до організації марксистсько-ленінської освіти в партії і комсомолі, ЦК ВКП(б) в 1927—1930 рр. вжив ряд заходів щодо якісного її поліпшення, дальшого розвитку і вдосконалення системи партійного і комсомольського політичного навчання.

В цьому зв'язку особливо важливе значення мала постанова ЦК ВКП(б) «Про поліпшення постановки політосвіти в партії і комсомолі» (травень 1927 р.). Вона передбачала розширення форм навчання, більш повне використання принципу добровільності при комплектуванні, максимальне врахування все зростаючого культурного і політичного рівня молоді, надання майбутнім слухачам можливості вільного вибору «...галузей знань і окремих питань в роботі по підвищенню своєї теоретичної і практичної кваліфікації»¹⁸.

Згідно рекомендацій ЦК ВКП(б) Центральний Комітет ВЛКСМ постановою «Перспективи політосвіти в комсомолі на 1927/28 рр.» вніс суттєві зміни в систему політосвіти. Для комсомольців, що мали низьку політичну підготовку, зберігалася обов'язковість проходження програми однорічної політшколи (в місті політшколи першого ступеня, в селі — стаціонарної, пересувної школи або політчитки), а з 1928 р. — єдиної початкової комсомольської політшколи¹⁹. В політшколу не включалися комсомольці загальноосвітніх шкіл, де викладався курс суспільних дисциплін. Для неписьменних і малописьменних створювалися на добровільних засадах додаткові форми політнавчання, в основному гуртки поточної політики. Для більш підготовлених комсомольців були введені різноманітні гуртки: газетні, поточної політики, предметні та ін. Розширювались також форми групової і індивідуальної самоосвіти.

Розширення форм політичної освіти, урізноманітнення їх тематики дозволили повніше задовольнити потреби молоді з різних галузей науково-політичних знань, підвищили інтерес до політичного навчання. Так, у Вінницькій окружній комсомольській організації у 1927/28 навчальному році в системі політосвіти діяло 54 політшколи, 21 школа-пересувка, 83 гуртки поточної політики, 30 предметних гуртків, якими було охоплено 4188 чол., а на 1928/29 навчальний рік створювались: 31 єдина комсомольська політшкола, 39 шкіл-пересувок, 39 гуртків по вивченню історії ВЛКСМ і ЛКСМУ, 125 гуртків поточної політики і 27 інших. Всього було охоплено 4607 чоловік²⁰.

У 1929 р. спостерігається зниження кількості слухачів в системі комсомольської політосвіти. Центральний Комітет партії перевіряв стан політнавчання комсомольців і молоді і виявив причини його послаблення. Це зумовлювалося посиленою міграцією молоді в роки реконструкції народного господарства, переходом значної частини її в загальноосвітні заклади, групи по ліквідації неписьменності, нерозумінням принципу добровільності з боку окремої частини комсомольців в результаті недостатньої роз'яснювальної роботи партійних і комсомольських організацій, а також і тим, що нерідко культурно-масова та економічна робота відтісняли на задній план політико-виховну, пропагандистську. В постанові ЦК ВКП(б) «Про чергові завдання комсомольської роботи і завдання партійного керівництва комсомолом»

¹⁷ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 1, спр. 208, арк. 35.

¹⁸ Наследникам революції, с. 210.

¹⁹ ЦА ВЛКСМ, ф. 1, оп. 3, спр. 34, арк. 82—88; Наследникам революції, с. 249.

²⁰ Партархів Вінницького обкому Компартії України, ф. 353, оп. 1, спр. 284, арк. 75.

(лютий 1929 р.) Центральний Комітет зобов'язав партійні і комсомольські організації усунути недоліки, «...з усією енергією розгорнути політичне навчання»²¹. Ці питання були обговорені на VI Всесоюзній конференції ВЛКСМ (липень 1929 р.), яка оголосила Всесоюзний похід комсомолу за оволодіння революційною теорією, що зіграв важливу роль в масовому залученні молоді до вивчення марксизму-ленінізму. Підвищенню теоретичного рівня навчання було присвячено постанову ЦК ВКП(б) «Про поліпшення політосвіти в комсомолі»²².

Центральний Комітет КП(б)У, керуючись постановами ЦК ВКП(б), перевіряв роботу ряду окружних організацій ЛКСМУ. В резолюції «Про стан і роботу комсомолу України» листопадовий (1929 р.) Пленум ЦК КП(б)У констатував, що значна частина комсомольців і молоді не має потрібної теоретичної підготовки, і зобов'язав партійні і комсомольські організації поліпшити роботу «...за опанування революційної теорії через вивчення комсомольцями й особливо активом оригіналів Маркса і Леніна, добиваючись поглиблення політосвіти у спілці...»²³. Пленум рекомендував органам народної освіти і профспілкам подавати комсомолу допомогу в організації вивчення молоддю революційної теорії.

На основі аналізу нагромадженого досвіду йшли далші творчі пошуки вдосконалення системи комсомольської політичної освіти в умовах розгорнутого наступу соціалізму по всьому фронту. У травні 1930 р. відбулася друга Всесоюзна агітпропнарада ВЛКСМ, у відповідності з рекомендаціями якої були внесені зміни в систему політнавчання²⁴. Політшкола зберігалася як короткотермінова форма навчання для новоприйнятих в комсомол. Розширилась кількість гуртків, їх тематика. Розвиток ініціативи комсомольських організацій, раціоналізаторства, ударництва в період реконструкції народного господарства, суспільна потреба в підвищенні технічної і економічної освіченості молоді викликали до життя такі форми навчання, як гуртки ініціативного руху — легких кавалеристів, ударників і раціоналізаторів; політико-виробничі і політико-колгоспні школи, в яких політичне навчання поєднувалося з виробничо-економічним і загальноосвітнім. В процесі навчання створювалися і спеціальні гуртки по вивченню і роз'ясненню рішень партійних з'їздів, Пленумів ЦК ВКП(б) та ін. Уже в 1930/31 навчальному році в країні ними було охоплено до 40, а в ряді організацій до 60% членів ВЛКСМ²⁵.

VIII з'їзд ЛКСМУ (січень 1931 р.), керуючись настановами ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У з питань ідеологічної роботи серед молоді, зосередив увагу комсомольських організацій республіки на дальшому вдосконаленні форм і методів виховної роботи серед юнаків і дівчат, озброєння їх марксистсько-ленінською теорією²⁶. В постановах ЦК КП(б)У «Про стан партійної освіти» (грудень 1930 р.) і «Про парткерівництво комсомолом» (липень 1931 р.)²⁷ парторганізації зобов'язувалися «...посилити парткерівництво політосвітою комсомолу, піднести відповідальність за цю роботу низових парторганізацій та встановити систематичний контроль за комсомольською політосвітою від культпропів РПК і партосередків»²⁸. Так, в Решетилівському районі на Полтавщині в 1930/31 навчальному році із 933 комсомольців політнавчанням було охоплено 800 (85,7% від загальної кількості) і 326 чол. не-

²¹ Наследникам революции, с. 257.

²² Там же, с. 265—268.

²³ Комуністична партія України в резолюціях..., т. I, с. 642.

²⁴ Об основных задачах агитпропработы в комсомоле.— Известия ЦК ВЛКСМ, 1930, № 15—16, с. 11—14.

²⁵ Славный путь Ленинского комсомола, с. 205.

²⁶ ЛКСМ Украины в резолюциях..., с. 408.

²⁷ Партактивіст, 1930, № 17—18, с. 72—73; 1931, № 17—18, с. 38—39.

²⁸ Там же, 1930, № 17—18, с. 73.

спількової молоді; в Таращанському районі на Київщині — із 709 комсомольців навчалася 603 (85%) і 300 чол. неспількової молоді²⁹.

Партійні і комсомольські організації України посилили увагу до постановки марксистсько-ленінської освіти комсомольців і молоді на ударних комсомольських будовах. Організація ЛКСМУ Дніпробуду, наприклад, на конференції в жовтні 1931 р. обговорила питання поліпшення політичної освіти молодих будівельників і викликала на змагання комсомольську організацію будівельників Магнітки. Змагання розгорнулося між школами, гуртками, бригадами. У 1932 р. політнавчанням тут було охоплено 96% комсомольців і 26% неспількової молоді. Політшколи і гуртки шефствували над окремими ділянками будови. Робота багатьох з них проводилася під девізом «Ударник слухач — ударник на виробництві»³⁰.

Аналіз роботи по удосконаленню системи комсомольської політичної освіти, змін, що були внесені в неї у 1932 р. і 1934 р.³¹, свідчить про пошук партійними і комсомольськими організаціями найбільш доцільних шляхів її розвитку, підвищення ефективності роботи в умовах завершення реконструкції народного господарства. Система політосвіти в ті роки була значно стабілізована, уніфіковані форми політнавчання. Для недостатньо підготовлених юнаків і дівчат основною формою навчання була початкова комсомольська політшкола. Для молоді, що мала більш високу підготовку, працювали гуртки по вивченню ленінізму, політекономії, філософії, історії партії, а також окремих творів К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна.

Вирішальною умовою поглиблення змісту, піднесення якості політнавчання, вдосконалення стилю роботи системи політосвіти стало дальше посилення уваги і допомоги комсомолу з боку партійних організацій. Важливу роль в цьому зіграла постанова ЦК ВКП(б) «Про заходи по допомозі комсомолу» (вересень 1932 р.)³².

В 1932—1933 рр. обкоми КП(б)У обговорили питання про стан марксистсько-ленінської освіти в обласних комсомольських організаціях. ЦК ЛКСМУ прийняв у 1933 р. спільно з Політсектором Наркомзему УРСР постанови «Про політосвіту комсомольців на селі» та «Про Всеукраїнське змагання комсомольських організацій на кращу підготовку і постановку політосвіти на селі»³³.

В результаті вжитих заходів значно поліпшилася політосвіта в комсомолі. Всього у 1934 р. в 34 259 початкових політшколах і гуртках республіки навчалася 422 202 комсомольця, 190 475 чол. неспількової молоді³⁴.

З лютого 1934 р. комсомольська політсистема була переведена на вивчення документів і матеріалів XVII з'їзду ВКП(б)³⁵. У травні 1934 р. VII Пленум ЦК ЛКСМУ обговорив питання про пропаганду рішень XVII з'їзду ВКП(б) і XII з'їзду КП(б)У у Харківській обласній комсомольській організації³⁶. Реалізуючи його постанову, комсомольські організації республіки створювали додаткові гуртки і школи по вивченню матеріалів з'їздів. Слухачі кращих політшкіл і гуртків брали активну участь у пропаганді рішень партії серед трудящих. Так, слухачі політ-

²⁹ Полубічко Г. Підсумки Всеукраїнського політбою.— Комсомолец-агітатор, 1931, № 1, с. 34.

³⁰ Мушенко Г. Марксистсько-ленінське виховання на Дніпробуді.— На допомогу партнавчанню, 1932, № 8, с. 53—54.

³¹ ЦА ВЛКСМ, ф. 1, оп. 3, спр. 96, арк. 4—6; Товарищ комсомол, т. I, с. 497—512; Известия ЦК ВЛКСМ, 1934, № 20, с. 9—10.

³² Наследникам революции, с. 324—329.

³³ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 1, спр. 894, арк. 29, 30; Партактивіст, 1932, № 10—11, с. 60—61.

³⁴ Комсомолец-активіст, 1934, № 1, с. 48.

³⁵ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 1, спр. 978, арк. 51.

³⁶ Партробітник України, 1934, № 6, с. 5.

школи шахти 32-біс Чистяківського району на Донбасі були закріплені за гуртожитками, проводили там читки газет, бесіди з гірниками. Внесення в політичну освіту елементів громадсько-політичної практики активізувало учбовий процес, підвищувало дієвість навчання. Із 17 слухачів школи 14 чол. були ударниками виробництва³⁷.

У відповідності з постановою ЦК ВКП(б) «Про пропагандистську роботу в найближчий час» (червень 1935 р.)³⁸ у змісті навчання центральної місце посідали питання історії ВКП(б), конкретних проблем соціалістичного будівництва. Основним типом гуртків відповідно стали гуртки з історії партії і по вивченню ленінізму, передбачалось проведення науково-теоретичних конференцій з проблем марксистсько-ленінської теорії.

З перемогою соціалізму в СРСР значно зросли можливості ідейно-політичного виховання молоді. II Пленум ЦК ВЛКСМ (вересень 1936 р.)³⁹ згідно рішень X з'їзду ВЛКСМ (квітень 1936 р.) вніс рекомендації по дальшому вдосконаленню й системи комсомольської політосвіти. Основними формами навчання, як і раніше, залишалися: школи політичної грамоти для новоприйнятих комсомольців і політгуртки — по вивченню історії ВКП(б), питань ленінізму і окремих праць К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна. Програми і підручники були значно перероблені, вони були спрямовані на поглиблене вивчення молоддю історичного досвіду партії, виховання її в дусі радянського патріотизму, відданості справі комунізму. З прийняттям Надзвичайним VIII Всесоюзним з'їздом Рад 5 грудня 1936 р. нової Конституції СРСР в системі політосвіти створювались спеціальні гуртки по її вивченню. Комсомольське політнавчання збагатилося і новими формами — теоретичними семінарами. Це дозволяло комсомолу під керівництвом партії ефективно впливати на процес формування молодого покоління, завоювання ним нагромадженого досвіду соціалістичного будівництва, усвідомлення всесвітньо-історичних перемог радянського народу, закріплених в Конституції СРСР.

Парторгани постійно турбувалися про добір і підготовку пропагандистських кадрів, збільшення в їх складі комуністів, робітників від верстата. На 1926 р. в республіці налічувалося близько 4400 пропагандистів, в 1927 р. — близько 6 тис. пропагандистів⁴⁰.

Поряд з навчанням значної частини пропагандистів комсомольської політосвіти в системі підвищення кваліфікації партійних пропагандистів, в 1926 р. складалася і відносно самостійна система їх підготовки і перепідготовки. В республіці в 1936 р. основними її ланками були: республіканська постійно діюча школа підготовки пропагандистів для гуртків по вивченню історії партії; 7 постійно діючих обласних шкіл; 300 семінарів пропагандистів-робітників при міських, районних, заводських комітетах комсомолу; 978 семінарів колгоспних пропагандистів при сільських райкомах комсомолу; 200 семінарів керівників політшкіл і гуртків середніх шкіл і технікумів; 1,5-місячні курси перепідготовки пропагандистів-робітників і пропагандистів-колгоспників з відривом від виробництва. Тільки в 1936 р. обласними школами планувалося підготувати 2 тис. пропагандистів-колгоспників і тисячу пропагандистів-робітників та перепідготувати на 1,5-місячних курсах 6 тис. пропагандистів названих категорій⁴¹.

³⁷ Долгін О., Блюмкін О. Марксистсько-ленінське виховання в ЛКСМУ. — Комсомолець-активіст, 1934, № 1, с. 48.

³⁸ Пропаганда и агитация в решениях и документах ВКП (б). — М., 1941, с. 330—331.

³⁹ Известия ЦК ВЛКСМ, 1936, № 20, с. 13—17.

⁴⁰ Історія ЛКСМ України, с. 192; Смилянський І. Підготовка и переподготовка комсомольських пропагандистів. — Пропагандист, 1927, № 5, с. 21.

⁴¹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 1, спр. 1315, арк. 2, 3, 11, 12, 13.

Важливою формою партійного керівництва була постійна турбота про забезпечення системи комсомольської політосвіти навчальною і політичною літературою. Ще в 1925 р. ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про роботу комсомолу в галузі друку», якою передбачалося видання в першу чергу літератури «...з політичної освіти молоді»⁴², а також з основних питань ленінізму, історії революційного руху, історії партії і з питань міжнародного становища. Тільки в 1925/26 навчальному році в країні було видано понад 20 млн. підручників і творів В. І. Леніна. До травня 1928 р. ЦК ВЛКСМ випустив 20 підручників і методичних розробок для системи комсомольської політосвіти. Пропагандисти через журнал «Комсомольский агитпропработник» регулярно одержували методичні розробки до занять⁴³.

Навчальні програми, методичні рекомендації, обговорення актуальних проблем комсомольського політичного навчання висвітлювалися на сторінках спеціальних партійних і комсомольських журналів України: «Пропагандист» — орган ЦК КП(б)У і Харківського окружного партії (з 1927 р. — «Агітація і пропаганда», з 1929 р. — «Агітатор»), «На допомогу партнаванчання» — орган ЦК КП(б)У; «Комсомолец-агітатор» — орган ЦК ЛКСМУ та Харківського окружного комсомолу (з 1932 р. — «Комсомолец-активіст», а з 1937 р. — «Комсомольський пропагандист»).

Комуністична партія, постійно вдосконалюючи систему комсомольської політичної освіти, домагалася, щоб набуті юнаками і дівчатами знання перетворювалися в ідейні переконання, в керівництво до дії, щоб навчання сприяло формуванню у них активної життєвої позиції, вчило молодь, за настановою В. І. Леніна, «...діяти так, як того дійсно комунізм вимагає»⁴⁴. Яскравим свідченням політичної зрілості комсомольців і молоді України була їх активна участь в соціалістичному будівництві. Трудовий героїзм комсомольців підносив в очах молоді авторитет ВЛКСМ. Це проявилось в кількісному зростанні його рядів. Так, понад 400 тис. юнаків і дівчат України влилися в комсомол тільки за період з 1928 по 1931 рр. Десятки тисяч кращих представників робітничої і сільської молоді було рекомендовано до лав Комуністичної партії⁴⁵. «Комсомол України своєю роботою довів свою боєздатність, як комуністичної організації, що віддана партії Леніна, що рішуче бореться за генеральну лінію партії»⁴⁶, — відзначалося у привітанні ЦК КП(б)У VIII з'їздові ЛКСМУ. Ідейну зрілість комсомол республіки продемонстрував у згуртованості навколо Комуністичної партії під час її боротьби з троцькістсько-зінов'євським антипартійним блоком та іншими ухилами в партії.

Таким чином, завдяки постійній турботі партії система комсомольської політичної освіти в роки побудови основ соціалізму стала дієвим засобом формування у молоді марксистсько-ленінського світогляду, підвищення її трудової і громадсько-політичної активності, ідейно-організаційного зміцнення рядів комсомолу. І нині не втратили своєї актуальності питання, зв'язані з комплектуванням системи комсомольської політичної освіти, організацією навчального процесу. Врахування їх є важливою умовою успішного функціонування і нині діючої системи комсомольського політичного і економічного навчання.

⁴² Наследникам революции, с. 174.

⁴³ Славный путь Ленинского комсомола, с. 178.

⁴⁴ Ленин В. І. Завдання спілок молоді. — Повне зібр. творів, т. 41, с. 288.

⁴⁵ ЛКСМ України в рішеннях..., с. 404.

⁴⁶ Там же, с. 405.

С. В. ДУБІНА (Львів)

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ПРИСКОРЕННЯ ПРОЛЕТАРИЗАЦІЇ
СЕЛЯНСТВА ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (1910—1914 рр.)

Одним із гострих питань на Україні, як і в усій Росії, у досліджуваній період було аграрне питання. Його основна суть полягала в потребі ліквідації великого землеволодіння на селі, яка могла бути здійснена двома шляхами. «Залишки кріпосництва можуть відпадати і шляхом перетворення поміщицьких господарств і шляхом знищення поміщицьких латифундій,— підкреслював В. І. Ленін,— тобто шляхом реформи і шляхом революції»¹. В Росії ця ломка відбулася першим шляхом.

Інтереси економічного розвитку країни вимагали від царизму піти на поступки капіталістам. Він міг це зробити лише за умови збереження політичної влади в руках поміщиків, інтереси яких насамперед представляло самодержавство. Це завдання й покликана була здійснити аграрна реформа Столипіна, яку В. І. Ленін назвав другим великим кроком «...масового насильства над селянством в інтересах капіталізму»².

Столипінська реформа була наступною після 1861 р. буржуазною реформою. Аграрне законодавство того часу, відзначав Володимир Ілліч, «...поза всяким сумнівом, іде по лінії капіталістичної еволюції, полегшує, штовхає вперед цю еволюцію, прискорює експропріацію селянства, розпад общини, створення селянської буржуазії»³.

Ця реформа, метою якої було остаточне зруйнування селянської общини і створення соціальної опори на селі в особі куркуля, об'єктивно зумовлювала формування російського пролетаріату. Адже в ході її проведення відбувався дальший процес розшарування селянства, з середовища якого виділялися, з одного боку, куркулі, а з другого — біднота. Селянське господарство дедалі більше втягувалося в капіталістичну систему розвитку й викидало в неї тисячі робітників-батраків.

Проведення столипінської реформи на Україні мало свої особливості. Аграрні відносини тут на початку ХХ ст. характеризувалися контрастністю землеволодіння, що в свою чергу виявлялося у високій концентрації землі у руках поміщиків і малоземеллі селянства.

Серед самих селян земля розподілялася також далеко не рівномірно. Умови для віднесення їх господарств за величиною земельної площі до однієї з груп — бідняків, середняків або куркулів — у різних районах були не однакові. Для Правобережної України можна прийняти критерії цього поділу, що їх пропонує М. Н. Лещенко: до 6 дес. на дворі — бідне селянство, від 6 до 10 — середнє, 10 дес. і більше — сільська буржуазія⁴.

Відомості «Статистики землевладення 1905 года» дають чітку характеристику форм володіння землею в даному регіоні. У досліджуваній період там переважало не общинне, а подвірне землеволодіння, і це значно вплинуло на хід проведення столипінської реформи. На Волині, наприклад, найбільшу групу — 123 325 господарств (42%) — становили розорені й пригноблені кріпосною і капіталістичною експлуатацією бідняки. Вони мали найменше землі — 952 091 дес. (24%), по

¹ Ленін В. І. Аграрна програма соціал-демократії в першій російській революції 1905—1907 років.— Повне зібр. творів, т. 16, с. 200.

² Там же, с. 236.

³ Там же, с. 204.

⁴ Лещенко М. Н. Селянський рух на Правобережній Україні в період революції 1905—1907 рр.— К., 1955, с. 50.

4,4 дес. на двір⁵. Наступне місце займали середняки — 103 987 дворів (36%). Їх земельне забезпечення — 799 322 дес. (35%), по 7,7 дес. на двір — також не було набагато кращим. «...«Середній» російський селянин, — писав В. І. Ленін, — у найкращий рік ледве-ледве зводить кінці з кінцями (та й то невідомо, чи зводить)...»⁶. Зате група куркульських дворів (22%) була забезпечена землею значно вище середньої норми. Вона володіла 41% надільної землі, по 14,5 дес. — на господарство⁷. Отже, основній масі безпосередніх виробників — бідному і середньому селянству, які становили 78%, або більше $\frac{3}{4}$, селянських дворів, належало тільки 23,8% землі, тобто менше $\frac{1}{4}$ частини всієї землі в губернії. Такий стан селянського землеволодіння був характерний для всієї Правобережної України.

Позбавлений можливості вести своє домашнє господарство, селянин був змушений закріплену за ним надільну землю продавати за безцінь куркулям, перетворюючись на пролетаря й остаточно пориваючи зв'язок з селом. Він ішов шукати роботу в місто. Проте відсутність спеціальних знань (ремесел тощо) призводила до того, що вся ця безземельна маса сільських трударів наймалася на всілякі поденні роботи під час будівельного сезону, на залізниці, працювала нічними сторожами, двірниками.

На 1 липня 1913 р. по всіх губерніях України було продано 744 638 дес. землі, що належала 262 726 господарям⁸, а надільних земель — найбільше на півдні цього регіону, бо саме там відбувався швидкий процес капіталізації сільського господарства. Перше місце у продажі подвірних володінь серед губерній Правобережної України належало Київській губернії. Продавали землю повністю ті селяни, за якими вона була формально закріплена, а самі вони фактично жили в містах і працювали там на різних роботах. У числі головних районів виходу сільськогосподарського пролетаріату в 1910—1914 рр., крім Київської, була й Подільська губернія.

Дослідників давно цікавило питання, скільки таких селян залишалося у сфері виробництва на селах, а скільки йшло в промисловість. Єдиним джерелом для з'ясування цього служать дані, на жаль, не досить повні, про кількість виданих паспортів відходникам. Що ж до відомостей про відхожі промисли на всій Правобережній Україні, то їх дуже мало. Більш-менш вірогідні з них — лише по Київській губернії.

Кількість відходників з цієї губернії, зокрема з Малинської волості, в 1905—1914 рр. показує наведена таблиця 1⁹. Її дані свідчать,

Таблиця 1

Роки	Загальне число від- ходників	З них йшли				
		на фабрики й заводи	на заліз- ниці	та на інші роботи в Київ, Жито- мир, Овруч, Одесу, Пе- тербург	на польові роботи в південній губернії України	на інші роботи
1905	525	199	80	120	125	126
1910	1417	602	113	—	—	702
1912	1051	480	200	240	130	1
1914	1600	284	248	—	—	1068

що в період нового революційного піднесення порівняно з 1905 р. загальне число відходників насамперед на залізниці значно зросло, а на фабрики й заводи, з 1910 р., почало дещо зменшуватися (з 602 чол.

⁵ Статистика землевладення 1905 года.— СПб., 1906, вып. 41, Волинская губерния, с. 10, 11.

⁶ Ленін В. І. Розвиток капіталізму в Росії.—Повне зібр. творів, т. 3, с. 131.

⁷ Статистика землевладення 1905 года, с. 13.

⁸ Історія робітничого класу УРСР.— К., 1967, т. 1, с. 350.

⁹ ЦДІА УРСР, ф. 419, оп. 1, спр. 20005, арк. 16.

у тому році до 284 — в 1914 р.). Це було викликано тим, що основна маса безземельних та малоземельних селян уже давно встигла продати свої землі й поповнити армію робочої сили і промисловість не могла поглинати її нові контингенти.

Чимало селян-відходників ішли в міста, переважно у великі, наймаючись там прислугою для домашньої роботи. Наприклад, у 1913 р. з Київської губернії прибули в Київ 60 тис. чол., Одесу — 9 тис., Херсон і Катеринослав — по 20 тис., Миколаїв і Бердичів — по 1 тис., Петербург — 497, Москву — 344 чол. Найбільше відходників було з Черкаського (33 607 чол.), Канівського (25 928) і Київського (22 894 чол.) повітів. Зокрема, з Черкаського повіту загалом йшли на заробітки понад 15% селян¹⁰.

Переважна більшість робочої сили відходила на промисли з бідняцьких і середняцьких господарств, які відчували гостру потребу в побічних заробітках. Показові з цього погляду дані по Київському повіту. Процент господарств, які відпускали членів своїх сімей на сторонні заробітки, був там у 1910 р. такий: при наявності до 3 дес. землі — 83%, від 3 до 5 — 75%, від 5 до 7 — 59%, від 7 до 10 — 23%, від 40 до 70 — 17,5%, понад 70 дес. — 0¹¹.

У зв'язку з посиленням рухом сільськогосподарських робітників на відхожі промисли організовувалися лікувально-продовольчі пункти. В Київській губернії вони діяли на пристані Бужин на Дніпрі та в Єкатеринополі Звенигородського повіту, де скупчувалося багато відходників. Протягом кількох років працював такий пункт у містечку Богополь Подільської губернії.

Великий інтерес для дослідників становлять «Врачебно-санитарные хроники» і, зокрема, Херсонської губернії, де найбільше було відходників із села. Зафіксовані в цих документах дані свідчать, що цей регіон був наводнений переважно робітниками з Київської та Подільської губерній¹². Однак не всі сільськогосподарські пролетарі, які відходили на південь України, знаходили там роботу. Багато з них, не найнявшись працювати навіть за мізерну плату, змушені були повертатися додому.

Ті ж з них, які влаштувалися на роботу, одержували дуже низьку заробітну плату. Так, на херсонському ринку в 1905 р. платили за період з весни до 1 жовтня «повному» робітникові 40—60 крб., «напівробітникові» й жінці — 35—45 крб. Поденно «повний» трудивник одержував від 35 коп. до 1 крб. і жінка — від 28 до 80 коп.^{13—15}

Проте відхід селян на заробітки за межі лісостепових губерній тривав. Це пояснювалося тим, що в місцевих поміщицьких економіях ціни на робочу силу були низькі, тимчасом як в інших губерніях України (Херсонській, Таврійській і Катеринославській) сільськогосподарська праця оплачувалася дещо вище¹⁶.

З розвитком капіталізму в сільському господарстві та зростанням аграрного перенаселення чисельність найманих робітників з наділом і без нього, які займалися відхожими промислами, збільшувалася. Зокрема, напередодні першої світової війни в усій Україні їх налічувалося 1 млн. чол.¹⁷

Процес формування сільськогосподарського пролетаріату, наприклад, на Волині мав свої особливості. Капіталізм розвивався там яскраво вираженим прусським шляхом, особливо болючим для селянства. За даними «Статистики землевладения 1905 года», вся корисна

¹⁰ Обзор Киевской губернии за 1913 год. — К., 1914, с. 71.

¹¹ Хозяйство, 1910, № 45, с. 2048.

¹² Врачебно-санитарная хроника Херсонской губернии, 1911, № 19, с. 171.

^{13—15} Врачебная хроника Херсонской губернии, 1905, № 23—24, с. 1135.

¹⁶ Теличук П. П. Економічні основи аграрної революції на Україні. — К., 1973, с. 164.

¹⁷ Воблий К. Економічна географія України. — К., 1921, с. 202.

земельна площа в губернії становила 5 772 129 дес.¹⁸ Співвідношення між поміщицьким і селянським землеволодінням у ній виглядало так: поміщики — 2587 володінь (2 044 093 дес.— 35,4% всієї землі); селяни — 292 387 дворів (2 298 861 дес.— відповідно 39,8%).

Отже, невелика купка власників тримала у своїх руках майже стільки ж землі, скільки все селянство регіону. В середньому на одного поміщика припадало її 790,1 дес., а на один селянський двір — 7,9 дес. Навіть з урахуванням приватного землеволодіння селян частка їх землі становила лише 42,5%, тобто значно менше половини. У свою чергу селянство не було однорідною масою. Розвиток капіталізму в сільському господарстві, при домінуючій формі надільного подвірнього господарства, супроводжувався розшаруванням селян з виділенням на одному полюсі сільської буржуазії, а на другому — сільськогосподарського пролетаріату.

Посилений відхід населення з сіл Волинської губернії на дальні заробітки свідчив про наявність у ній значної кількості зайвих робочих рук, хоч оброблялася селянська земля примітивними знаряддями праці. Інакше кажучи, там відбувалося штучне аграрне перенаселення (через концентрацію землі в руках великих власників), що не могло не призвести до погіршення економічного становища працюючих. Селяни, з яких формувалися кадри сільськогосподарського пролетаріату, терпіли і від капіталізму, і від недостатнього розвитку останнього.

Зростання аграрного перенаселення в цьому регіоні виявлялося у збільшенні безробіття й посиленні відходу сільськогосподарського пролетаріату в Київську, Подільську, Чернігівську, Бессарабську, Полтавську та Херсонську губернії^{19–20}. Проте основна маса його працювала у місцевих поміщиків і куркулів й змушена була миритися з кабальними умовами. За даними 1910 р., в 6159 куркульських господарствах, включаючи володіння колоністів, налічувалося 8825 найманих робітників. Для губернії ця цифра була не дуже значною. Це пояснювалося й тим, як відзначалося у «Вестнике сельского хозяйства» за 1914 р., що представники буржуазії дуже неохоче подавали відомості про використання найманої праці²¹. Частина фактів, особливо про тимчасовий найом, завжди залишалася поза обліком.

Головними експлуататорами найманої праці в сільському господарстві на Волині були поміщики. Як потенціальні їх робітники у них наймалися всі представники бідного селянства чисельністю 273 475 дворів, що з сім'ями становило близько 1,5 млн. душ²². В таких умовах, незважаючи на еміграцію й відхід на заробітки, у розпорядженні поміщиків залишалася велика резервна армія сільськогосподарських пролетарів, що не могло не позначитися на оплаті їх праці. За підрахунками І. Г. Дроздова, в 1900—1911 рр. вона була найнижчою у Південно-Західному краї, до якого входила й Волинська губернія. Зростання прибутків власників господарств випереджало там підвищення заробітної плати робітників у 5,5 раза²³.

Серед основних форм найму робочої сили (поденного, місячного, строкового і річного) на Волині, як було встановлено земськими агрономічними органами, переважали його поденна й річна форми. Остання свідчила про те, що трудівник постійно проживає на даній території, він — малоземельний батрак з наділом, на якому довго трималася відробіткова система.

¹⁸ Статистика землевладения 1905 года, с. 10, 11, 37.

^{19–20} Савицкие З. М. и Н. А. Земские подворные переписи 1880—1913 гг.— М., 1926, с. 253.

²¹ Вестник сельского хозяйства, 1911, № 24, с. 11.

²² Ярошевич А. И. Юго-Западный край в экономическом отношении.— К., 1913, с. 21, 23.

²³ Дроздов И. Г. Заработная плата сельскохозяйственных рабочих до и после Октября.— М., 1930, с. 44, 58.

Заробітна плата найманих робітників залежала від умов найму, виду праці, сезонності, місцевих особливостей. Згідно з даними Центрального статистичного комітету, середня денна плата сільськогосподарських пролетарів на Правобережній Україні в 1910 р. становила: у Волинській губернії — 62 коп., Київській — 86 коп., Подільській — 73 коп.²⁴ За дуже низькою заробітною платою на Волині стояли кабальні й напівкабальні форми експлуатації, що цілком узгоджувалося з переважанням у цьому регіоні великого поміщицького землеволодіння. На базі останнього там довго існували пережитки кріпосництва.

Напередодні першої світової війни заробітна плата у Волинській губернії поступово зростала. У пішого робітника в середньому вона становила в копійках на день (див. таблицю 2)²⁵:

Таблиця 2

Роки	У весняну сівбу	На косовиці	У жнива
1912	43	72	76
1913	44	71	80

Проте це зростання все одно відставало від підвищення вартості життя. До того ж найбільше платили лише в жнива, коли кожний день був особливо дорогий, оскільки селяни були зайняті збиранням ще й свого врожаю. А на косовиці оплата праці навіть зменшувалася. Вказані в таблиці середні цифри приховують численні факти звирячої експлуатації робітників. Як зазначалося у виявленій 1909 р. поліцією прокламації, «...у Кременецькому повіті Волинської губернії оплата (поденників і поденниць.— Авт.) стояла всю зиму 15 коп. на день дорослому робітникові, робітниці ще менше; старцю пани більше кидають»²⁶.

В «Обзоре Волынской губернии за 1911 г.» йдеться про зростання попиту на робочу силу жінок і підлітків, як найдешевшу й невимогливу²⁷. Оплата перших становила 58—77% від заробітку «повного» робітника, других — відповідно 54—57%, а на косовиці — навіть 42%²⁸.

Умови праці сільськогосподарського пролетаріату були надзвичайно важкими. Робочий день практично тривав від сходу до заходу сонця, охорона праці, як така, була відсутня. Тогочасні газети раз у раз повідомляли про нещасні випадки. Наприклад, у квітні 1910 р. до Межирицької лікарні потрапили одразу 3 наймити, покалічені на роботі у поміщика²⁹. Поряд з капіталістичними формами експлуатації сільськогосподарських робітників на Волині досить широко застосовувалися й старі, напівкріпосницькі методи визиску. Користуючись через смужкам і малоземеллям, поміщики нав'язували їм кабальні умови. Зокрема, з 1298 повідомлень про селянську оренду землі під озимий посів, які надійшли по губернії за 1910—1913 рр., в 644 йшлося про здольну оренду, в 259 — змішану і лише у 395 (тобто 30%) — про грошову³⁰. В більшості випадків землевласники одержували половину врожаю, але є повідомлення навіть про $\frac{2}{3}$, та ще й з доплатою.

²⁴ Цены на рабочие руки в сельских хозяйствах частных владельцев в Европейской и Азиатской России в 1910 г.: Статистика Российской империи.— СПб., 1913, т. 30, с. 512.

²⁵ Там же.

²⁶ ЦДІА УРСР, ф. 1335, оп. 1, спр. 985, арк. 77.

²⁷ Обзор Волынской губернии за 1911 год.— Житомир, 1912, с. 41.

²⁸ Свод материалов по сельскохозяйственной текущей статистике за 1910—1913 гг.— Житомир, 1914, вып. 1, с. 74.

²⁹ Рада, 1910, 30 квіт.

³⁰ Обзор Волынской губернии за 1913 г.— Житомир, 1914, с. 28, 29.

Маючи від експлуатації селян-орендарів чистий прибуток, поміщики разом з тим звільнялися від видатків на утримання робочої худоби, на знаряддя праці та насіння. Сама собою розв'язувалася і проблема забезпечення робочою силою, заробітної плати, нагляду за трудівниками й т. д. Орендар міг лише тішитися видимістю самостійного господарства, а тим часом здольщина була роботою на хазяїна з допомогою селянського реманенту. В опису, наприклад, господарства великого маєтку поміщика Бобрикова за 1913—1914 рр. одним з обов'язків управителів було суворо стежити за виконанням селянами відробітків³¹. Широко практикувалася праця за сніп, за копу.

Згідно з «Положенням про найом на сільські роботи», виданим у 1906 р., землевласник у разі невиходу найнятого на роботу міг звернутися до поліції, яка вживала відповідних заходів до розшуку й повернення його до наймача³².

У 1905 р. буржуазна газета «Наше життя» писала, що в Південно-Західному краї були управителі, які нагаєм підганяли робітників у поміщицьких маєтках. До цього вдавалися і через 6 років після другого «розкріпачення», як улесливо називав столипінську реформу октябристський професор Гер'є, й зокрема у маєтку графа Ледоховського в Кременецькому повіті: його наглядач Бієв щодня розправлявся таким чином з наймитами³³. Крім цього, застосовувалася також певна система штрафів. Так, наймитів штрафували за куріння біля панських будинків, порушення різних поміщицьких інструкцій, за «безгосподарність». У маєтку згаданого вже поміщика Бобрикова існувала навіть спеціальна книга для обліку порушень. Ця система штрафування відкривала широкий простір для зловживання з боку адміністрації маєтків.

Особливо тяжким було становище постійних наймитів, які, перебуваючи в економічній залежності від поміщика, ставали залежними і в особистому житті. Так, у маєтку Бобрикова батраки на фольварках одержували грішми лише 3 крб. на місяць. Решту становило натуральне утримання. Для житла їм надавався будинок на зразок казарми. Харчування забезпечувалося або у вигляді ординарів (продуктових пайків), або на загальній кухні. Робилося це в інтересах самого поміщика, адже натуральні розрахунки наймачеві були вигідніші, ніж грошова оплата, і наймити завжди знаходилися під його постійним наглядом. До того ж, більше часу зберігалось для роботи на хазяїна, оскільки оплата була відрядна.

У всіх відношеннях становище сільськогосподарських робітників залишалось надзвичайно тяжким. В. П. Мілютін писав, що з кінця XIX ст. і до 1917 р. ніяких змін в їх житті в бік поліпшення не відбулося³⁴.

Напередодні першої світової війни на Правобережній Україні, як і в цілому по Росії, переважаючим типом сільськогосподарського пролетаріату залишалися наймані робітники з наділом. Вони найбільше терпіли і від пережитків кріпосництва, і від капіталістичної експлуатації.

Соціально-економічне становище селянства України та його революційна боротьба в досліджуваній період свідчили про те, що столипінська аграрна реформа, з допомогою якої царизм намагався створити собі надійну соціальну опору на селі в особі куркуля, не досягла своєї мети. Більше того, в силу об'єктивних умов ця реформа, що розглядалася урядовими колами як можливий засіб проти пролетариза-

³¹ Хозяйство Горинского имения Кременецкого уезда Волынской губернии Г. И. Бобрикова в 1913—1914 гг.— Пг., 1915, с. 7.

³² Волков И. Руководство для урядников, полицейских стражников и сельской полиции.— М., 1911, с. 2017.

³³ Герье В. Второе раскрепощение.— М., 1911, с. 25.

³⁴ Милютин В. П. Рабочий вопрос в сельском хозяйстве России.— Пг., 1917, с. 51.

ції селянства, фактично прискорила даний процес на селі. Вона сприяла створенню на одному його кінці заможної групи — куркулів і на другому — збіднілого, розореного селянства, яке поповнювало армію сільського пролетаріату.

Отже, метою царського уряду в цій реформі було розколоти селянство, віддати село на розграбування куркулів і заможних селян, щоб у своїй боротьбі за владу спертися на союз кріпосників-дворян з «новими» поміщиками, тобто з багатіями — селянами-власниками, з сільською буржуазією. Однак царизм «...відмовився вирішити питання про перерозділ землі, знищити поміщицьке землеволодіння, а це стало основною причиною провалу реформи й визначило основне завдання боротьби пролетаріату і його союзника — селянства в буржуазно-демократичній революції»³⁵.

³⁵ Дубровский С. М. Столыпинская земельная реформа. — М., 1963, с. 6.

**ПРАЦЯ В. І. ЛЕНІНА
«ПРО ПРАВО НАЦІЙ
НА САМОВИЗНАЧЕННЯ»
(До 70-річчя виходу)**

Комуністична партія Радянського Союзу завжди приділяла велику увагу розв'язанню національного питання в нашій країні. Ленінські ідеї з національного питання знайшли відображення ще в першій Програмі партії, прийнятій II з'їздом

РСДРП у 1903 р. На їх основі більшовики згуртували трудящих різних національностей Росії в боротьбі проти царизму.

Особливо гостро питання про інтернаціональну єдність трудящих постало в роки нового революційного піднесення (1910—1914). Імперіалістична буржуазія, готуючись до розв'язання світової війни, всіляко намагалася розпалити національну ворожнечу. Саме в той час набула поширення реакційна буржуазно-націоналістична теорія «культурно-національної автономії», автори якої твердили, нібито держава має являти собою конгломерат «націй», кожна з яких займається справами певної національної культури. Кавказькі та українські соціал-демократи, бундівці, меншовики-ліквідатори стали вимагати внесення змін у програму партії з національного питання. Особливо наполегливо вони виступали проти § 9 Програми, в якому йшлося про право націй на самовизначення. При цьому опортуністи піднімали на щит помилкові положення статті Р. Люксембург «Національне питання і автономія», в якій автор виступила проти включення в програму російських марксистів пункту про право націй на самовизначення, вважаючи його «абстрактним», «метафізичним» і «нездійсненним».

За таких умов особливого значення набувало викриття реакційної, опортуністичної суті різних «теорій» з національного питання, роз'яснення широким народним масам програми більшовицької партії. Цьому було присвячено ряд праць В. І. Леніна, написаних у той період, зокрема стаття «Про право націй на самовизначення».

Розвиваючи ідеї К. Маркса і Ф. Енгельса в нових історичних умовах й узагальнивши досвід російського та міжнародного національно-визвольного руху в епоху імперіалізму, В. І. Ленін створив цілісну теорію націй і національно-визвольних рухів. Велика заслуга Володимира Ілліча полягає в розробці програми партії з національного питання, утворенні першої в світі багатонаціональної соціалістичної держави як співдружності рівноправних соціалістичних націй.

На відміну від буржуазних теорій «відмирання», «відживання» націй більшовицька програма розв'язання національного питання, викладена в ленінських працях, базувалася на ґрунтовному аналізі економічних відносин епохи імперіалізму і врахуванні об'єктивних тенденцій розвитку націй і національних відносин за капіталізму. Національне питання в ній розглядалося в контексті революційної боротьби пролетаріату, як складова частина вчення про соціалістичну революцію і встановлення диктатури пролетаріату. В. І. Ленін висунув і обґрунтував ідею поєднання боротьби робітничого класу проти своїх гнобителів з боротьбою за ліквідацію національного гноблення, за побудову нового суспільства, з антиімперіалістичною боротьбою пригноблених народів. Хід розробки В. І. Ленінім теорії і програми партії з національного питання докладно висвітлений в історико-партійній літературі¹⁻².

Важливе місце в марксистсько-ленінській теорії з національного питання належить праці «Про право націй на самовизначення», написаній у лютому — травні 1914 р.

¹⁻² Давыдова Н. Д. Ленинская программа партии по национальному вопросу. К., 1969. 48 с.; Черныш В. Д. Методические советы к изучению работ В. И. Ленина «Критические заметки по национальному вопросу» и «О праве наций на самоопределение». Калинин, 1972. 87 с.; Ленинизм и национальный вопрос в современных условиях. М., 1974. 598 с.; Осуществление принципов интернационализма в национальной политике КПСС. М., 1975. 342 с.; Куличенко М. И. Укрепление интернационального единства советского общества. К., 1976. 381 с.; Баграмов Э. А. Ленинская национальная политика: достижения и перспективы. М., 1977. 231 с.; Грошев И. И. Сущность национальной политики КПСС. М., 1982. 301 с.; Замлинский В. А. и др. Ленинская политика интернационализма. К., 1983. 189 с. та ін.

і опублікованій в легальному більшовицькому журналі «Просвещение» (1914, № 4—6). Цій статті Володимир Ілліч надавав великого значення, про що свідчили шість варіантів її плану, які збереглися в лєнінському архіві.

В цьому творі В. І. Ленін чітко сформулював основні положення національної програми. «Повна рівноправність націй; право самовизначення націй; злиття робітників усіх націй — цієї національної програми вчить робітників марксизм, вчить досвід всього світу і досвід Росії»³, — писав він. Теза про самовизначення націй стала невід'ємною частиною марксистсько-лєнінського вчення з національного питання.

Визначаючи право націй на самовизначення як право кожної з них самостійно вирішувати питання про форми свого національно-державного ладу аж до державного відокремлення їх від чужонаціональних колективів і утворення самостійної національної держави⁴, В. І. Ленін обґрунтовує це визначення; пояснює, чому вимога самовизначення націй включена до Програми РСДРП; розглядає питання про походження націй, національних рухів і національних держав; доводить необхідність розглядати під кутом зору класової боротьби пролетаріату будь-які національні вимоги; визначає особливості національного питання в Росії; говорить про багатогранність способів розв'язання національного питання; показує докорінну протилежність політики пролетарського інтернаціоналізму і буржуазного націоналізму.

В праці В. І. Ленін неодноразово підкреслював, що під самовизначенням націй слід розуміти їх право на політичну незалежність, на вільне відокремлення від пануючої нації, на самостійне державне існування. Однак марксисти ніколи не відстоювали політичної децентралізації. Подібно до того, як людство може прийти до знищення класів лише через диктатуру пролетаріату, воно прийде до повного неминучого злиття націй через повне їх визволення. Заслуга В. І. Леніна полягає в тому, що питання про право націй на самовизначення він зробив одним з центральних у більшовицькій програмі з національного питання. Визнання цього права Володимир Ілліч вважав обов'язковим для всіх революційних партій. Для Росії воно було особливою необхідною в ім'я принципів демократії взагалі і, враховуючи її національні особливості⁵⁻⁶.

Розглядаючи соціально-економічні умови національних рухів, В. І. Ленін зазначав, що вони за капіталізму проходять два етапи. Перший — крах феодалізму та абсолютизму, перемога буржуазно-демократичних революцій, економічна основа яких полягала в тому, що для повної перемоги товарного виробництва буржуазії необхідно було завоювати внутрішній ринок, об'єднати території, на яких проживало населення, що говорило однією мовою. Національні рухи в цю епоху були масовими. Другий — епоха вже сформованих капіталістичних держав. Для неї характерний дуже розвинутий антагонізм між пролетаріатом і буржуазією, коли на перший план висуваються суперечності між інтернаціонально злитим капіталом та інтернаціональним робітничим рухом. Буржуазно-демократичні революції, в результаті яких склалася система єдиних буржуазних національних держав, у країнах Західної Європи відбулися в XVIII—XIX ст.

У Східній Європі та Азії епоха буржуазно-демократичних революцій розпочалася на початку XX ст. У ході цих революцій зароджувалися буржуазно-демократичні національні рухи, прагнення до утворення національно незалежних і національно єдиних держав. Дійшовши висновку про те, що право націй на самовизначення — одна з найважливіших вимог не тільки соціалістичної, але й буржуазно-демократичної революції, В. І. Ленін водночас засудив помилкові твердження про «недоцільність» самовизначення націй за імперіалізму. На прикладі відокремлення Норвегії від Швеції в 1905 р. він показав життєвість і реальність вимог про самовизначення нації аж до відокремлення, але при цьому підкреслював, що втілення в життя даного права, як і будь-якого іншого демократичного права, за імперіалізму може бути тільки неповним, непослідовним. Правильність цієї тези підтверджують сучасні події. Багатостраждальна Ірландія, народ якої мужньо добивається повного самовизначення, тобто утворення своєї держави, — яскравий тому приклад.

³ Ленін В. І. Про право націй на самовизначення. — Повне збір. творів, т. 25, с. 304.

⁴ Див.: там же, с. 247.

⁵⁻⁶ Див.: там же, с. 258.

Про величезне значення та актуальність основних положень ленінської програми партії з національного питання свідчить і той факт, що вона є об'єктом постійних нападок з боку буржуазних фальсифікаторів. Сучасні «радянологи» твердять, що категорія «національне самовизначення» має «релятивістський», «інструментальний» характер. Не в змозі заперечувати її значення, вони всіляко намагаються звести її роль до рівня тактичного лозунгу, пропагандистського маневру. Так, Р. Пайпс, У. Уолш, А. Ноув, Б. Мейснер вважають, що право націй на самовизначення в ленінському вченні з національного питання є «відносним» і навіть «міфічним», має лише «інструментальну цінність», оскільки більшовики висували це гасло нібито з кон'юнктурних міркувань, для того, щоб використати національні рухи в боротьбі за владу⁷. Ці облудні твердження буржуазних фальсифікаторів ґрунтовані на спекулятивному ототожненні поняття «самовизначення націй» з обов'язковою вимогою відокремлення. Практика національного будівництва в СРСР повністю спростовує їх вимисли. В Радянському Союзі немає соціальних груп, які були б зацікавлені у виході з Союзу. Щоправда у Конституції СРСР є стаття про право виходу з складу Союзу Радянських Соціалістичних Республік, проте в нашій країні відсутні тенденції до виходу з складу Союзу РСР, що свідчить про справді вільне і добровільне об'єднання республік. Радянські вчені дають гідну відсіч буржуазним ідеологам⁸.

Історія національно-визвольних рухів, насамперед розв'язання національного питання в СРСР, показує, що самовизначення націй здійснюється одночасно з державним самовизначенням. З огляду на це політичний, державний суверенітет, досягнутий націями і народностями, є найяскравішим відображенням національного самовизначення.

Утворення СРСР за своєю політичною значимістю і соціально-політичними результатами займає визначне місце в історії Радянської держави та світовій історії. В діалектичному процесі національно-державного розвитку, коли, з одного боку, раніше пригноблені нації, використовуючи проголошене Комуністичною партією право на самовизначення, створювали самостійні національні держави, а, з другого, — посилювався рух за добровільне об'єднання всіх народів Росії в єдиній соціалістичній державі — переважало прагнення до тісного союзу, єдності. Саме тому стало можливим утворення вже вільними народами нової, соціалістичної держави робітників і селян.

Утворення і розвиток СРСР — перемога ідей пролетарського інтернаціоналізму, результат здійснення ленінської національної політики. Перемога соціалістичної революції, розв'язання національного питання в нашій країні, розвиток дружби і братерства між соціалістичними націями і народностями — все це нерозривно зв'язане з іменем та ідеями В. І. Леніна. «Створення Союзу РСР, — зазначається в постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік», — живе втілення ідей Володимира Ілліча Леніна, ленінських принципів національної політики»⁹.

Послідовне втілення в життя ленінського вчення з національного питання в ході будівництва соціалізму привело до виникнення нової історичної спільності людей — радянського народу.

Роки, що минули з часу утворення СРСР, характеризувалися швидким соціально-економічним розвитком Радянського Союзу. Національний дохід за цей період збільшився в 155 разів. Доля СРСР у світовому промисловому виробництві зросла з 1% в 1922 р. до 20% в 1982 р. На XXVI з'їзді КПРС наголошувалося, що з перших днів існування Радянської влади наша економіка і соціальна політика будувалися так, щоб якнайшвидше піднести колишні національні окраїни Росії до рівня розвитку її центральних районів. І це завдання було успішно розв'язане¹⁰. Найважливішу роль у цьому відіграло тісне співробітництво всіх націй і народностей країни і насамперед

⁷ Нагорна Л. Проти буржуазних фальсифікацій національної політики КПРС. К., 1974, с. 73.

⁸ Грошев І. І., Чеченкіна О. І. Критика буржуазної фальсифікації національної політики КПРС. М., 1974. 236 с.; Против буржуазных фальсификаторов истории и политики КПСС. М., 1980. 286 с.; Нагорна Л. П. Критика буржуазных фальсификаций национальной политики КПРС. К., 1981. 45 с. та ін.

⁹ Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Постанова ЦК КПРС від 19 лютого 1982 року. К., 1982, с. 5.

¹⁰ Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 66.

безкорислива допомога російського народу. Нині в кожній союзній, автономній республіці, області та краї створені сучасна промисловість, сільське господарство, наука.

Забезпечивши розв'язання національного питання в тому вигляді, в якому воно залишилося від минулого, Комуністична партія враховує, що і в розвинутому соціалістичному суспільстві національні відносини — це реальність, яка висуває нові проблеми і завдання. «Адже розв'язання національного питання в тому вигляді, в якому воно дісталось нам від минулого,— підкреслював товариш К. У. Черненко в доповіді на червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС,— аж ніяк не означає, що національне питання взагалі знято з порядку денного. Продумана, науково обгрунтована національна політика — невід'ємна частина діяльності партії по вдосконаленню розвинутого соціалізму. І ключова умова її успіху — виховання трудящих у дусі пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму»¹¹.

Ленінські ідеї, які знайшли відображення в перших декретах Радянської влади, та їх втілення на практиці мали великий вплив на розвиток світового національно-визвольного руху. Так, під безпосереднім впливом лозунгу про право націй на самовизначення аж до державного відокремлення набули більш радикального характеру вимоги єгипетських націоналістів. Якщо спочатку вони добивалися надання Єгипту автономії в рамках Турецької імперії, то в 1918 р. вперше висунули вимогу про повну незалежність країни. Аналогічна вимога була висунута в 1917 р. у Тунісі¹².

КПРС послідовно відстоює право кожної нації на самовизначення, на суверенітет, на утвердження самостійної державності незалежно від форми правління, яка при цьому виникає. Самовизначення є формою і етапом прогресивного руху націй. Тому партія виступає проти будь-яких спроб розв'язувати національні проблеми за рахунок поступок у класовій боротьбі.

Всесвітньо-історичні цілі пролетаріату інтернаціональні за своєю суттю. Не відособлення народів, а створення умов для їх добровільного зближення і тісного співробітництва — такою є мета комуністів. Керуючись ленінським учінням, вони визнають необхідність надання кожному народу права самому визначати свою долю. «Маси населення,— писав Володимир Ілліч,— чудово знають, з повсякденного досвіду, значення географічних і економічних зв'язків, переваги великого ринку і великої держави, і на відокремлення вони підуть лише тоді, коли національний гніт і національні тертя роблять спільне життя зовсім нестерпним...»¹³.

І сьогодні, коли проходить боротьба в останніх bastionax расизму і колоніалізму, значення ленінського вчення для молодих країн особливо велике. Нині вже неправомірно говорити про боротьбу народів Азії, Африки та Латинської Америки лише як про національно-визвольний рух. Розвивається і збагачується соціальний зміст визвольного руху в ряді країн цих континентів, який знаходить вияв у створенні єдиного соціалістичного В'єтнаму, перемозі народно-демократичної революції в Лаосі, переході дедалі більшого числа держав на шлях соціалістичної орієнтації. Важливим фактором сучасного світового розвитку є антагонізм між країнами, які визволилися від колоніальної залежності, та імперіалістичними колами, які роблять безуспішні спроби утримати ці держави в рамках політичної системи імперіалізму.

Адміністрація Рейгана намагається зобразити національно-визвольний рух як результат «підривної діяльності» Радянського Союзу. Такий підхід дає можливість лідерам США маскувати свої неоколоніалістські дії. Прикладом цього є вторгнення військ Сполучених Штатів у Гренаду під приводом того, щоб нібито недопустити «перетворення цього острова на кубино-радянську базу»¹⁴.

В 70-х роках практично закінчився процес ліквідації колоніальних імперій. Однак досягнення поневоленими раніше країнами політичної незалежності поклало початок новому етапу їх боротьби, на цей раз за розв'язання проблем своєї економічної самостійності. В сучасних умовах розв'язання економічних завдань є найголовнішим

¹¹ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС 14—15 червня 1983 року. К., 1983, с. 56.

¹² Искандеров А. А. Национально-освободительное движение. Проблемы, закономерности, перспективы. М., 1970, с. 63.

¹³ Ленін В. І. Про право націй на самовизначення.— Повне зібр. творів, т. 25, с. 273.

¹⁴ Коммунист, 1984, № 3, с. 107.

для повного національного визволення багатьох країн Азії та Африки. Слід підкреслити й іншу особливість національно-визвольного руху на сучасному етапі. Нині, коли колоніальної системи фактично вже не існує, розв'язання національно-визвольних завдань все тісніше пов'язане з розв'язанням класових завдань, що відповідає ленінському положенню про необхідність оцінки під кутом зору класової боротьби робітників будь-якої національної вимоги, будь-якого національного відокремлення¹⁵. Незважаючи на незаперечні успіхи визвольної боротьби, істотні соціально-економічні зрушення, які вже відбулися, розв'язання національно-визвольних завдань при імперіалізмі має незавершений характер. На цьому наголошував В. І. Ленін у праці «Про право націй на самовизначення».

Ленінське вчення з національного питання є видатним вкладом в ідейну скарбницю творчого марксизму, служить керівництвом для діяльності комуністичних і робітничих партій усіх країн. Історичний досвід революційної боротьби народних мас нашої країни, розвиток національно-визвольного руху на сучасному етапі, в ході якого розв'язуються і соціальні проблеми,— яскравий доказ життєвості ленінських положень з національного питання, що містяться в статті «Про право націй на самовизначення».

Г. І. ГЕРЖОД (Київ)

¹⁵ Див.: Ленін В. І. Про право націй на самовизначення.— Повне зібр. творів, т. 25, с. 261.

Я. Б. ГАМАРНИК НА УКРАЇНІ У червні 1984 р. минуло 90 років з дня народження Яна Борисовича Гамарника. Він належав (До 90-річчя з дня народження) до тієї героїчної когорти більшовиків-ленінців, які у тяжких умовах підпілля створювали пролетарську партію, готували політичну армію революції, на чолі робітничих загонів йшли на штурм самодержавства.

Я. Б. Гамарник народився в 1894 р. у м. Житомирі, в сім'ї дрібного службовця. В 1899 р. у пошуках заробітку родина переїжджає до Одеси. Хлопчиком він на власні очі бачив повсталий «Потьомкін», барикади, які будували робітники, жорстоку розправу над ними. Все це залишило глибокий слід у його пам'яті. І не дарма, як згадувала його сестра, «... саме у роки революції 1905 р. він відчув ненависть до самодержавства»¹.

16-річним гімназистом Гамарник прочитав «Капітал» К. Маркса, став членом нелегального молодіжного марксистського гуртка. Переваживши з Петербурзького психоневрологічного інституту на юридичний факультет Київського університету, він остаточно зв'язав свою долю з революцією — почав брати активну участь у підпільній роботі. У вересні 1916 р. 22-річний Ян Гамарник став членом більшовицької партії.

Я. Б. Гамарник разом з іншими керівниками Київської партійної організації проводив значну агітаційну роботу по роз'ясненню політики РСДРП, зокрема серед молоді, готуючи її до революційної боротьби². Він писав листівки, прокламації, відозви, часто виступав перед робітниками і солдатами на мітингах та зборах. «Ян Гамарник, Олександр Горвиць, Микола Лебедєв та інші,— згадував старий більшовик, кадровий робітник заводу «Арсенал» Ю. Чайковський,— користувалися повагою робітників. Їх пристрасні і правдиві промови, що відбивали думи й сподівання трудового народу, мали великий вплив, викликали жваві відгуки та дискусії»³.

Прекрасний організатор, пропагандист і агітатор, «товариш Ян», як його називали товариші, швидко завоював авторитет серед робітників. Його було обрано секретарем Київського комітету партії. Разом з іншими його членами та членами створеного в Жовтневі дні ревкому Гамарник керував підготовкою збройного повстання за встановлення влади Рад⁴. Однак напередодні цієї події він разом з іншими 14-ма това-

¹ Ян Гамарник. Воспоминания друзей и соратников.— К., 1979, с. 29.

² Там же, с. 15—19.

³ Цит. по: Салехов Н. И. Ян Борисович Гамарник.— М., 1964, с. 9.

⁴ Див.: Борьба за власть Советов на Киевщине. Сб. док. и матер.— К., 1957, с. 350; Вопросы истории КПСС, 1964, № 6, с. 71.

ришами був заарештований. Їм загрожувала смерть, але повстання, підняте київським пролетаріатом, перешкодило цьому*.

Ян Гамарник одразу ж поринув у вир класових боїв. Він узяв активну участь у боротьбі проти буржуазно-націоналістичної Центральної ради, за встановлення влади Рад. Однак зрадницька політика Центральної ради, що уклала кабальний договір з Німеччиною, розпорошеність радянських збройних сил привели до окупації території України кайзерівськими військами. Більшовицька фракція II Всеукраїнського з'їзду Рад, в якій активно працював Я. Б. Гамарник, всупереч протидії «лівих», добила схвалення з'їздом Брестського мирного договору. Це була велика перемога більшовиків України.

Я. Б. Гамарник узяв дійову участь в об'єднанні більшовицьких організацій республіки в єдину Комуністичну партію (більшовиків) України. Він входив до складу Оргбюро, створеного для підготовки її I з'їзду. Воно здійснювало загальне керівництво всіма парторганізаціями республіки. Як член Оргбюро Гамарник був делегатом з'їзду, який відбувся 5—12 липня 1918 р. в Москві. Перед його початком групу делегатів, серед яких був і Ян Борисович, прийняв В. І. Ленін.

Після закінчення роботи партійного форуму делегатів було відправлено на допомогу тим партійним комітетам, які працювали у складних умовах підпілля на тимчасово захопленій німецькими та австро-угорськими окупантами території України. Серед них був і Ян Гамарник, який приїхав до Одеси. Він виступав перед трудящими, на підприємствах, районних партзборах, розповідаючи про роботу I з'їзду КП(б)У, його рішення, про зустрічі з В. І. Леніним. На нелегальній міській партконференції Гамарник зробив доповідь про становище на Україні, невідкладні завдання, які стоять перед більшовиками міста. Його було обрано секретарем міськкому партії, а у жовтні на губернській конференції — включено до складу делегації на II з'їзд КП(б)У.

На ньому Я. Б. Гамарник був обраний кандидатом у члени ЦК КП(б)У. Невдовзі його направили для ведення підпільної роботи в Харків (жовтень 1918 — початок 1919 р.). Місцеві більшовики працювали у складних умовах: вони боролися і проти окупантів, і проти буржуазних націоналістів. Харківська Рада робітничих депутатів, створена в той період, допомагала міськкому партії готувати збройне повстання. Гамарник став одним з найактивніших її членів. Націоналісти, побачивши, що Рада користується великим авторитетом і має особливий вплив на маси, заарештували її представників, у тому числі і Яна Гамарника. Але вже наступного дня під тиском пролетарів Харкова, які організували загальний страйк та мітинги протесту, їх було звільнено. На початку січня 1919 р. робітники міста, очолені більшовиками, підняли збройне повстання з метою допомоги наступаючим частинам Червоної Армії. Серед його керівників був і Ян Гамарник.

На III з'їзді КП(б)У, який відбувся в Харкові, він обирається членом ЦК. Після його закінчення партія направляє Я. Гамарника до Севастополя, де обстановка загострилася в зв'язку з тим, що війська Антанти загрожували окупувати Крим. Гамарник працював у підпільному міськкомі партії, передавав своїм молодим колегам досвід підпільної роботи, нагромаджений раніше. Особливу увагу вони приділяли розкладу військових частин противника.

Комуністична партія доручила своєму загартованому бійцю найважливіші завдання. Для організації першої загальнокримської конференції більшовицьких організацій Я. Б. Гамарник переїжджає до Сімферополя. Делегати — представники 17 міст Криму — розглянули питання підготовки збройного повстання, розгортання партизанського руху. На конференції було обрано Кримський обком партії, який на першому своєму засіданні сформував ревком. У квітні на півострові було відновлено Радянську владу.

В травні 1919 р. Ян Борисович повернувся до визволеної Одеси, де він очолив губком партії. Працювати доводилося у складних умовах: англо-французька ескадра залишалася на рейді, навколо міста діяли банди Григор'єва, німецьких колоністів-куркулів. Більшовики Одещини доклали чимало зусиль, щоб придушити контрреволюційні виступи, допомогти наступаючим частинам Червоної Армії, відбудувати зруйновані ворогом промислові підприємства.

* Про обставини арешту, настрої заарештованих і їх діяльність після звільнення Я. Б. Гамарник розповів у своїх спогадах, надрукованих у журналі «Комуніст» (1920, № 3).

Але становище на фронті залишалося складним. На півночі наступали петлюрівці, на південному сході — війська Денікіна. На півдні України діяли 45-а, 47-а і 58-а дивізії 12-ї армії. Їх завданням було прикривати південь країни. В Директиві ЦК РКП(б) містилася категорична вказівка: «...Оборонятися до останньої можливості, відстоюючи Одесу і Київ, їх зв'язок і зв'язок з нами до останньої краплини крові»⁵. Створена в той час Рада оборони Одеси, до складу якої ввійшов і Я. Б. Гамарник, сконцентрувала всі свої зусилля для того, щоб виконати це завдання. Але втримати зайняті позиції не вистачило сил. Наші війська змушені були відступити.

Ці частини були об'єднані у Південну групу військ під командуванням Й. Е. Якіра. До складу її Реввійськради ввійшли Я. Б. Гамарник, Л. Й. Картвелішвілі та В. П. Затонський⁶. Командування групи вирішило відступати на північ для з'єднання з частинами Червоної Армії, що билися під Києвом. Реввійськрада докладала багато зусиль до того, щоб морально підготувати бійців, в основному уродженців південної України, які не дуже розуміли, для чого потрібно залишати рідні місця, до походу. Серед них було розповсюджено написану Я. Б. Гамарником «Пам'ятку бійця Південної групи», в якій у популярній формі пояснювалася необхідність відступу на північ. Вона закликала українських робітників і селян прийти на допомогу своїм братам, щоб згодом з їх допомогою остаточно розгромити ворога. Командуючий Південною групою Й. Е. Якір у своїх спогадах підкреслював, що переконаність, ідейна спрямованість «Пам'ятки» мали значний вплив на бійців⁷. Група розірвала кільце оточення і з боями пройшла по зайнятій противником території. В наказі її Реввійськради червоноармійцям і командирам 45-ї, 47-ї та 58-ї дивізій було оголошено подяку, а Рада Оборони Республіки нагородила 45-у і 58-у дивізії почесними прапорами революції⁸. За мужність і вміле керівництво військами у цьому поході Я. Б. Гамарник був нагороджений орденом Червоного Прапора.

Після розформування групи комісар Ян Гамарник разом з частинами 58-ї дивізії взяв участь у боях проти військ буржуазно-поміщицької Польщі, у визволенні Києва від денікінців. У жовтні 1920 р. він повернувся до Києва, де очолив губернський партійний комітет, ревком, а згодом — губвиконком. Це були тяжкі часи. Ще діяли куркульські банди, які тероризували мирне населення, вбивали партійних та радянських працівників. Необхідно було відбудовувати також промисловість, транспорт, піклуватися про постачання населенню продовольчих товарів, утверджувати Радянську владу на селі. Ця боротьба вимагала і мужності, і організаційного таланту, і ідейної переконаності. «Наше завдання,— говорив Я. Б. Гамарник,— показати англійському, французькому та американському капіталу, що ми вміємо не тільки руйнувати, а й будувати»⁹.

Значну увагу Ян Гамарник приділяв і боротьбі за втілення в життя принципової лінії партії, проти спроб викривити її. В листопаді 1920 р. на IV губернській партконференції він дав рішучу відсіч колишнім боротьбистам, які виступали проти рішень Комуністичної партії з національного питання. Гамарник підкреслював, що державне і господарське будівництво — справа не менш важлива, ніж бої на фронті. Перемогу можна досягти лише за умови єдності партійних рядів, дружби всіх народів Радянської країни.

Важливе значення в той час мала і ліквідація бандитизму. В деяких районах Київської губернії діяли досить великі куркульські банди. Під головуванням Я. Б. Гамарника було створено губернську військову раду по боротьбі з бандитизмом. За допомогою військових підрозділів, міліції, частин особливого призначення, загонів КНС на кінець 1921 р. з бандитами було покінчено. Відзначаючи цей факт, Ян Гамарник підкреслив, що перемога над петлюрівцями має політичне значення¹⁰.

Значну увагу Ян Борисович приділяв і відбудові народного господарства, патріотичному й інтернаціональному вихованню трудящих. В 1921 р., коли посуха охопила

⁵ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 51, с. 33.

⁶ Радянська енциклопедія історії України.— К., 1969, т. 1, с. 472; К., 1971, т. 3, с. 384.

⁷ Див.: Красная звезда, 1962, 13 апр.

⁸ Ленинский сборник, XXXIV, с. 221.

⁹ Киевщина в годы гражданской войны и иностранной военной интервенции (1918—1920). Сб. док. и матер.— К., 1962, с. 446.

¹⁰ Вісті Київського губвиконкому, 1921, 6 груд.

Поволжя, а на полях Київщини визрів добрий врожай, Ян Гамарник часто виїжджав на село, виступав на зборах, роз'яснюючи необхідність допомоги братам по класу, що голодували. Щоб своєчасно відправити зібране зерно, був потрібний транспорт. Однак залізниця не справлялася з цим завданням. Ян Гамарник звернувся з відозвою до її працівників. Він закликав їх прискорити ремонт вагонів, щоб прийти на допомогу голодуючому населенню Поволжя й Донеччини¹¹. Хліб було вивезено.

Характерною рисою Я. Б. Гамарника — партійного працівника, було те, що він завжди підтримував міцний зв'язок з масами. Я. Гамарник часто виступав на підприємствах, особливо в цехах «Арсеналу», колектив якого висунув його депутатом Київської міськради.

Про авторитет, яким користувався Ян Борисович, свідчить і те, що він обирався делегатом X, XI, XII з'їздів РКП(б) — від більшовиків Київщини.

В липні 1923 р. Я. Б. Гамарник одержав призначення на Далекий Схід і виїхав з України. Але пам'ять про нього залишилася в серцях українського народу. Його ім'ям, зокрема, названо вулиці у Києві, Одесі та Харкові, де він жив і працював в ім'я перемоги соціалістичної революції.

О. І. ГАНЖА (Київ)

¹¹ Пролетарська правда, 1921, 2 жовтня.

МАРШАЛ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ Ф. І. ТОЛБУХІН (До 90-річчя з дня народження)

Життя Маршала Радянського Союзу Федора Івановича Толбухіна нерозривно пов'язане з історією Радянських Збройних Сил, захистом соціалістичної Вітчизни. Його ім'я добре відоме не тільки народам нашої країни, а й далеко за її межами. Понад 30 років Ф. І. Толбухін беззавітно служив у рядах Радянської Армії, подаючи приклад бездоганного виконання воїнського обов'язку.

В біографії Ф. І. Толбухіна немає нічого незвичайного. Вона подібна до життєписів багатьох радянських полководців, вихованих Комуністичною партією. Народився він 16 червня 1894 р. в с. Андроніки Ярославської губернії в сім'ї селянина. Закінчив церковно-парафіяльну і земську школи, а згодом у Петербурзі торговельне училище. Однак комерційна діяльність його не захоплювала. У роки першої світової війни Толбухін вступив до Оранієнбаумської офіцерської школи, по закінченні якої був направлений на Південно-Західний фронт.

Серед солдатів царської армії зростало незадоволення безглуздою війною, яка несла мільйонам людей горе, голод і злидні. Поступово кавалер двох бойових орденів штабс-капітан Толбухін стає запеклим противником цієї бійні. Після Лютневої революції солдати обрали демократично настроєного офіцера до полкового комітету.

Демобілізувавшись із старої армії, Ф. І. Толбухін повертається додому й бере активну участь у створенні волосних військових комісаріатів. В серпні 1918 р. він був зарахований до лав Червоної Армії і направлений на Західний фронт. Федір Іванович хоробро бився спочатку проти полчищ Юденича та військ буржуазно-поміщицької Польщі, пізніше, у 1921—1922 р., брав участь у боях проти білофіннів. За виявлений героїзм був нагороджений орденом Червоного Прапора.

У роки мирного будівництва Ф. І. Толбухін очолював штаби стрілецької дивізії, корпусу. Це був період напруженої праці й навчання. В 1934 р. він закінчив оперативний факультет Військової академії ім. М. В. Фрунзе. 1938 рік був особливим у житті Федора Івановича — він вступив до рядів ВКП(б).

Велика Вітчизняна війна застала Ф. І. Толбухіна на посаді начальника штабу Закавказького військового округу, з якого було створено Закавказький фронт, що обороняв Чорноморське узбережжя і прикривав державні кордони СРСР з Турцією та Іраном.

Суворим бойовим випробуванням для Ф. І. Толбухіна як полководця стала одна з найбільших битв другої світової війни — Сталінградська. Генерал-лейтенант Тол-

бухін командував 57-ю армією, війська якої були розгорнуті в районі між Доном і Волгою й перекривали фашистам підступи до Сталінграда з південного заходу. 20 листопада 1942 р. армія під командуванням Ф. І. Толбухіна у складі Сталінградського фронту перейшла в наступ і брала участь в оточенні й розгромі угруповання фашистських військ.

Високо оцінивши військові та організаторські здібності Ф. І. Толбухіна, Ставка Верховного Головнокомандування у березні 1943 р. присвоїла йому звання генерал-полковника і призначила командуючим військами Південного фронту. На постах командуючого фронтами (Південним, 4-м Українським та 3-м Українським) Толбухін провів багато блискучих операцій по розгрому німецько-фашистських військ. Більша частина з них зв'язана з визволенням України — Донбаська, Мелітопольська, Нікопольсько-Криворізька, Кримська. Всі вони по праву належать до величних досягнень радянського воєнного мистецтва, переконливо свідчать про полководницький талант Ф. І. Толбухіна. Водночас Федір Іванович відзначався високими душевними якостями. Ось як описує першу зустріч з ним С. С. Бірюзов, який з 1943 р. і до закінчення війни виконував обов'язки начальника штабу Південного фронту. «Федір Іванович Толбухін, за моїми тодішніми уявленнями, був уже похилого віку, тобто мав близько 50 років. Високого зросту, огрядний, з крупними, але приємними рисами обличчя, він створював враження дуже доброї людини. Згодом я мав нагоду остаточно переконатися в цій, як і в іншій досить характерній для Толбухіна якості, — його зовнішній незворушності і спокої. Я не пригадую жодного випадку, коли б він погарячкував»¹.

З великою теплотою і повагою відгукуються про Ф. І. Толбухіна у своїх спогадах відомі воєначальники О. М. Василевський, Г. К. Жуков, С. М. Штеменко². Начальник тилу 3-го Українського фронту О. І. Шебунін серед інших виняткових душевних якостей Толбухіна відзначає, що він «... по-справжньому любив солдатів, пишався і вважав за велику для себе честь, що чудо-багатирі, як він казав, б'ються під його керівництвом»³.

Радянське Верховне Головнокомандування, втілюючи в життя розроблений раніше стратегічний план літньо-осінньої кампанії 1943 р., вирішило використати сприятливу обстановку, що склалася під Курськом, і негайно розширити фронт наступу на південно-західному напрямку. В зв'язку з цим війська під командуванням Ф. І. Толбухіна одержали завдання прорвати оборону противника на р. Міус і у взаємодії з підрозділами Південно-Західного фронту розгромити його в усьому Донбасі, а потім розгорнути наступ до низьз Дніпра й Криму, визволити Лівобережну Україну⁴.

Гітлерівці намагалися втримати Донбас що б то не стало і тому робили все можливе, щоб якнайсильніше його укріпити. Передній край оборонної смуги окупантів, прикритий рядами дротяних загороджень та мінними полями, проходив по Сіверському Дінцю й Міусу. В глибині оборонні рубежі ворога йшли по річках Кринці, Мокрому Еланчику, Конці, Берді, Кальміусу, Вовчій та Самарі. Оборону Донбасу гітлерівське командування поклало на 1-у танкову й 6-у польову армії, що входили до складу групи армій «Південь», в якій налічувалося 22 дивізії⁵.

9 серпня 1943 р. на командний пункт Ф. І. Толбухіна в селищі Грибоваха (неподалік від м. Краснодона) прибув представник Ставки О. М. Василевський, який координував дії військ Південного й Південно-Західного фронтів. Довго й докладно обговорювали полководці план проведення операції, аналізували характер ворожої оборони і резервів, природні особливості місцевості. Було визнано доцільним здійснити прорив на найвужчій ділянці силами 5-ї ударної армії під командуванням генерал-лейтенанта Г. Ф. Захарова, створивши високу щільність вогню⁶.

18 серпня війська Південного фронту перейшли в наступ. У досвітніх сутінках

¹ Бірюзов С. С. Суровые годы. — М., 1966, с. 154.

² Василевский А. М. Дело всей жизни. — М., 1974, с. 333; Жуков Г. К. Воспоминания и размышления. — М., 1974, т. 2, с. 276; Штеменко С. М. Генеральный штаб в годы войны. — М., 1973, кн. 2, с. 211.

³ Шебунин А. И. Сколько нами пройдено... — М., 1971, с. 145.

⁴ История второй мировой войны. 1939—1945. — М., 1976, т. 7, с. 194.

⁵ Там же, с. 195.

⁶ Див.: Василевский А. М. Указ. соч., с. 332.

бомбардувальна авіація 8-ї повітряної армії завдала ударів резервам противника. Потім у бій вступила артилерія. Атака почалася о 7-й годині 15 хвилин. Думки Толбухіна зосередилися на тому, як розвинути операцію, своєчасно виявити і подолати непередбачені перешкоди, коли ввести в битву свої резерви.

До 26 серпня точилися запеклі бої, і врешті опір ворога було зломлено. В ніч на 27-е в прорвану оборону противника ринулися танкові частини під командуванням генерала Т. І. Танасчишина та гвардійська Кубанська кіннота. Серед окупантів почалася паніка. Радянські воїни розгромили фашистські тили, порушили зв'язок і управління військами. Несподіваним ударом на південь вони зімкнули кільце й оточили ворога в Таганрозі.

С. С. Бірюзов згадує, що на сьомий день наступу в штаб фронту було доставлено полоненого офіцера, який ніяк не міг отямитися від здивування, що такі укріплені оборонні споруди не витримали натиску радянських військ. На допиті він заявив: «Ви прорвали Міус-фронт, а разом з цим у німецького солдата пропала віра в самого себе й своїх начальників»⁷.

Прорив оборони на Міусі означав, що доля Донбасу вирішена. Гітлерівське командування змушене було відвести частину своїх сил на захід, на новий оборонний рубіж по р. Молочній.

Перед військами Південного і Південно-Західного фронтів було поставлено завдання — завершити визволення Донецького вугільного басейну й розвинути наступ на запорізькому й мелітопольському напрямках. Тепер Ф. І. Толбухін зосередив увагу на правому крилі своїх частин. Удар трьох правофлангових армій було спрямовано в центр Донбасу — на Горлівку, Макіївку, Сталіно. Треба було поспішати, щоб не дати фашистам можливості здійснити їх злочинний намір — підірвати доменні й мартенівські печі, затопити шахти, вивезти награбоване майно й відправити в Німеччину місьцеве населення.

1 вересня війська Південного фронту перейшли в рішучий наступ. Одне за одним були визволені міста — Красний Луч, Горлівка, Іловайськ, Артемівськ, Краматорськ. 8 вересня з'єднання під командуванням генерала Цветаєва вигнали ворога з Сталіно. «Війська Південного і Південно-Західного фронтів в результаті вмілого маневру й стрімкого наступу, — говорилося в наказі Верховного Головнокомандуючого генерал-полковнику Толбухину й генералу армії Малиновському, — одержали велику перемогу в Донецькому басейні над німецькими загарбниками»⁸.

Донбаська наступальна операція двох суміжних фронтів завершилася успішно. На визволеній гірнячкій землі почалося мирне будівництво. 15 вересня 1943 р. жителі шахтарської столиці зібралися на багатолюдному мітингу біля Будинку Рад. На ньому з великою промовою виступив Ф. І. Толбухін. Від імені воїнів Південного фронту він передав трудящим палкий бойовий привіт і розповів їм про хід визволення міста від фашистських окупантів.

Чимало теплих слів було сказано на мітингу на адресу воїнів-визволителів, зокрема, членом Політбюро ЦК КП(б)У, секретарем ЦК Д. С. Коротченком. Багатьох з них Радянський уряд відзначив орденами й медалями. Високо було оцінено й дії командуючого Південним фронтом. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 17 вересня 1943 р. його нагороджено орденом Кутузова I ступеня. Незабаром Ф. І. Толбухину було присвоєно воїнське звання генерала армії⁹.

21 вересня 1943 р. війська Південного фронту підійшли з боями до рубежів р. Молочної. Тут ворог укріпився ще сильніше, ніж на р. Міус. Його оборонна лінія простяглася на 150 км у довжину й 40 км у ширину. Найважливішим її пунктом був Мелітополь. Рубежу по р. Молочній і м. Мелітополю гітлерівське командування надавало виняткового значення. Це був останній вигідний для ворога плацдарм, який перекривав підступи до Криму з півночі. Фашистські солдати одержали наказ стояти на смерть. Їм збільшили пайки, втричі підвищили оклад. У Берліні карбувалася медаль за оборону цих позицій.

Командування Південного фронту старанно готувало війська до прориву ворожих укріплень. Бійці виготовляли фашини й драбини, в темряві перетягували через

⁷ Бірюзов С. С. Указ. соч., с. 176.

⁸ Прикази Верховного Главнокомандуючого в період Великої Отчественной войны Советского Союза: Сборник. — М., 1975, с. 24.

⁹ Кузнецов П. Г. Маршал Толбухин. — М., 1966, с. 96.

болото гармати. З 15 по 23 жовтня тривали жорстокі бої 51-ї армії за Мелітополь. Від їх результату залежав успіх усієї фронтової операції.

23 жовтня 1943 р. радянські війська ввійшли в місто. В наказі ВГК ця подія оцінювалася як взяття важливого стратегічного вузла оборони противника на підступах до Криму й нижньої течії Дніпра. 71 бійцю й командирі було присвоєно звання Героя Радянського Союзу. З'єднання й частини, які брали участь у штурмі, дістали найменування «мелітопольських»¹⁰.

Таким чином, шлях на Крим був відкритий. 26 жовтня 1943 р. танкові й кубанські козацькі частини здійснили відважний рейд у тил ворога. Вони знищили його штаби й резерви, порушили зв'язок. 1 листопада опівночі танкові частини 4-го Українського фронту (наприкінці жовтня 1943 р. Південний фронт перейменовано в 4-й Український) прорвалися через Турецький вал на Перекопському перешийку і підійшли до м. Армянська. Інша група військ фронту форсувала Сиваш і оволоділа плацдармом. Цікаво, що війська під командуванням Ф. І. Толбухіна форсували Сиваш у ту ж пору року, що й частини на чолі з М. В. Фрунзе в 1920 р.— з 1 по 6 листопада. І провідник був той же — селянин Іван Іванович Оленчук — рибалка з с. Строганівка. Тільки в 1943-му йому вже було під сімдесят.

Незабаром лівий берег Дніпра було очищено від фашистських військ. Гітлерівці утримували лише невеликий плацдарм у районі м. Нікополя. Його доля остаточно вирішувалася в лютому 1944 р. За наказом Ставки була проведена широка за масштабами й участю в ній сил і засобів Нікопольсько-Криворізька операція. Її мета полягала в тому, щоб розгромити, крім Нікопольського, ще одне вороже угруповання в районі Кривого Рога й визволити цей важливий в економічному відношенні район.

По завершенні цієї операції перед 4-м Українським фронтом постало завдання — визволити Крим, де була скована добре озброєна 17-а гітлерівська армія чисельністю близько 200 тис. солдатів і офіцерів.

Для прориву ворожих позицій необхідно було здійснити докладну і всебічну підготовку військ. Командування фронту вивчало оборону противника. Підвозилися боєприпаси, продовольство й техніка. Укріплювався в інженерному відношенні взятий радянськими військами плацдарм у північній частині Криму.

Як і завжди, Ф. І. Толбухін особливу увагу приділяв партійно-політичному забезпеченню майбутньої операції, зміцненню морального духу воїнів. Командуючий фронтом вважав, що тепер, коли очолювані ним війська ведуть бої за Крим, серцевиною всіх заходів має бути пропаганда бойових традицій. Початок їм поклали червоні полки під командуванням М. В. Фрунзе. Вони розгромили «чорного барона» Врангеля і визволили Крим у роки громадянської війни. У 1941—1942 рр. героїчні захисники Севастополя примножили ці традиції. Їх немеркнуча слава постійно надихала радянських воїнів на подвиги в боротьбі проти фашистських загарбників.

Війська 4-го Українського фронту розпочали Кримську наступальну операцію 8 квітня 1944 р. Долаючи величезні перешкоди, вони оволоділи Сиваськими укріпленнями. Командування фронту майстерно застосовувало воєнні хитрощі, зокрема, під час прориву Перекопських укріплень. Коли змовкли залпи радянських гармат, над траншеями наших військ з'явилися тисячі людських фігур. Це були виготовлені напередодні чучела. Гітлерівці вирішили, що піднялась в атаку піхота. Їх артилерія відкрила шалений вогонь і тим самим видала себе. Недаром про Ф. І. Толбухіна казали, що він добивається великих перемог ціною малої крові.

Вже 10 квітня почався загальний відступ противника, який згодом перетворився в панічну втечу. 13 квітня війська Південного фронту визволили Сімферополь і Євпаторію, а 15 квітня були вже під Севастополем, пройшовши від Сивашу й Перекопу з боями 250 км. 7 травня почався штурм Сапун-гори, а через два дні над Севастополем майорів червоний прапор.

У ніч на 12 травня війська під командуванням Ф. І. Толбухіна зламали опір ворога на останньому рубежі, що прикривав мис Херсонес, і через добу вийшли на узбережжя Чорного моря по всій лінії фронту. Кримська наступальна операція успішно завершилася. На честь відважних визволителів у Москві прогрімали залпи салюту.

¹⁰ Приказы Верховного Главнокомандующего в период Великой Отечественной войны Советского Союза, с. 64.

Прорив Міус-фронту, визволення Донбасу, розгром гітлерівців на р. Молочній і блискуче проведена Кримська операція висунули Ф. І. Толбухіна до ряду найталановитіших радянських полководців.

13 вересня 1944 р. Указом Президії Верховної Ради СРСР Ф. І. Толбухіну присвоєно звання Маршала Радянського Союзу. Під його командуванням військо 3-го Українського фронту, переможно завершивши Ясько-Кишинівську бойову операцію, нестримно продовжували рухатися на захід, брали участь у Белградській, Будапештській, Балатонській та Віденській операціях. Гідно виконуючи велику визвольну місію, вони несли порятунок від фашистської тиранії народам Центральної і Південно-Східної Європи.

За вміле керівництво великими бойовими операціями 26 квітня 1945 р. Ф. І. Толбухіна нагороджено найвищим радянським військовим орденом — «Перемога».

Федір Іванович Толбухін багато зробив для завоювання перемоги над фашистськими окупантами, але небагато прожив після завершення Великої Вітчизняної війни. Будучи хворим, він продовжував самовіддано працювати на відповідальних постах. З липня 1945 р. Федір Іванович був головнокомандуючим Південною групою військ, а з січня 1947 р. — командуючим військами Закавказького військового округу. Помер він 17 жовтня 1949 р. На Самотечній площі в Москві Ф. І. Толбухіну в 1960 р. встановлено пам'ятник. У 1965 р. на честь 20-річчя Перемоги йому посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

О. В. БУЦЬКО (Київ)

О. М. ЛАЗАРЕВСЬКИЙ
(До 150-річчя з дня народження)

В цьому році виповнюється 150 років з дня народження одного з відомих істориків України Олександра Матві-

йовича Лазаревського. Народився він 20 червня 1834 р. у с. Гирівці Конотопського повіту Чернігівської губернії в сім'ї дрібного поміщика. Батько його служив у Конотопі, а мати займалася вихованням дітей. З родиною Лазаревських підтримував дружні стосунки Т. Г. Шевченко.

В 1844 р. Олександр поступив у Конотопське повітове училище, де навчався до 1846 р. В 1847 р. він півроку жив в Оренбурзі, де його старші брати Михайло і Федір служили у комісії в справах кочівників-киргизів. Саме у той час він прочитав багато книг з історії, в тому числі «Историю Малой России» Д. М. Бантиш-Каменського. Ця праця справила на юного Олександра велике враження і привернула його увагу до історії Лівобережної України XVII—XVIII ст., вивченням якої пізніше він почав займатися.

В 1850 р. О. М. Лазаревський поступив у третій клас другої Петербурзької гімназії. Навчаючись у ній, він почав публікувати свої розвідки з історії в «Черниговских губернских ведомостях». Серед них відзначимо «Опыт указателя источников для изучения Малороссийского края в историческом и географическом отношениях»¹. Ця замітка свідчила про ґрунтовне знання молодим дослідником літератури і джерел з історії та географії Лівобережної України від давніх часів до середини XIX ст.

У 1858 р. О. М. Лазаревський закінчив історико-філологічний факультет Петербурзького університету й поїхав на батьківщину, у Чернігів, де паралельно з виконанням службових обов'язків займався вивченням історії Лівобережної України. Ще раніше він познайомився із славістом і археографом О. М. Бодянським, який видав багато джерел з історії України, та з краєзнавцем Г. О. Милорадовичем, який публікував документи із свого фамільного архіву.

Для плідної наукової роботи О. М. Лазаревського в Чернігові були певні умови, оскільки там були сконцентровані цінні документи, привезені з полкових міст Лівобережної України, зокрема, фонди гетьманської канцелярії й Малоросійської колегії. Лише у 80-х роках XIX ст. їх перевезли до Харкова. Крім того, значна частина до-

¹ Черниговские губернские ведомости, 1853, № 45, с. 415—424.

кументів знаходилася в архіві Чернігівської казенної палати. Це монастирські акти, ревізії, частина Румянцевського опису тощо. В результаті вивчення цих матеріалів О. М. Лазаревський підготував до видання й опублікував цілий ряд цінних історичних джерел, а саме: «Отрывки из нежинских магистратских книг 1657—1674 гг.» (1887 р.), «Акты по истории землевладения в Малороссии (1630—1690 гг.)» (1890 р.), «Отрывки из дневника гетманской канцелярии. 1722—1723 гг.» (1898 р.), «Акты по истории монастырского землевладения в Малороссии. 1636—1730 гг.» (1899 р.), «Малороссийские переписные книги 1666 г.» (1899 р.), «Цеховые акты Левобережной Малороссии (1622—1645 гг.)» (1901 р.) та багато інших.

Понад 20 років О. М. Лазаревський працював у судових установах Чернігова, Полтави, Кременчука, Ніжина, Курська, займаючись переважно селянськими справами, що, безумовно, вплинуло на характер його наукових досліджень. З 1880 р. і до останніх днів свого життя він перебував на керівних посадах в окружному суді та судовій палаті Києва.

О. М. Лазаревський опублікував близько 450 праць. Серед них такі великі, як «Описание Старой Малороссии» (3 томи), «Малороссийские посполитые крестьяне», «Очерки малороссийских фамилий», «Люди Старой Малороссии». Вчений був членом різних наукових товариств, у тому числі Історичного товариства Нестора-літописця й Чернігівської вченої архівної комісії, а також одним із засновників і редактором (до 1902 р.) журналу буржуазно-ліберального напрямку «Киевская старина» (існував з 1882 по 1906 рр.).

Оцінка творчого доробку та поглядів О. М. Лазаревського на історичний процес містяться в дореволюційних матеріалах, присвячених пам'яті вченого², та у працях радянських дослідників³. Зокрема, в монографії В. Г. Сарбея поряд з у цілому позитивною оцінкою творчого доробку О. М. Лазаревського простежено також еволюцію його світогляду вправо, від демократичного просвітництва до буржуазного лібералізму. Для нього було характерне нерозуміння вирішальної, творчої ролі народних мас та явна переоцінка ролі особи в історичному процесі, приниження активних класових виступів селянства, безпідставна ідеалізація діяльності деяких царських урядовців на Україні у XVIII ст. тощо⁴.

Буржуазно-ліберальні погляди О. М. Лазаревського, хибні тлумачення ним деяких історичних подій і явищ, звичайно, применшують значення його внеску в історіографію України. Однак у порівнянні зі своїми попередниками і сучасниками він усе ж чимало зробив для розвитку історичної науки.

Документальні матеріали, замітки, статті й великі праці вчений друкував переважно в «Черниговских губернских ведомостях», «Киевской старине», «Русском архиве», «Чтениях в Историческом обществе Нестора-летописца». Він співробітничав також у «Черниговском листке», який очолював у 1861—1863 рр. відомий український байкар Л. І. Глібов, був видавцем «Записок Черниговского губернского статистического комитета», де опублікував, зокрема, працю «Малороссийские посполитые крестьяне (1648—1783 гг.)» та цінне історичне джерело «Описание Черниговского наместничества Д. Р. Пашенко»⁵ (публікацію не завершено).

У своїх працях О. М. Лазаревський широко використовував дані з фамільних архівів. Він провів велику роботу по виявленню і збереженню документів із зібрань українських багатих родин — Миклашевських, Милорадовичів, Марковичів, Сулим та ін.

Окремими збірками вчений видав матеріали кількох фамільних архівів, які містять цінні відомості по соціально-економічній історії й культурі Лівобережної Ук-

² Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. — Киев, 1903, кн. XVII, вып. 2, с. 85—107; Киевская старина, 1902, июль—август, с. 285—288.

³ Федоренко П. О. М. Лазаревський та культурні цінності Чернігівщини. — Український археографічний збірник. — К., 1927, т. 2, с. 22—50; Ткаченко М. Список праць О. М. Лазаревського і праць про нього. — Там же, с. 51—76; Марченко М. І., Полухін Л. К. Видатний історик України О. М. Лазаревський. — К., 1958, 44 с.; Коваленко Л. А. До питання про історичні погляди О. М. Лазаревського. — УІЖ, 1958, № 4, с. 98—107; Сарбей В. Г. Історичні погляди О. М. Лазаревського. — К., 1961, 190 с.

⁴ Сарбей В. Г. Назв. праця, с. 19, 33—35, 37—38, 166—167, 176, 185—186.

⁵ Записки Черниговского губернского статистического комитета. — Чернигов, 1868, кн. 2, с. 1—112 (Приложение).

раїни XVII—XIX ст. Першою такою великою публікацією був «Сулимовський архив»⁶, в якому налічувалося 183 документи. Особливо цінними в збірнику є грамоти й універсали на володіння селами та містечками, які свідчать про дальше закріпачення селян і зміцнення економічного й політичного становища українських феодалів. Він видав також «Мотыжинский архив»⁷ (93 матеріали). Це — грамоти й універсали, купчі акти на землю, листування в майнових справах тощо. Вони висвітлюють шляхи дальшого зростання феодалного землеволодіння. Ряд актів стосується історії міського управління кінця XVII — першої чверті XVIII ст.

В 60—80-х роках XIX ст. в «Черниговских губернских ведомостях» значну кількість документів із свого фамільного архіву опублікував Г. О. Милорадович. У 1898 р. О. М. Лазаревський продовжив цю справу публікацією «Любецкого архива графа Милорадовича»⁸. Серед 198 його матеріалів — різні записки, реєстри, сімейне листування та інші документи за 1637—1789 рр.

Використовуючи головним чином матеріали з фамільних зібрань (опубліковані й неопубліковані), вчений зміг написати такі ґрунтовні праці з генеалогії, як «Очерки малороссийских фамилий» (1875—1876 рр.), «Люди Старой Малороссии» (1880—1882 рр.), а також «Описание Старой Малороссии», три томи якого він встиг опублікувати⁹. Смерть (31 березня 1902 р.) перешкодила йому завершити роботу над описом Полтавського полку.

О. М. Лазаревський видав також «Дневник генерального хорунжего Н. Ханенко»¹⁰ та «Дневник генерального подскарбия Якова Марковича»¹¹, що являють собою надзвичайно цікаві й важливі історичні джерела для дослідження соціально-економічної історії та культури Лівобережної України у XVIII ст.

Своєрідним поєднанням наукової розробки джерел й їх публікації є видане вченим «Обозрение Румянцевской описи Малороссии», куди ввійшли матеріали Чернігівського, Ніжинського і Київського полків. Вони були спочатку опубліковані в «Черниговских губернских ведомостях», а згодом вийшли окремим виданням¹².

Праці О. М. Лазаревського викривали буржуазно-націоналістичні концепції історії Лівобережної України другої половини XVII—XVIII ст. Він показав, що в закріпаченні там селянства головну роль відіграли насамперед козацька старшина й монастирі. Його праці мають важливе значення для дослідників, які вивчають соціальні відносини на Лівобережжі, розвиток форм землеволодіння, цехового виробництва, адміністративне управління, побут.

За своє життя О. М. Лазаревський зібрав велику колекцію старовинних книг і рукописів з історії України, які заповів бібліотеці Київського університету. Нині це зібрання, в якому налічуються десятки тисяч справ, знаходиться у рукописному відділі ЦНБ АН УРСР. Воно продовжує служити справі розвитку історичної науки. Та й опубліковані праці Лазаревського (історичні джерела та дослідження) мають важливе наукове значення. Все це свідчить про те, що вчений залишив помітний слід у доживотній вітчизняній історіографії України.

Г. К. ШВИДЬКО (Дніпропетровськ)

⁶ Сулимовський архив. Фамільные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей XVII—XVIII вв.— Киев, 1894, XXII, 316 с.

⁷ Мотыжинский архив: Акты Переяславского полка XVII—XVIII вв.— Киев, 1890, VI, 223, XVIII с.

⁸ Любецкий архив графа Милорадовича.— Киев, 1898, VI, 256 с.

⁹ Описание Старой Малороссии: Материалы для истории заселения, землевладения и управления. Ал. Лазаревского. Полк Стародубский.— Киев, 1888, т. 1, 470 с. Полк Нежинский.— Киев, 1983, т. 2, 521; с. Полк Прилуцкий.— Киев, 1902, т. 3, 426 с.

¹⁰ Киевская старина, 1884—1886. Приложение.

¹¹ Дневник генерального подскарбия Якова Марковича.— Киев, 1893—1897, ч. 1, 329 с.; ч. 2, 342 с.; ч. 3, 418 с.

¹² Обозрение Румянцевской описи Малороссии. Ал. Лазаревского.— Чернигов. 1866—1868, вып. 1—3, с. 390.

ЛЕНІНСЬКА ТЕМАТИКА — ГОЛОВНИЙ НАПРЯМ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ СУСПІЛЬСТВОЗНАВЦІВ КИЄВА (початок 80-х років)

Початок 80-х років ознаменувався новим піднесенням суспільних наук в Радянському Союзі. Могутній імпульс їх розвитку дали історичні рішення XXVI з'їзду КПРС та наступних пленумів Центрального Комітету партії, її теоретичні документи, присвячені 60-річчю утворення СРСР і 80-річчю II з'їзду РСДРП. Крім того, й самі суспільні науки нагромадили значний творчий потенціал для успішного розв'язання нових складних завдань. Відмітивши зростаючу роль цих наук в житті партії і радянського народу на сучасному етапі, червневий (1983 р.) Пленум ЦК КПРС акцентував увагу на необхідності «...активізувати науковий пошук, забезпечити рішучий поворот наукових установ, усіх учених-суспільствознавців до ключових практичних завдань, які стоять перед країною»¹.

Серед цих завдань найголовніше місце належить всебічній науковій розробці ленінської тематики, що має винятково важливе методологічне та ідейно-виховне значення. Цей напрям досліджень був і залишається одним з центральних у науковій діяльності вітчизняних суспільствознавців.

Протягом останніх років у центральних та республіканських видавництвах країни опубліковано широке коло наукових праць на ленінські теми і серед них — ряд фундаментальних, що знаменують собою помітний крок вперед у дослідженні даної проблематики й тим самим позитивно впливають на розвиток вітчизняного суспільствознавства загалом. В тому числі у видавництвах Української РСР з початку 80-х років випущено понад 500 книг, брошур та статей.

Помітний вклад у дослідження ленінської проблематики, розкриття торжества ленінізму в історичних звершеннях радянського народу і його ленінської Комуністичної партії, в розвитку світового революційного процесу вносить також більш як 4,5-тисячний загін вчених-суспільствознавців Києва — одного з провідних наукових центрів Радянського Союзу. Це переконливо підтверджує численна наукова, науково-методична та науково-пропагандистська література, що вийшла у світ в столиці Радянської України останнім часом. Так, лише за 1980—1984 рр. суспільствознавці міста підготували на ленінські теми понад 170 наукових праць: монографій, брошур, наукових та науково-популярних статей.

Аналіз праць, присвячених ленінській тематикі, які були видані науковцями Києва у 1980—1984 рр., свідчить, що найчисленнішу групу серед них становлять публікації історико-партійного напрямку. В тому числі слід насамперед назвати ряд брошур, наукових статей і повідомлень, зокрема, про увічнення пам'яті В. І. Леніна на Україні², діяль-

¹ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС 14—15 червня 1983 року.— К., 1983, с. 67.

² Ковальський Б. П. Увековечення пам'яті В. І. Леніна на Україні.— К., 1980, 22 с.; Животворне джерело (Пропагандистська діяльність організації товариства «Знання» назустріч 110-й річниці з дня народження В. І. Леніна).— Трибуна лектора, 1980, № 3, с. 3—5; Врублевський Б., Дмитерко Р. Всенародне вшанування: Традиції вшанування пам'яті В. І. Леніна на Україні.— Жовтень, 1980, № 4, с. 88—92.

ність Київського філіалу Центрального музею В. І. Леніна по пропаганді ідейно-теоретичної спадщини вождя³ та ін. Увагу дослідників у цьому плані привернула й стаття співробітників Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС А. А. Соловйової та Д. С. Щедриної, присвячена документальним виданням про В. І. Леніна⁴. Розкриваючи ряд маловивчених аспектів роботи партії у справі збирання та публікації документальних джерел про життя і діяльність вождя світового пролетаріату, це дослідження містить у собі елемент наукової новизни і становить помітний інтерес для науковців. Разом з тим, аналіз праць, які вийшли в розглядуваний період, свідчить, що в ці роки увагу дослідників-суспільствознавців столиці УРСР привертали лише окремі аспекти увічнення пам'яті В. І. Леніна на Україні. Загальні ж питання цієї важливої проблеми вирішувалися тільки на рівні науково-популярних брошур та статей. На наш погляд, сьогодні вже назріла потреба в підготовці узагальнюючих наукових праць про досвід Компартії України, її місцевих організацій, зокрема Київської міської, у справі увічнення пам'яті засновника Комуністичної партії і Радянської держави, пропаганди ленінської ідейно-теоретичної спадщини, прикладу життя й діяльності В. І. Леніна та значення їх для розв'язання накреслених XXVI з'їздом КПРС і червневим (1983 р.) Пленумом її ЦК завдань дальшого поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи.

Серед ряду публікацій, зокрема, з питань історії розробки наукової біографії В. І. Леніна, що вийшли з друку в Києві останнім часом, слід виділити статтю В. Ф. Солдатенка про її перші видання на Україні⁵. Дослідивши маловідомі історіографічні джерела, автор розкрив один з недостатньо вивчених аспектів історичної Ленініани, зокрема показав внесок перших поколінь істориків-марксистів цього регіону у створення наукової біографії Володимира Ілліча. Ці ж питання висвітлюються і в науково-пропагандистській статті С. С. Діброви⁶.

Ряд публікацій істориків, правда, знову ж таки лише наукових статей, присвячено окремим аспектам вчення В. І. Леніна про партію, ленінської політики партії, теорії соціалістичної революції та ін. Змістовністю й новизною вирішення поставлених питань відзначаються наукові статті В. Ф. Солдатенка, А. В. Лихолата, В. Ю. Мельниченка і В. Ф. Шевченка⁷, брошура М. А. Аكوпова⁸. Слід сказати також про оригінальність постановки та наукового розв'язання проблеми у статті М. Д. Парфененка⁹, в якій зіставляються розкриті у працях В. І. Леніна злиденне становище селян Приазов'я за царизму й успіхи соціально-економічних перетворень в цьому регіоні за роки Радянської

³ Бур'янова М. І. Слово і справу Ілліча — в маси. Комуніст України, 1980, № 4, с. 73—78; Кирилова С. К. Щодень йдучи до Ілліча.— Знання та праця, 1980, № 1, с. 2—3; Лемешко К. Нова експозиція Київського філіалу Центрального музею В. І. Леніна.— Образотв. мистецтво, 1982, № 3, с. 3—7; Парфененко М. Д. На прикладі життя і діяльності В. І. Леніна (З досвіду роботи Київського філіалу Центрального музею В. І. Леніна).— Рад. школа, 1983, № 8, с. 54—58.

⁴ Соловйова А. А., Щедрина Д. С. Документальні видання про В. І. Леніна.— Арх. України, 1980, № 2, с. 3—8.

⁵ Солдатенко В. Ф. Перші публікації біографії В. І. Леніна на Україні.— УІЖ, 1980, № 4, с. 109—116.

⁶ Діброва С. С. Сторінки великого життя.— Трибуна лектора, 1981, № 4, с. 47—48.

⁷ Солдатенко В. Ф. В. І. Ленін про створення політичної армії соціалістичної революції.— УІЖ, 1979, № 11, с. 13—26; Лихолат А. В. І. Ленін про розвиток і зміцнення соціалістичної держави.— Рад. право, 1980, № 4, с. 3—9; Мельниченко В. Ю. Ленінські принципи інтернаціональної єдності і сучасність.— УІЖ, 1980, № 8, с. 5—18; Шевченко В. Ф. Ленінське вчення про керівну роль Комуністичної партії і сучасність.— Там же, 1983, № 7, с. 22—35.

⁸ Аковов М. А. Ленинские принципы пропаганды и современная идеологическая борьба.— К., 1980, 48 с.

⁹ Парфененко Н. Д. За ленинской строкой.— Коммунист Украины, 1983, № 9, с. 58—62.

влади. Праці М. Ю. Козицького, В. П. Рябцева, П. С. Юра та інших істориків Києва¹⁰ є певним внеском у дослідження ряду недостатньо вивчених аспектів питання ленінської стратегії й тактики партії більшовиків у трьох російських революціях: розробки В. І. Леніним ліво-блокістської тактики більшовиків, тактики партії щодо міських середніх верств, викриття дрібнобуржуазних і ліберально-буржуазних перекинувань характеру та рушійних сил у буржуазно-демократичній революції й ін.

Винятково важливе наукове значення має вивчення ленінської методології історичного дослідження, лабораторії творчості та зразків дослідницької роботи Володимира Ілліча в галузі історії. Помітний інтерес у цьому плані становлять статті П. М. Шморгуна і В. Г. Сарбея¹¹, присвячені висвітленню ролі В. І. Леніна як основоположника історико-партійної науки і методики його роботи над відповідними літературними джерелами. В. Ю. Мельниченко підготував цікаву публікацію про розробку Володимиром Іллічем у післяжовтневий період концепції інтернаціонального згуртування трудящих¹². У науково-методичних статтях Г. Т. Кікалова і С. М. Снісаренка, О. О. Носова¹³ розкривається значення ленінської ідейно-теоретичної спадщини як методологічної основи висвітлення окремих питань становлення, зміцнення і політики партії в курсі історії КПРС. Відзначаючи безсумнівну наукову цінність цих публікацій, не можна, однак, не зауважити, що історики все ще приділяють недостатню увагу даній проблематиці, зокрема розкриттю ленінських принципів історичного та історіографічного дослідження, періодизації історії КПРС, висвітленню зразків роботи Володимира Ілліча як історика-дослідника та ін., що є одними з ключових питань у вивченні ленінської методології в галузі історико-партійної науки.

В полі зору дослідників були й питання ленінського стилю роботи та його втілення в діяльності партії на сучасному етапі. Серед публікацій на цю тему слід назвати брошуру В. А. Плотникова¹⁴. Однак, як показує аналіз публікацій суспільствознавців Києва, і ця винятково актуальна проблема заслуговує на більшу увагу вчених.

У значній частині досліджень висвітлюються роль В. І. Леніна як засновника більшовицької партії, творця першої в світі багатонаціональної соціалістичної держави—Союзу РСР, торжество ідей ленінізму в розвитку радянського суспільства. Схвальну оцінку наукової громад-

¹⁰ Козицький М. Ю., Рябцев В. П. В. І. Ленін про всесвітньо-історичне значення першої російської революції.— УІЖ, 1980, № 1, с. 23—35; Юр П. С. Розоб'ячення В. І. Леніним мелкобуржуазних и либерально-буржуазных воззрений на характер и движущие силы в буржуазно-демократической революции в России (1905—1907 гг.).— Науч. тр. по ист. КПСС, 1981, вып. 114, с. 45—53; Солдатенко В. Ф., Полохало В. І. В. І. Ленін про тактику більшовиків щодо міських середніх верств у буржуазно-демократичній і соціалістичній революціях.— УІЖ, 1983, № 4, с. 50—62; Юр П. С. До питання про боротьбу В. І. Леніна проти дрібнобуржуазних та ліберально-буржуазних перекинувань історії першої російської революції в період з 1905 по 1917 р. (історіографія проблеми).— Вісн. Київ. ун-ту. Актуальні питання історії КПРС, 1983, вип. 16, с. 8—17 та ін.

¹¹ Шморгун П. М., В. І. Ленін — основоположник історико-партійної науки.— Вопр. обществ. наук, 1980, вып. 42, с. 3—17; Сарбей В. Г. Работа В. І. Леніна над літературними джерелами з історії.— УІЖ, 1981, № 4, с. 81—88.

¹² Мельниченко В. Ю. Розробка В. І. Леніним після перемоги Великого Жовтня концепції інтернаціонального згуртування трудящих.— УІЖ, 1983, № 1, с. 17—30.

¹³ Кикалов Г. Т., Снисаренко С. М. Ленинское теоретическое наследие — методологическая основа освещения международной политики партии на этапе развитого социализма.— Вопр. обществ. наук, 1983, вып. 53, с. 91—103; Носов О. А. Использование теоретического наследия В. И. Ленина при освещении вопроса о возрастании руководящей роли партии в условиях развитого социализма.— Там же, с. 63—70.

¹⁴ Плотников В. А. Деятельность В. И. Ленина — образец организации труда руководителя.— К., 1982, 19 с.

ськості дістала, зокрема, колективна монографія «Образование и развитие СССР—триумф идей ленинизма», що вийшла до 60-річчя утворення Радянського Союзу¹⁵. Наукова цінність цієї книги визначається насамперед тим, що вона є одним з перших у вітчизняній історіографії дослідженням проблем утворення і розвитку СРСР як торжества ідей лєнінізму, де розглядаються її історичний, економічний, філософський та правознавчий аспекти. Написана відомими науковцями — представниками різних суспільних наук,— ця праця розкриває утворення Союзу РСР як плідний результат втілення в життя вчення В. І. Леніна з національного питання, переконливу перемогу марксистсько-ленінських ідей пролетарського інтернаціоналізму. На обширному матеріалі в ній показано тріумф ідей лєнінізму в історичних досягненнях нашої держави за 60 років. Зокрема, в утворенні й зміцненні єдиного народно-господарського комплексу країни, всебічному соціально-політичному прогресі націй і народностей Радянського Союзу, розвитку в нерозривній єдності союзної та національної державності республік на основі принципів демократичного централізму і соціалістичного федералізму, в розквіті єдиної духовної культури багатонаціонального соціалістичного суспільства, утворенні нової соціальної та інтернаціональної спільності людей — радянського народу.

Питанням ролі В. І. Леніна в утворенні СРСР, розв'язанні національного питання у країні присвячено також змістовні наукові статті В. А. Чирка, А. В. Лихолата, С. Г. Фіногєєва та інших дослідників¹⁶. В статті М. Я. Варшавчика¹⁷, науково-популярних брошурах Г. М. Мултиха, М. П. Просяник і В. І. Білоусова¹⁸ висвітлюється роль В. І. Леніна у створенні в Росії пролетарської партії нового типу.

У розглядуваний період увагу дослідників продовжувало привертати лєнінське вчення про захист завоювань соціалізму як основа діяльності КПРС по зміцненню оборонної могутності Радянського Союзу. В цьому плані своєю змістовністю виділяються статті Г. М. Мултиха та Г. Г. Письменного¹⁹. З друку вийшли й окремі праці, переважно науково-популярного та методичного характеру, присвячені висвітленню торжества справи В. І. Леніна в сьгоднішніх звершеннях Країни Рад й інших держав соціалістичної співдружності, розвитку світового революційного процесу та національно-визвольної боротьби народів²⁰.

Найбільше наукових праць, що характеризують внесок істориків Києва у дослідження лєнінської тематики, присвячено проблемі «Лєнін і Україна». Безсумнівним науковим успіхом в цьому плані стала, зокрема, монографічна праця П. М. Шморгуна, яка вийшла

¹⁵ Образование и развитие СССР — триумф идей ленинизма. — К., 1982, 303 с.

¹⁶ Чирко В. А. В. І. Ленін і створення багатонаціональної Радянської держави. — УІЖ, 1982, № 4, с. 43—54; Лихолат А. В. Роль В. І. Леніна в утворенні Союзу РСР. — Комуніст України, 1982, № 4, с. 59—68; Солдатенко В. Ф. В. І. Ленін — засновник Союзу Радянських Соціалістичних Республік. — Економ. Рад. України, 1982, № 4, с. 3—11; Фіногєєв С. Г. Ленінська програма партії з національного питання та її здійснення в СРСР. — Комуніст України, 1983, № 4, с. 50—57.

¹⁷ Варшавчик М. Я. Боротьба В. І. Леніна за створення Комуністичної партії — партії нового типу. — УІЖ, 1980, № 2, с. 5—17.

¹⁸ Мултых Г. М., Просяник М. П. В. И. Ленин — создатель партии нового типа. — К., 1983, 18 с.; Белоусов В. И. В. И. Ленин — создатель партии нового типа. — К., 1980, 30 с.

¹⁹ Мултых Г. Ленінське вчення про захист соціалістичної Вітчизни. — Під прапором лєнінізму, 1980, № 8, с. 9—14; Письменный Г. Г. Ленінське вчення про захист завоювань соціалізму — основа діяльності КПРС по зміцненню оборонної могутності СРСР. — УІЖ, 1980, № 5, с. 64—75.

²⁰ Немятый В. Н. Дело Ленина живет и побеждает. — К., 1980, 98 с.; Суярко Л. Безсмертя й світова велич. — Всесвіт, 1980, № 4, с. 13—17; Червинский В. И., Лиходей В. Г. Под знаменем великого Ленина. — К., 1981, 22 с.; Чумаков В. А. Дело Ленина живет и побеждает. — К., 1982, 30 с.

двома виданнями²¹. Спираючись на ленінську теоретичну спадщину, досягнення української радянської історичної Ленініани й залучаючи ряд нових опублікованих і архівних джерел та матеріалів періодичних видань, автор яскраво висвітлив видатну роль В. І. Леніна у створенні і діяльності більшовицьких організацій України в дожовтневий період, у керівництві боротьбою українського народу за перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції. Книга містить добротні виконані історіографічну та джерелознавчу частини, спеціальний розділ, присвячений критиці буржуазних та буржуазно-націоналістичних фальсифікацій проблеми. Зручності наукового користування монографією сприяють і дбайливо складені автором покажчики: іменний, географічний, партійних організацій, груп та гуртків.

Помітною подією в радянській історіографії стала й монографічна праця вчених Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу ІМЛ при ЦК КПРС П. Л. Варгатюка, І. Ф. Кураса, В. Ф. Солдатенка «В. И. Ленин и большевистские организации Украины в Октябрьской революции»²². Ця книга є практично першим фундаментальним дослідженням даної проблеми на матеріалах України. Автори широко використали праці В. І. Леніна, матеріали 4-го й 5-го томів його Біографічної хроніки та партійні документи, ввели до наукового обігу багато нових опублікованих й архівних документів, матеріалів більшовицької преси 1917—1918 рр., а також спогади активних учасників Жовтневої революції. Завдяки цьому в монографії значно повніше і глибше, ніж в інших працях, показано ленінське керівництво більшовицькими організаціями України та його значення для неухильного зростання впливу ідей марксизму-ленінізму на робітничо-селянські й солдатські маси, для перемоги Радянської влади і тісні зв'язки більшовицьких організацій та революційних мас України з В. І. Леніним, Центральним Комітетом РСДРП(б). Книга містить цікаві дані про поширення ленінських праць на Україні, їх передрук місцевою більшовицькою пресою, про найтісніші зв'язки між В. І. Леніним, ЦК партії та більшовиками регіону, відзначається високим науково-теоретичним рівнем дослідження висвітлюваних у ній питань.

Інтерес наукової громадськості викликали також статті П. Л. Варгатюка і П. М. Шморгуна на цю тему²³. На великому, частково новому, фактичному матеріалі в них переконливо розкривається значення допомоги і керівництва В. І. Леніна, ЦК партії у справі зміцнення місцевих партійних організацій на Україні, посиленні впливу їх ідеологічної та політичної діяльності на революційну боротьбу трудящих, підготовці політичної армії соціалістичної революції. Цікавий історичний матеріал про зв'язки В. І. Леніна з Києвом, місцевою більшовицькою організацією став основою статті М. Кіпоренка²⁴.

Певним внеском в українську радянську історичну Ленініану став також приурочений до 80-річчя II з'їзду РСДРП збірник статей «Великой партии отряд», опублікований у видавництві політичної літератури республіки²⁵. У вміщених тут статтях київських істориків — П. Л. Варгатюка, П. М. Шморгуна, І. Ф. Кураса, В. Ф. Солда-

²¹ Шморгу́н П. М. В. І. Ленін і більшовицькі організації України.— К., 1979, 1980, 303 с.

²² Варга́тюк П. Л., Кура́с І. Ф., Солда́тенко В. Ф. В. И. Ленин и большевистские организации Украины в Октябрьской революции.— К., 1980, 373 с.

²³ Варга́тюк П. Л. В. І. Ленін і більшовицькі організації України (1894 — поч. 1918 рр.).— УІЖ, 1980, № 4, с. 53—64; Варга́тюк П. Л. В. І. Ленін і створення та діяльність більшовицьких організацій Придніпров'я і Донбасу (1894—1907 рр.).— Там же, 1981, № 4, с. 69—80; Шморгу́н П. М. В. І. Ленін і Київська партійна організація.— Там же, 1981, № 11, с. 44—53.

²⁴ Кіпо́ренко М. З думою про Україну.— Наука і суспільство, 1982, № 4, с. 2—6.

²⁵ Велико́й парти́и отря́д: Из истории большевистских организаций Украины.— К., 1983, 309 с.

тенка — розкрито видатну роль В. І. Леніна у становленні та зміцненні більшовицьких організацій на Україні, їх боротьбі за маси в революції 1905—1907 рр. і в період підготовки й перемоги Великого Жовтня. Дослідження Ю. В. Шиловцева, Р. Я. Пирога, В. Ю. Мельниченка висвітлюють допомогу В. І. Леніна у справі зміцнення цих організацій після перемоги Жовтневої революції, його роль в утворенні КП(б)У — бойового загону єдиної ленінської партії. Розглядувані у збірнику питання ґрунтуються на багатому історичному матеріалі, добре аргументовані. Книга відзначається хорошим науковим оформленням. Вона становить значний інтерес для дослідників і пропагандистів.

Вагомим доробком у дослідження проблеми «Ленін і Україна» стала колективна монографія «Ленинский план построения социализма и его осуществление на Украине»²⁶, створена колективом вчених Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу ІМЛ при ЦК КПРС, Інституту історії АН УРСР та ряду вузів республіки під керівництвом І. І. Коломійченка. В ній ґрунтовно розкрито ленінські ідеї про творче призначення соціалістичної революції, показано розробку В. І. Леніним плану будівництва соціалізму в СРСР, основні завдання цього плану, його неперехідне історичне значення. На великому і значною мірою новому документальному і фактичному матеріалі показано здійснення накресленого Володимиром Іллічем плану будівництва нового ладу на Україні, торжество ідей ленінізму в історичних звершеннях керованого Комуністичною партією українського народу на шляху соціалістичної індустріалізації, колективізації сільського господарства, культурної революції, а також розвитку братерської дружби, співробітництва і взаємодопомоги народів СРСР в ході створення нового суспільства. Заслуговує на увагу й добротнo виконаний розділ книги, в якому висвітлюються питання розвитку партійних організацій УРСР і посилення їх впливу на всіх ділянках побудови соціалізму. На багатому історичному матеріалі автори показали боротьбу комуністів республіки за втілення в життя ленінських принципів партійного будівництва. Як і згадувана вище праця П. М. Шморгуна, монографія має значною мірою підсумковий характер, і тому з великим інтересом її зустріла наукова громадськість.

Названими дослідженнями не вичерпуються публікації на тему «Ленін і Україна». Ряд наукових статей, зокрема, присвячено узагальненню ленінських висновків і положень про розвиток революційної боротьби на Україні, встановлення і зміцнення тут Радянської влади. Серед них — праці І. Л. Гошуляка, О. Т. Юрченка, Ю. О. Калінцева²⁷. Увагу науковців привернули також змістовні статті І. Л. Гошуляка, О. М. Вовчок, В. М. Соколова про надрукування ленінських праць у більшовицькій пресі України в 1917—1923 рр.²⁸, О. Т. Юрченка — про відзначення в республіці 50-річчя В. І. Леніна²⁹.

Помітний науковий інтерес становить добірка листів і телеграм трудящих Києва В. І. Леніну, підготовлена С. Б. Калниченко та В. В. Онуфрійчук³⁰.

²⁶ Ленинский план построения социализма и его осуществление на Украине. — К., 1982, 335 с.

²⁷ Гошуляк І. Л. В. І. Ленін про шляхи зміцнення Радянської влади на Україні. — УІЖ, 1979, № 12, с. 29—41; Юрченко О. Напередодні величезного перелому. — Вітчизна, 1980, № 2, с. 111—120; Калінцев Ю. О. В. І. Ленін про віддання в солдати царизмом 183-х студентів Київського університету. — Вісн. Київ. ун-ту. Актуальні питання історії КПРС, 1983, вип. 16, с. 3—8.

²⁸ Гошуляк І. Л., Вовчок О. М., Соколов В. М. Праці В. І. Леніна в більшовицькій пресі України (1917—1923 рр.). — УІЖ, 1982, № 4, с. 32—44.

²⁹ Юрченко О. Т. Відзначення на Україні 50-річчя В. І. Леніна. — Там же, 1980, № 4, с. 116—122.

³⁰ Трудящі Києва — В. І. Леніну: Добірка листів і телеграм, надісланих киянами вождєві у 1921—1924 рр. — Арх. України, 1982, № 1, с. 62—65.

Важливим здобутком істориків УРСР стало завершення видання серії нарисів історії всіх обласних і Київської міської організацій Компартії України. З початку 80-х років, зокрема, вийшли у світ нариси історії Волинської, Житомирської, Закарпатської, Запорізької, Дніпропетровської, Кіровоградської, Кримської, Львівської, Миколаївської, Одеської, Ровенської, Сумської, Харківської та Хмельницької обласних організацій Компартії республіки. В їх створенні (підготовці окремих розділів, рецензуванні тощо) взяли активну участь історики Києва, насамперед вчені Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, Інституту історії АН УРСР. На конкретному матеріалі історії обласних партійних організацій у нарисах яскраво розкрито тісний зв'язок В. І. Леніна з трудящими України, його постійне керівництво діяльністю місцевих партійних організацій в роки трьох революцій у Росії і в перші роки Радянської влади, боротьбу партійних організацій за втілення в життя ленінських заповітів. У цьому відношенні, беручи до уваги регіональні рамки даного огляду, необхідно особливо відмітити нариси історії Київської міської та обласної партійних організацій³¹, підготовлені колективом вчених у складі Ю. В. Бабка, Л. Ю. Беренштейна, О. А. Бородіна, М. Т. Бортнічука, П. Л. Варгатюка, В. І. Гусева, Ю. О. Калінцева, І. І. Коломійченка, Б. І. Корольова, І. Ф. Кураса, М. М. Матвійчука, О. Ф. Мінгазутдінова, В. Д. Моїсеєнка, В. М. Орлова, В. Ф. Остафійчука, В. І. Петрова, В. П. Печероги, М. Г. Поди, М. Я. Цалюка, А. П. Черченка, П. М. Шморгуна, В. І. Юрчука.

Широке коло публікацій на ленінську тематику належить філософам столиці Радянської України. Серед них слід насамперед згадати праці, присвячені питанням методологічного значення теоретичної спадщини В. І. Леніна для дослідження проблем марксистсько-ленінської філософії³². В цьому плані заслуговує на увагу дослідників і стаття Є. В. Босенко, в якій розглядається важливе в науковому відношенні й разом з тим недостатньо досліджене питання про значення практики як форми відображення (в світлі ленінської теорії відображення)³³. До названих праць тісно примикають публікації про окремі аспекти ленінського філософського вчення. Серед них виділяються своєю змістовністю статті В. І. Шинкарука, Є. Л. Михальчука, М. Ф. Ляшенка³⁴ та інших вчених.

Значну групу становлять публікації, присвячені з'ясуванню методологічного значення ленінських ідей для дослідження філософських проблем сучасного природознавства. Серед них — стаття Н. Т. Костюк про загальну постановку проблеми³⁵ та ряд праць, що висвітлюють

³¹ Очерки истории Киевских городской и областной партийных организаций.— К., 1981, 666 с.

³² Аболіна Т. Г. Методологічне значення ленінської теоретичної спадщини для дослідження деяких актуальних питань етнічної теорії.— Вісн. Київ. ун-ту. Питання філос. наук, 1980, вип. 12, с. 71—76; Костюк Н. Т., Лутай В. С. В. І. Ленін о материалистической диалектике как методологической основе развития научного знания.— Философ. пробл. соврем. естествознания: Респ. межвед. науч. сб., 1980, вып. 43, с. 3—12; Вдовиченко Г. Г. Ленінська теорія відображення та її значення для сучасної науки і практики.— Комуніст України, 1980, № 3, с. 30—39; Семенов І. С. Зміст висновків елімінативної індукції традиційної логіки в світлі ленінської теорії відображення.— Вісн. Київ. ун-ту. Питання філос. наук, 1980, вип. 12, с. 40—46.

³³ Босенко Е. В. Практика как форма отражения (В свете ленинской теории отражения).— Проблемы философии, 1980, вып. 50, с. 33—38.

³⁴ Шинкарук В. І. В. І. Ленін про діалектику як метод наукового пізнання і революційного перетворення світу.— Філософ. думка, 1980, № 4, с. 3—10; Ляшенко М. Ф. Ленінський аналіз переконань і їх роль у процесі формування комуністичної свідомості.— Вісн. Київ. ун-ту. Питання філос. наук, 1980, вип. 12, с. 60—65; Михальчук Є. Л. В. І. Ленін про сутність життєвої позиції особи.— Вісн. Київ. ун-ту. Питання філос. наук, 1981, вип. 13, с. 9—14.

³⁵ Костюк Н. Т. Ленинская идея союза философии и естествознания.— Филос. пробл. соврем. естествознания, 1981, вып. 50, с. 3—12.

її окремі аспекти: методологічні питання математики, кібернетики, фізики, біології й інших наук у працях В. І. Леніна³⁶.

Окремі статті з ленінської тематики підготували останніми роками й фахівці в галузі історії філософії, наприклад, В. С. Дмитриченко — про аналіз В. І. Леніним лінії матеріалізму в античній філософії³⁷, Ю. В. Кушаков — про ленінську оцінку класичної німецької філософії як теоретичного джерела марксизму³⁸. І. П. Головаха підготував цікаву статтю про участь киян — соратників та учнів В. І. Леніна — в боротьбі за марксистську філософію³⁹.

Серед творчого добробку вчених-філософів у дослідженні ленінської тематики є й праці з питань марксистсько-ленінської етики та естетики. До першої групи належать статті В. В. Єфіменка та В. О. Кудіна⁴⁰; до другої — праці О. П. Воеводіна і Л. Б. Мізіної⁴¹. Ленінська атеїстична спадщина досліджується у статтях В. О. Суярка, В. К. Танчера, О. В. Огневої, А. І. та А. М. Колодних⁴². У ряді публікацій з питань ленінської ідейно-теоретичної спадщини в галузі наукового комунізму слід відзначити змістовні праці М. Д. Олійниченка та М. І. Поночовного, В. В. Єфіменка, Є. Л. Михальчука, М. І. та Р. В. Лук⁴³.

Разом з тим, як показує даний огляд, серед праць філософів столиці Радянської України все ще мало наукових розробок, де б висвітлювалися ленінські принципи і зразки прогнозування соціальних процесів, ідеї В. І. Леніна про неантагоністичні суперечності в соціалістичному суспільстві та його методологія формування комуністичного світогляду. Недостатня увага приділяється й дослідженню проблем утвердження радянського способу життя, всебічного розвитку особистості, вдосконалення державності й права в умовах будівництва

³⁶ Котова Е. В. Значение критики В. И. Лениным «физического идеализма» для разоблачения научной несостоятельности «кибернетического идеализма». — Проблемы философии, 1980, вып. 50, с. 83—89; Лазоренко Б. П. В. И. Ленин об активности субъекта и проблема конструкторов в современном естествознании. — Филос. пробл. соврем. естествознания, 1980, вып. 48, с. 45—53; Пясковский Б. В. Некоторые методологические вопросы математики в трудах В. И. Ленина. — Там же, с. 89—95; Сидоренко Л. И. Актуальность ленинского подхода к исследованию диалектики исторического и логического для решения методологических проблем современной биологии. — Там же, с. 103—108; Шевцов В. Ф. Ленинский анализ связи кризиса в физике и махистской ревизии исторического материализма. — Там же, с. 19—28.

³⁷ Дмитриченко В. С. В. И. Ленин о линии материализма в античной философии. — Проблемы философии, 1981, вып. 54, с. 25—32.

³⁸ Кушаков Ю. В. В. И. Ленин о классической немецкой философии как теоретическом источнике марксизма. — Там же, 1980, вып. 50, с. 76—83.

³⁹ Головаха І. П. Київські соратники та учні В. І. Леніна в боротьбі за марксистську філософію. — Філософська думка, 1982, № 2, с. 43—53.

⁴⁰ Єфіменко В. В. В. И. Ленин и проблема деятельного подхода в марксистско-ленинской этике. — Этика и эстетика, 1980, вып. 23, с. 76—84; Кудин В. А. В. И. Ленин о роли мировоззрения в развитии таланта. — Там же, с. 63—69.

⁴¹ Воеводін О. П. Гносеологічний аналіз ролі раціонального в мистецтві у світлі філософських ідей В. І. Леніна. — Вісн. Київ. ун-ту. Питання філософії, 1980, вип. 12, с. 90—99; Мізіна Л. Б. Ленінська теорія відображення та проблема образності в мистецтві. — Там же, с. 83—89.

⁴² Суярко В. А. Утверждение ленинских атеистических принципов в условиях реального социализма. — Вопр. атеизма, 1980, вып. 16, с. 42—49; Суярко В. О. Міжнародне значення ленінської атеїстичної спадщини. — Людина і світ, 1980, № 3, с. 2—7; Танчер В. К. Ленинское атеистическое наследие. — Вопр. атеизма, 1980, вып. 16, с. 3—11; Огнева Е. В. В. И. Ленин об отношении партии и государства к религии. — Там же, с. 34—41; Колодніа А. И., Колодний А. Н. Значение ленинских методологических принципов для оценки атеистического наследия украинских прогрессивных мыслителей. — Там же, с. 50—58.

⁴³ Олійниченко М. Д., Поночовний М. І. Ленінські ідеї про шефство місця над селом. — Філософська думка, 1983, № 2, с. 16—26; Єфіменко В. В. Ленінська теоретична спадщина і деякі методологічні проблеми теорії морального виховання. — Вісн. Київ. ун-ту. Питання філософії, 1980, вип. 12, с. 99—105; Михальчук Є. Л. Ленінські ідеї про роль праці в утвердженні комуністичної моралі. — Там же, с. 54—60; Лук М. І., Лук Р. В. В. И. Ленин про роль культурної революції у вихованні нової людини. — Там же, с. 66—71.

соціалізму і комунізму та інших важливих питань у світлі рішень XXVI з'їзду КПРС та наступних пленумів її Центрального Комітету, виступів і праць Генерального секретаря ЦК КПРС, Голови Президії Верховної Ради Союзу РСР товариша К. У. Черненко.

Однією з актуальних тем, в розробці якої беруть участь представники всіх суспільних наук, є ленінські принципи боротьби проти буржуазної ідеології, фальсифікацій апологетами капіталізму теорії, історії й політики КПРС. Серед численних праць, що вийшли на цю тему останніми роками у видавництвах республіки, міститься й ряд публікацій істориків та фахівців Києва у галузі наукового комунізму: М. А. Аكوпова, Л. П. Нагорної, В. Г. Воронкової⁴⁴. І. Курас та К. Дмитрук присвятили свою статтю висвітленню ленінських принципів боротьби проти буржуазно-націоналістичної ідеології⁴⁵. Названі праці є складовою частиною внеску суспільствознавців міста в наукову розробку проблем критики антикомунізму й антирадянщини, буржуазного націоналізму та сionізму.

Вагомою в розробці ленінської тематики є також частка наукових та науково-педагогічних працівників Києва — фахівців з політичної економії. Серед підготовлених ними за останні роки наукових праць на ці теми слід насамперед відзначити колективну монографію «В. И. Ленин о производительности труда и пути ее повышения на современном этапе»⁴⁶, яка вийшла до 110-ї річниці з дня народження засновника нашої партії і держави. У книзі на основі теоретичної спадщини В. І. Леніна, документів КПРС розкриваються ленінські ідеї про підвищення продуктивності праці як одне з найголовніших завдань партії і радянського народу в боротьбі за побудову соціалізму й комунізму, висвітлюється всебічний творчий розвиток цих ідей в сучасних умовах. На основі багатого, вдало підібраного фактичного матеріалу, даних вітчизняної статистики показано втілення ленінських ідей у побудові в СРСР суспільства розвинутого соціалізму, у світлі висновків XXV з'їзду КПРС і наступних пленумів Центрального Комітету партії аналізуються основні шляхи та завдання підвищення продуктивності праці в країні.

Серед наукових статей вчених-економістів привертає увагу узагальнююча праця В. Мазура про розвиток В. І. Леніном політичної економії соціалізму⁴⁷. Деякі аспекти цієї ж проблеми розглядаються у статтях І. С. Ястремського і Т. Т. Ковальчук, Г. В. Пронської, М. Ф. Панченка⁴⁸. В них показано також втілення у життя ленінських ідей про планове управління економікою та марксистсько-ленінської теорії відтворення на сучасному етапі розвитку радянського суспільства. Помітний інтерес для науковців і пропагандистів становлять статті Л. Матвєєвої та З. Шульги, побудовані на аналізі теоретичної

⁴⁴ Аковов М. А. О некоторых ленинских принципах борьбы с буржуазной идеологией.—Вопр. обществ. наук, 1980, вып. 42, с. 29—40; Нагорная Л. П. Ленинские принципы борьбы против буржуазной идеологии.—УИЖ, 1980, № 4, с. 65—77; Воронкова В. Г. Ленинские принципы методологии критики современных буржуазных концепций.—Вісн. Київ. ун-ту. Питання філософії, 1980, вип. 12, с. 14—21.

⁴⁵ Курас І., Дмитрук К. Ленінська непримиренність до буржуазно-націоналістичної ідеології: Критика сучасної буржуазної ідеології та ревізiонізму.—Під прапором ленінізму, 1980, № 9, с. 52—57.

⁴⁶ В. И. Ленин о производительности труда и пути ее повышения на современном этапе (Н. К. Лойко, Г. С. Фтолов, Д. П. Богиня и др.).—К., 1980, 319 с.

⁴⁷ Мазур В. Развитие В. И. Лениным политической экономии социализма.—Екон. Рад. України, 1980, № 4, с. 14—24.

⁴⁸ Ястремський І. С., Ковальчук Т. Т. Ленінські ідеї про планове управління економікою в дії.—Комуніст України, 1980, № 4, с. 64—73; Пронська Г. В. Ленінський принцип плановості в управлінні народним господарством та його реалізація в сучасних умовах.—Вісн. Київ. ун-ту. Юрид. науки, 1980, вип. 21, с. 24—29; Панченко Н. Ф. Развитие В. И. Лениным марксистской теории воспроизводства и реальный социализм.—Вопр. обществ. наук, 1980, вып. 41, с. 3—8.

спадщини В. І. Леніна, в яких висвітлюється розвиток економічного вчення марксизму⁴⁹.

Вказані публікації свідчать про активну участь науковців Києва у дослідженні ленінської тематики в галузі політичної економії. Разом з тим їх огляд показує, що серед наукових розробок вчених-економістів все ще мало праць, у яких висвітлюються ідеї В. І. Леніна про корінні переваги соціалістичної системи господарювання над капіталістичною, ленінська методологія критики останньої, ленінські принципи соціалістичного господарювання та їх розвиток і втілення на сучасному етапі комуністичного будівництва в СРСР, методологія розробки теорії та методів оптимального планування й функціонування соціалістичної економіки, створення ефективного і дійового механізму управління народним господарством та інші гостро актуальні питання сьогодення.

Широке коло публікацій суспільствознавців Києва (істориків, філософів, економістів) присвячено ювілеям окремих творів В. І. Леніна та питанням методики вивчення його праць у вузівських курсах історії КПРС, марксистсько-ленінської філософії, політичної економії. В першій групі цих публікацій слід відзначити статті В. В. Сухарева та Г. М. Мултиха про працю В. І. Леніна «Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі»⁵⁰, Л. Ю. Беренштейна — до 60-річчя опублікування статті «Про кооперацію»⁵¹, В. Танчера — до 75-річчя виходу в світ праці «Соціалізм і релігія»⁵². Серед публікацій другої групи виділяється змістовна стаття Ю. І. Палкіна, присвячена загальним проблемам методики вивчення творів В. І. Леніна⁵³. Питанням методики аналізу його окремих праць у курсах суспільних наук присвячено понад 10 наукових публікацій, виданих за останні три роки, зокрема — статті В. А. Молостова⁵⁴, О. Г. Овсієнко⁵⁵, А. К. Бичко⁵⁶, Ю. К. Савельєва⁵⁷ та інших авторів.

Своєрідним підсумком роботи суспільствознавців у галузі досліджень з ленінської тематики стали матеріали республіканської наукової конференції, організованої та проведеної Інститутом історії партії при ЦК Компартії України — філіалом ІМЛ при ЦК КПРС, Вищою партійною школою при ЦК Компартії України, Секцією суспільних наук АН УРСР, Міністерством вищої і середньої спеціальної освіти УРСР до 110-ї річниці з дня народження В. І. Леніна в Києві 11—12 квітня

⁴⁹ Матвеева Л. В. І. Ленін про розвиток капіталізму на півдні Росії.— Екон. Рад. України, 1981, № 4, с. 31—38; Шультга З. П. В. І. Ленін о создании основ социалистического общества.— Вопр. полит. экономии, 1981, вып. 155, с. 11—17.

⁵⁰ Сухарев В. В. Розробка В. І. Леніном стратегії і тактики світового комуністичного руху (До 60-річчя книги В. І. Леніна «Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі»).— УІЖ, 1980, № 4, с. 29—40; Мултих Г. М. Міжнародне значення історичного прикладу і досвіду КПРС (До 60-річчя виходу в світ книги В. І. Леніна «Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі»).— Комуніст України, 1980, № 7, с. 39—47.

⁵¹ Беренштейн Л. Ю. До 60-річчя опублікування статті В. І. Леніна «Про кооперацію».— УІЖ, 1983, № 5, с. 129—132.

⁵² Танчер В. Енциклопедія наукового атеїзму: До 75-річчя виходу в світ праці В. І. Леніна «Соціалізм і релігія».— Людина і світ, 1980, № 12, с. 2—7.

⁵³ Палкин Ю. И. Методические проблемы единства и преемственности в изучении произведений В. И. Ленина.— Вопр. обществ. наук, 1981, вып. 48, с. 3—11.

⁵⁴ Молостов В. А. Изучение произведений В. И. Ленина в курсе истории КПСС («Детская болезнь «левизны» в коммунизме»).— Там же, с. 121—125.

⁵⁵ Овсенко Е. Г. Изучение произведений В. И. Ленина в курсе истории КПСС («Набросок плана научно-технических работ», «О едином хозяйственном плане»).— Там же, с. 103—107.

⁵⁶ Бичко А. К. Значение работы В. И. Ленина «Материализм и эмпириокритицизм» для критики философского ревизионизма.— Проблемы философии, 1980, вып. 50, с. 46—53.

⁵⁷ Савельев Ю. К. К критике буржуазно-ревизионистских фальсификаций «Философских тетрадей» В. И. Ленина.— Там же, с. 54—61; Савельев Ю. К. Методологическое значение закона единства и борьбы противоположностей для истории философии как науки (По «Философским тетрадям» В. И. Ленина).— Там же, 1981, вып. 54, с. 3—9.

1980 р.⁵⁸ В роботі цієї конференції взяли участь член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький, члени Політбюро ЦК Компартії України товариші О. Ф. Ватченко, Г. І. Ващенко, І. О. Герасимов, О. А. Титаренко і В. В. Федорчук. Вступним словом «В. І. Ленін і розвиток суспільних наук» конференцію відкрив кандидат у члени Політбюро, секретар ЦК Компартії України товариш О. С. Капто.

Серед заслуханих на пленарних засіданнях конференції і п'яти секціях доповідей і наукових повідомлень переважна більшість належала суспільствознавцям Києва — відомим вченим Академії наук УРСР, Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу ІМЛ при ЦК КПРС, Вищої партійної школи при ЦК Компартії України, працівникам вузів міста, відповідальним працівникам ЦК Компартії України, ЦК ЛКСМ України, міністерств і відомств республіки. Слід, зокрема, відзначити доповіді В. І. Шинкарука, А. М. Шлепакова, присвячені питанням основоположного значення ідей ленінізму для аналізу сучасних явищ і процесів суспільного розвитку. В доповіді В. І. Юрчука ґрунтовно підбито підсумки й визначено деякі актуальні завдання у справі розробки істориками проблеми «Ленін і Україна». Значний науковий інтерес становлять також доповіді й повідомлення Г. К. Крючкова, Л. М. Кравчука, В. К. Василенко, І. П. Грущенка, В. М. Орлова, В. Ю. Омельчука, В. Т. Позняка, В. Ф. Шевченка, П. Л. Варгатука, В. Ф. Солдатенка, В. М. Нем'ятого, В. А. Чирка, М. Я. Варшавчика, Г. М. Мултиха, В. Л. Савельєва, в яких розглядалися різні аспекти ленінського вчення про партію та його втілення у життя в сучасних умовах; В. П. Іванова, В. Л. Василенка, О. І. Яценка, І. К. Білодіда, М. О. Булатова, Н. Т. Костюк, А. В. Мяловицького, І. Ф. Надольного, О. С. Онищенко, М. В. Гончаренка, А. Т. Нелепа — актуальні проблеми філософії у світлі вчення ленінізму. Ряд доповідей і наукових повідомлень зроблено вченими Києва на секціях «В. І. Ленін і розвиток економічної теорії соціалізму», «Ленінська теоретична спадщина і актуальні проблеми наукового комунізму», «Ленінізм і світовий революційний процес».

Показавши здобутки вчених-суспільствознавців республіки у розробці та популяризації ленінської ідейно-теоретичної спадщини, конференція разом з тим допомогла рельєфніше побачити й невирішені наукові питання, помітно сприяла дальшому розширенню дослідницької роботи в руслі даної тематики.

Таким чином, зроблений нами стислий огляд публікацій суспільствознавців столиці Радянської України за останні три роки свідчить про те, що вони активно і плідно працюють над розробкою і науковим висвітленням ленінської тематики. Необхідно при цьому зауважити, що в даний огляд увійшли лише публікації, безпосередньо присвячені цій тематиці. І вони, зрозуміло, не вичерпують цілком результатів її дослідження вченими-суспільствознавцями. Практично життя і діяльність В. І. Леніна, розробка ним теорії наукового комунізму та політики Комуністичної партії й ряд інших питань тією чи іншою мірою розглядаються в кожній науковій праці з питань історії КПРС, марксистсько-ленінської філософії, політичної економії, наукового комунізму. Виходячи з цього, можна з повною підставою стверджувати, що ленінська тематика була і лишається головним напрямом наукових досліджень суспільствознавців країни і, зокрема, киян.

Разом з тим, навіть цей побіжний огляд наукових праць дає можливість побачити, що деякі актуальні питання ленінської проблематики ще недостатньо вивчені. Першочергової уваги істориків, на наш

⁵⁸ Ленінізм — революційне знамя нашої епохи: Матеріали республ. науч. конфер., посвящ. 110-й годовщині со дня рожд. В. И. Ленина. — К., 1980, 434 с.

погляд, потребують, зокрема, питання методології історичного дослідження, принципи і зразки періодизації історії партії та радянського суспільства, творча лабораторія В. І. Леніна як історика-дослідника. Актуальним, як і раніше, залишається дослідження і пропаганда біографії Володимира Ілліча, його життя й революційної діяльності. Нові горизонти в цьому плані відкрило завершення публікації 12-томної Біографічної хроніки вождя. Необхідне і далі дослідження ленінських норм партійного життя та принципів партійного керівництва, їх творчого розвитку і втілення в життя КПРС на сучасному етапі.

Надзвичайно важливе значення, особливо в світлі рішень лютого (1984 р.) Пленуму ЦК КПРС⁵⁹, положень і висновків промови Генерального секретаря ЦК КПРС товариша К. У. Черненка на зустрічі з виборцями Куйбишевського виборчого округу м. Москви 2 березня цього року⁶⁰, мають поглиблене вивчення і наукове висвітлення питань ленінського стилю роботи і його втілення в діяльності партії, її Центрального Комітету, Політбюро ЦК в сучасних умовах. До таких же гостро актуальних завдань належить й узагальнення ідей засновника Комуністичної партії і Радянської держави про зміцнення соціалістичної дисципліни й організованості, підвищення ролі трудових колективів у суспільному житті, про залучення підростаючого покоління до продуктивної суспільно корисної праці як могутній засіб виховання, про єдність ідеологічної, організаторської і господарської роботи, розкриття історичного досвіду КПРС у справі творчого розвитку і втілення ідей ленінізму в життя.

На наш погляд, перспективним завданням вчених — представників різних суспільних наук — може бути об'єднання їх зусиль для підготовки колективних праць про ленінські принципи економічної та соціальної політики партії, ідеологічної роботи, боротьби проти ворожої ідеології, буржуазного націоналізму, міжнародного сіонізму й ревізїонізму. Темою їх спільних досліджень мають бути розкриття торжества ідей ленінізму в досягненнях економічного, соціально-політичного і духовного розвитку радянського суспільства, становленні та зміцненні світової соціалістичної системи, успіхах міжнародного комуністичного, робітничого й національно-визвольного рухів, боротьбі прогресивних сил планети на чолі з Радянським Союзом і країнами соціалістичної співдружності за мир, за відвернення термоядерної катастрофи. Предметом наукового співробітництва вчених-суспільствознавців може стати й узагальнення ленінських ідей про вдосконалення політичної системи соціалістичного суспільства, становлення його безкласової структури у процесі переростання соціалізму в комунізм, розвиток національних відносин в умовах соціалізму, про поглиблення демократичних засад в управлінні виробництвом, соціальне перетворення села й ін. та їх втілення в життя і творчий розвиток Комуністичною партією в сучасних умовах.

Дальша творча наукова розробка і пропаганда ленінської тематики були й лишаються однією з головних заповрок успішного розвитку суспільних наук, зростання їх ролі в розв'язанні завдань вдосконалення зрілого соціалізму в СРСР.

В. І. ГУСЕВ (Київ), В. П. КРИЖАНІВСЬКИЙ (Київ)

⁵⁹ Див.: Матеріали позачергового Пленуму Центрального Комітету КПРС 13 лютого 1984 року. — К., 1984, с. 10—11.

⁶⁰ Див.: Черненко К. У. Народ і партія єдині: Промова на зустрічі з виборцями Куйбишевського виборчого округу м. Москви 2 березня 1984 р. — К., 1984, с. 19—21.

ЗА ЛЕНІНСЬКИМ ПЛАНОМ СОЦІАЛІСТИЧНОГО БУДІВНИЦТВА

Горбань Ю. А.

*Ленинским курсом социалистической
индустриализации. Из опыта Компартии
Украины по руководству развитием
промышленности.*

К. : Вища школа. Изд-во при Киев.
госуд. ун-те, 1984. — 152 с.

Керівництво економікою є однією з найактуальніших і найскладніших проблем. Саме цим пояснюється розширення дослідницької роботи науковців по висвітленню розвитку соціалістичної економіки, узагальненню досвіду партійного керівництва господарським будівництвом, набутого в роки соціалістичного і комуністичного будівництва. Цим важливим питанням присвячена і рецензована книга Ю. А. Горбаня. Це перша праця, в якій всебічно проаналізовано основні принципи, розкрито механізм партійного керівництва промисловістю в роки реконструкції народного господарства, на значному фактичному матеріалі показано діяльність Компартії України по розвитку промислового виробництва республіки.

Високий науково-теоретичний рівень дослідження вдало поєднується з бережливим і тактовним відношенням до вже досягнутих попередниками результатів у розробці даної проблеми. Монографія відзначається фундаментальною джерельною базою, чіткою і логічною структурою. Значна частина фактичного матеріалу вперше введена до наукового обігу.

Обравши для дослідження в цілому досить великий період, Ю. А. Горбань ґрунтовно розглядає діяльність партії в історичній спадкоємності, простежує переходи від одного етапу до іншого, більш складного, з його новими проблемами. Це дозволяє судити про масштабність та глибину перетворень, які були здійснені в республіці в ті роки, дає уявлення про шляхи, якими, по суті, були закладені основи сучасного промислового виробництва. В книзі глибоко теоретично обґрунтовано кожне з розглядуваних питань, вдало вирішено проблему співвідношення загальнопартійного та місцевого матеріалу.

Цінним, на наш погляд, є і те, що більшість висновків та положень, які є логічним наслідком дослідження найважливіших аспектів теми, мають безпосередній вихід на сучасність, носять форму практичних рекомендацій. Через всю монографію проходить положення про те, що найважливішою передумовою успішного розвитку промислового виробництва є партійне керівництво, об'єктивна необхідність якого визначається самою сутністю соці-

лізму. Для здійснення своєї керівної та спрямовуючої ролі партії, підкреслюється в монографії, необхідно було постійно підвищувати організованість і боездатність своїх рядів, розвивати форми, методи і зміст діяльності в масах. Значну увагу в книзі приділено недостатньо вивченим питанням удосконалення організаційно-партійної структури безпосередньо на виробництві. Розгляд цих питань становить особливий інтерес з точки зору того, що внутрішньозаводська структура парторганізацій, яка склалася в досліджуваний період, у своїй основі збереглась до нашого часу.

В рецензованій праці показано роль апарату партійних комітетів, за допомогою якого партія добивалася реалізації своєї господарської політики. Забезпечуючи узгодженість та оперативність у роботі своїх ланок, вона цим самим створювала необхідні передумови, політичні та організаційні, для мобілізації комуністів, а через них і всіх трудящих, на розв'язання актуальних господарських завдань реконструктивного періоду. Керуючись основоположною ленінською вказівкою про забезпечення єдності політико-виховної, організаторської і господарської роботи, в рецензованій праці розкрито основні напрями діяльності партійних організацій, досліджено механізм їх керівництва промисловим виробництвом в досліджуваний період.

В монографії спеціальний розділ присвячений діяльності парторганізацій по ідеологічному забезпеченню виробничої діяльності трудових колективів. Під таким кутом зору стосовно періоду реконструкції питання в такій постановці досліджується вперше. В книзі аналізується процес удосконалення форм і методів масово-політичної роботи у безпосередньому взаємозв'язку з вирішенням актуальних виробничих завдань, за допомогою яких ідеологічно забезпечувалася боротьба за режим економії, раціоналізація виробництва, виховання нової дисципліни праці і т. п. В монографії акцентується увага перш за все на таких з них, які витримали іспит часом і творчо застосовуються партійними організаціями і в сучасних умовах. Наприклад, розглядається практика організації у досліджуванні період агітаційної роботи навколо звернень Комуністичної партії, її Центрального Комітету до мас (с. 48—49), проведення єдиних політднів (с. 54—55). Творче використання цього досвіду і сьогодні служить справі розв'язання багатопланових завдань комуністичного будівництва.

Виключно велике значення має узагальнення досвіду партійних організацій по вихованню робітників у дусі соціалістичного ставлення до праці. Привертають увагу сторінки, присвячені діяльності партійних організацій по розвитку активності робіт-

ничого класу в господарському будівництві. В розділі всебічно аналізується система організаторських, масово-політичних заходів, завдяки яким партія мобілізувала творчу активність трудящих, спрямовуючи її на розвиток виробництва, максимальне використання переваг соціалістичного способу господарювання. Зокрема, показано роль у цьому системи виробничих нарад, тимчасових контрольних комісій, розвиток соціалістичного змагання, вдосконалення його форм, кожна з яких відображала особливості конкретного етапу індустріального розвитку країни.

У рецензованій книзі вперше в історико-партійному аспекті розкрито діяльність Компартії України по вдосконаленню господарського механізму, підвищенню рівня управління промисловістю відповідно до основних народногосподарських завдань реконструктивного періоду, досліджується робота парторганізацій республіки по забезпеченню промисловості кадрами адміністративно-господарських керівників, пошуку найбільш оптимальних організаційних структур управління промисловим виробництвом, їх обумовленість і спадкоємність на різних етапах соціалістичного будівництва. Заслужовують на увагу і такі малодосліджені питання, як діяльність виробничих комун і колективів, інших форм організації колективної праці (с. 101—104). Узагальнений в книзі досвід по розвитку колективних форм праці, зокрема утворення бригад, що працюють за єдиним нарядом, взято на озброєння партійними організаціями в сучасних умовах.

Особливий інтерес викликає заключний розділ монографії, в якому висвітлюється

діяльність КП(б)У по консолідації промисловості республіки в єдиному народногосподарському комплексі країни. Боротьба партії за здійснення генеральної лінії на створення матеріально-технічної бази соціалізму показана в тісній єдності з боротьбою за інтернаціоналізацію господарського життя республіки, проти націоналістичного ухилу в своїх рядах. У книзі викриваються неспроможність націонал-ухильницьких концепцій щодо питань економічної політики та практики соціалістичного господарювання, про так звану економічну відокремленість України. На значному матеріалі розкривається вклад республіки у формування єдиного народногосподарського комплексу країни.

Доречно відзначити також і те, що Ю. А. Горбань піднімає цілий ряд дискусійних питань, веде аргументовану полеміку з іншими дослідниками (с. 38, 71, 73, 84), уточнює окремі історичні факти (с. 78, 102).

Цікава і змістовна рецензована праця не позбавлена окремих недоліків. Так, у третьому розділі в основному увага зосереджена на показі розвитку соціалістичного змагання. Бажано було б ширше розкрити в цьому патріотичному русі роль Рад, профспілок, комсомолу. В тексті зустрічаються повтори, стилістичні погрешності.

Однак ці зауваження не знижують позитивної оцінки рецензованої праці. Вона є вагомим внеском у вивчення історії Компартії України, розробку проблем партійного керівництва економікою.

М. І. ПАНЧУК (Київ),

А. І. ТОПІШКО (Київ)

СПІЛТА ВЗАЄМНОГО ПРИТЯГАННЯ

*Из истории вековой дружбы:
сборник статей.*

[Ред. кол.: М. Г. Нерсисян и др.]

Ереван: Изд-во АН Арм. ССР, 1983. — 269 с.

Сучасний розвиток історичної науки в СРСР характеризується пильною увагою вчених до питань дружби й співробітництва народів нашої країни. Дослідження їх історичних зв'язків набувають особливої актуальності та політичного значення нині, в умовах загострення ідеологічної боротьби на міжнародній арені. Це, зокрема, зумовлюється необхідністю давати гідну відсіч буржуазним фальсифікаторам, які тенденційно трактують практику національних відносин у Радянському Союзі, всіляко перекручують правду про віковічне прагнення кількісно малих народів нашої країни до об'єднання з російським народом.

Наукове висвітлення зазначених питань вимагає щедалі більшої координації зусиль учених різних союзних республік, інтегра-

ції та інтернаціоналізації процесу науково-го пошуку.

Однією з форм такого творчого співробітництва є проведення всесоюзних, міжреспубліканських і регіональних наукових сесій та конференцій, присвячених комплексному вивченню проблем взаємозв'язку між народами нашої країни з найдавніших часів і донині, а також питань методології й методики цих досліджень. Публікація доповідей і виступів учасників зазначених форумів сприяє не тільки дальшій розробці проблематики в цілому, а й з'ясування тенденцій у її вивченні в окремих регіонах СРСР. Цій меті служать і відповідні збірники статей, підготовлені науковцями братніх республік. Рецензована книга й є одним з таких видань. Воно присвячене висвітленню ряду важливих аспектів вірмено-російських, вірмено-українських та вірмено-грузинських зв'язків і хронологічно охоплює період від XV ст. до передодня Великої Вітчизняної війни.

Збірник відкриває передмова, яку написав президент АН Вірменської РСР академік В. А. Амбарцумян. Взаємовідносини між російським та вірменським народами,

наголошується в ній, являють собою один з важливих періодів в їх історії. Навіть у далекі часи між Росією і Вірменією існувало взаємоприязнання, яке «...відчувалося з обох сторін в однаковій мірі» (с. 5). Без входження 150 років тому Східної Вірменії до складу Росії був би абсолютно неможливим процес консолідації вірменського народу, що триває до нашого часу. Врятований на початку 20-х років Радянською Росією від загрози остаточного винищення, він дістав можливість приступити до будівництва нового життя у братній сім'ї народів СРСР. Трудящі Вірменії по праву пишаються своїми величезними здобутками, що є результатом мудрої політики ленінської партії. Статті, розміщені в збірнику, наголошують автор передмови, показують силу дружби радянських народів, яка буде жити у віках. Вони сприятимуть дальшому патріотичному та інтернаціональному вихованню нашої молоді, покликаної берегти й зміцнювати цю велику дружбу.

Значна частина статей збірника присвячена дослідженням особливостей вищезазначених зв'язків у період феодалізму. В статті В. К. Восканяна «Російсько-вірменські відносини у XV — на початку XVIII ст. та формування російської орієнтації вірменського визвольного руху» вказано на значення появи в XI—XIII ст. на Русі колоній вірмен, що стали осередками економічних, політичних і культурних контактів між двома народами. Ускладнення політичної ситуації, зокрема нашістья завойовників на обидві країни, не змогли перервати стосунки між ними. Джерела різного походження — літературні твори, грамоти, дипломатичні документи, хроніки тощо — свідчать про прагнення вірменів, де б вони не мешкали, заручитися політичною підтримкою Росії. Вірмени, які жили в різних країнах Європи й Азії, брали участь у різноманітних контактах між державами. Росія неодноразово протягом XVI—XVIII ст. подавала православним народам Закавказзя дипломатичну, матеріальну і моральну підтримку в їх боротьбі проти Персії й Туреччини. Щоб затримати розвиток визвольного руху на захоплених ними землях, завойовники вдавалися до терору та фізичного винищення десятків тисяч вірменів. Уникаючи переслідувань і розправ, біженці з Вірменії осідали на території Росії, в тому числі й на Україні. У 50—60-х роках XVII ст. вони багато зробили для розвитку торговельних та політичних контактів своєї країни з Москвою, поступовому формуванню її російської орієнтації. Розуміючи залежність успіху визвольного руху в себе на батьківщині від могутності Росії, представники різних соціальних груп і станів Вірменії не тільки щиро раділи зміцненню братньої країни, а й усіляко сприяли цьому. У свою чергу, інтереси Російської держави вимагали створення надійного плацдарму на Кавказі для охорони південних кордонів, розвитку торгівлі з Близьким і Середнім Сходом. Отже, економічні та політичні зв'язки між обома країнами мали взаємовигідний характер. Автор робить правильний висновок, що саме тому ро-

сійська орієнтація вірменського визвольного руху стала з XVII ст. загальнонародною програмою.

Участі вірменів у розвитку економічних зв'язків країн Подунав'я і Балкан з Росією в XVII ст. присвячено статтю О. М. Подградської. Відзначивши традиційність їх різноманітних контактів, автор детально спинилася на причинних східній орієнтації православних балканських країн, для яких Російська держава в той період була єдиною захисницею від іноземного ярма. Значну роль у житті країн цього регіону відігравала торговельна артерія Росія — Подунав'я — Балкани, що проходила по землях Білорусії, України та території Молдавського князівства. По цьому шляху доставляли свої товари у російські й українські міста і вірменські купці, чим сприяли зміцненню економічних зв'язків країн Подунав'я та Балкан з Російською державою. Внесок кожного народу, наголошує автор, зокрема й вірмен, у зміцнення різнобічних стосунків з Росією мав позитивне історичне значення.

У статті Ф. П. Шевченка «Вірмени на українських землях у складі Росії в XVII — на початку XVIII ст.» наголошується, що зв'язки між ними і населенням України в той період були складовою частиною зв'язків загальноросійських. Аналіз численних джерел дав авторові підстави для висновку про значне зосередження вірменського населення на Півдні України. Воно брало участь у розвитку внутрішньої й зовнішньої торгівлі та в багатьох інших сферах господарського і суспільного життя. Привертають увагу дані про соціальне становище вірменів на Україні, почерпнуті автором з «Окладних книг» кінця XVIII — першої половини XIX ст.

Значення вірменських колоній у Росії та їх роль у зв'язках обох країн ґрунтовно досліджене В. Б. Бархударяном, який відмітив, що саме в середині їх поселенців виношувалися плани визволення Вірменії за допомогою Росії.

Досліджуючи у своїй статті малорозроблену тему «Російська історична думка XVIII ст. і російська орієнтація вірменського визвольного руху», яка має значний науковий і політичний інтерес, Р. Г. Хачатрян зазначає, що ще в літописний період у російській історичній літературі помітне співчуття до боротьби Вірменії проти іноземних загарбників. Аналіз історичних пам'яток XVII—XVIII ст. дав авторові можливість дійти висновку, що об'єктивно вони сприяли процесу зближення між обома країнами. Вміщені в працях Лизова, Татищева, Карамзіна, Чулкова, Ричкова, Голикова матеріали з історії російсько-вірменських відносин сприяли духовному зближенню обох народів.

С. А. Тер-Авакімова на основі ґрунтовного джерелознавчого аналізу фактичного матеріалу, що міститься в Журналі російського посла А. П. Волінського, який у 1715—1718 рр. їздив у Персію, переконливо показала, що він має важливе значення для вивчення політичних та економічних зв'язків Росії із закавказькими народами, зокрема, вірменами.

На початку 20-х років XVIII ст. інтєреси Російської держави на Сході збіглися з прагненнями вірменського та грузинського народів до визволення і стали тим ґрунтом, на якому виник політичний союз їх державних діячів з російським урядом. Досліджуючи цю проблему, автори статті «Росія і визвольна боротьба вірменського народу в 20-х роках XVIII ст.» Ж. А. Ананян і В. М. Мартіросян відзначають, що окремі виступи проти іноземних поневолювачів вилилися у всенародне повстання. І хоч воно не принесло остаточної перемоги, значення руху 20-х років XVIII ст. в історії Вірменії велике: він вселив у всі верстви вірменського народу віру у можливість визволення від іноземного панування при допомозі Росії.

У статті про історичне значення Георгіївського трактату (1783 р.) її автор — Г. Г. Пайчадзе наголошує, що зміщення позицій Російської держави у Закавказзі, перехід під її покровительство Східної Грузії відкрили реальну перспективу для визволення вірменського народу від чужоземного ярма. Саме тому його передові представники з великою радістю зустріли звістку про укладення Георгіївського трактату. Більш детально цей аспект даного питання проаналізовано В. М. Мартіросяном.

Розглянувши «Записки» проф. С. Гмєліна як джерело для вивчення російських торгово-економічних відносин в другій половині XVIII ст., Ж. А. Ананян дійшов висновку, що тенденція до зближення і партнерства між російським і вірменським купецтвом ішла не від уряду, а від російських купців, які розуміли значення ділового співробітництва із своїми вірменськими колегами. Ця тенденція сприяла зміцненню орієнтації вірменського народу на Росію.

Героїчний сторінці в історії бойової співдружності російського і вірменського народів — спільній боротьбі проти персидських загарбників — присвячено статтю М. Г. Нерсисян «Декабристи та їх друзі у боях за приєднання Вірменії до Росії в 1826—1829 рр.». Віддаючи глибоку шану дворянським революціонерам, автор підкреслює, що вони внесли величезний вклад у визволення Східної Вірменії, для свободи якої не шкодували свого життя. Своєрідне продовження ця тема дістала у статті В. А. Парсамяна, який показав діяльну участь великого російського письменника і видатного дипломата О. С. Грибоєдова у переселенні на визволену територію Східної Вірменії 140 тис. вірмен.

Цікаві дані про російсько-вірменські взаємини наводяться у статті Л. Г. Москвич, яка проаналізувала відповідні публікації журналу «Современник», вказала на їх історіографічне значення та позитивну роль в історії вітчизняної науки. Активну участь вірменів у революційному народницькому русі на Північному Кавказі і на Дону розкриває А. Г. Терещенко.

Значний інтерес для дослідників історичних зв'язків Вірменії і України являє стаття В. Г. Сарбея «Сторінки історії України в творчій спадщині І. Х. Лалаянца,

С. С. Спандаряна, С. Г. Шаумяна, О. Ф. Мясникіна». На основі епістолярної спадщини та спогадів І. Х. Лалаянца, інших матеріалів мемуарного характеру автор висвітлює маловідомі сторінки його біографії, пов'язані з Україною, зокрема з нелегальною революційною роботою в Одесі, Катеринославі, Києві. Незважаючи на те, що іншим з названих у заголовку статті діячів лєнінської партії працювати на Україні не довелося, їм були близькими і зрозумілими історична доля та боротьба українського народу за соціальне й національне визволення. Переконалим свідченням цього є революційно-публіцистична спадщина С. Г. Шаумяна, С. С. Спандаряна, О. Ф. Мясникіна. Інтернаціоналістам-лєнінцям, наголошує автор, трудящі УРСР глибоко вдячні за їх безпосередній вклад у боротьбу українського народу проти царату і буржуазно-поміщицького ладу, а також за історико-публіцистичну творчість, що являє собою правдиву розповідь про епоху революційних битв.

Радянський період в історії братніх зв'язків і дружби народів — особлива, якісно нова сторінка у взаємовідносинах між рівноправними народами, перед якими революція відкрила шлях до всебічного розвитку економіки, науки і культури. Утворення нашої багатонаціональної соціалістичної держави нерозривно пов'язано з ім'ям великого Лєніна. Тому цілком закономірною є публікація в рецензованому збірнику статті Г. Б. Гарібіджяна «В. І. Лєнін і Вірменія». Про пильну увагу Володимира Ілліча до Вірменії свідчить той факт, що про неї та про її діячів говориться більш як у 150 документах, які ввійшли до Повного зібрання творів В. І. Лєніна. Він встановив і підтримував тісні зв'язки з вірменськими марксистами, більшовиками, керував їх боротьбою за встановлення і зміцнення влади Рад у Вірменії.

Участь синів і дочок вірменського народу в боях за перемогу Великого Жовтня у Петрограді і Москві показує у своїй статті А. Н. Мнацаканян. Поряд з іменами широко відомих діячів лєнінської партії — вірменів, автор називає багатьох рядових бійців революції, розкриває їх роль у досліджуваних подіях. Картину героїчної боротьби комуністичної молоді Закавказзя проти ворогів революції, за встановлення влади Рад у Вірменії, відтворено в статті О. Г. Аветісіана, а братерську допомогу їй з боку РСФРР на початку соціалістичного будівництва (1921—1925 рр.) — у статті А. М. Акопяна. Тему «Радянська Росія і становлення вірменської соціалістичної культури», що охоплює 1920—1930 рр., висвітлює на сторінках рецензованого збірника К. С. Худавердян. Простеживши зв'язки двох братніх народів в галузі науки, літератури й мистецтва у зазначений період, автор робить висновок, що культура Радянської Росії справила благотворний вплив на складний процес становлення та розвитку соціалістичної культури вірменського народу.

Усі вміщені в збірнику статті є результатом вивчення як проблеми багатогранних

дружніх взаємозв'язків між народами в цілому, так і окремих її аспектів. Вважаємо, однак, за потрібне зробити загальний закид авторам у тому, що вони в своїх дослідженнях не накреслили шляхів дальших наукових пошуків у згаданому напрямі. Глибоке й всебічне розкриття проблеми потребувало ґрунтовного історіографічного та джерелознавчого огляду. Однак джерелознавство представлене у збірнику лише двома статтями, в яких проаналізовано джерела дожовтневого періоду. Водночас джерельна база історії братніх взаємовідносин народів СРСР з Вірменією за Радянської влади вивчена фрагментарно. Недостатньо уваги приділено також та-

кому комплексному джерелу, яким є періодична преса. Відсутність історіографічного аналізу в ряді статей наводить на думку про те, що вони є результатом побіжного вивчення окремих сторін теми дружби і взаємовідносин між народами.

Звичайно, рецензований збірник статей не вичерпав усіх аспектів історії взаємозв'язків між вірменським та іншими народами СРСР. Однак, незважаючи на це, він стане у пригоді дослідникам даної проблеми вітчизняної історії, допоможе накреслити шляхи її дальшої комплексної розробки.

М. Ф. ДМИТРИЄНКО (Київ),
О. Д. КУЗЬМИНСЬКА (Київ)

НАДБАННЯ КУЛЬТУРИ — В МАСИ

Бесценные сокровища народа.

/Авт. кол. М. Ф. Партолин (руководитель), Г. М. Окладная, Е. Ф. Анисимова и др./
Ред. кол. И. Д. Назаренко (председатель), И. В. Архипов, П. И. Денисенко и др. —

К. : Главное издательство издательского объединения «Вышя школа», 1984.— 311 с.

Комуністична партія і Радянська держава велику увагу приділяють охороні пам'яток історії та культури, їх використанню у комуністичному вихованні трудящих. Ці питання досить широко висвітлюються у науковій та науково-популярній літературі. Однак в опублікованих брошурах, журнальних та газетних статтях розкриваються лише окремі аспекти теми. Рецензована праця є однією з перших книг, що охоплює широке коло питань, пов'язаних з пам'ятками історії та культури в Українській РСР. В ній узагальнено і систематизовано великий фактичний і теоретичний матеріал про пам'ятки археології, історії, містобудування і архітектури, а також документальні пам'ятки. Книга написана доступно для широкого читача мовою. Вдало підібраний ілюстративний матеріал збагачує текст.

Авторський колектив приділив значну увагу висвітленню марксистсько-ленінського вчення про культурну спадщину і культурну революцію. У книзі переконливо показано підвищення ролі соціалістичної культури в ідейно-політичному, моральному та естетичному вихованні трудящих в умовах розвинутого соціалістичного суспільства. Особливу увагу автори книги звернули на розробку питань культури в працях В. І. Леніна. Так, вони підкреслюють, що подолання про існування двох культур в кожній національній культурі, про партійність і класовість літератури та мистецтва, вчення про культурну революцію стали вагомим вкладом у розвиток суспільної науки. Ленінські ідеї охорони пам'яток історії та культури були покладені в основу законодавчих актів, прийнятих у перші роки Радянської влади.

У книзі наведено цікавий фактичний матеріал про втілення у життя ленінського плану монументальної пропаганди в республіці, дано стисло характеристику розвитку українського монументального мистецтва як складової частини загального культурного будівництва в СРСР.

Один з розділів книги присвячений класифікації пам'яток історії та культури, методичі їх виявлення та обліку.

Коротко характеризуються у книзі основні стилі в архітектурі й мистецтві. При цьому особлива увага приділяється формуванню і розвитку радянської системи містобудування.

Розглянувши загальні питання, автори розповідають про вивчення пам'яток різних історичних періодів. У книзі наголошується, зокрема, що тільки за Радянської влади стали можливими широке вивчення й охорона давньоруських пам'яток. Так, урядом Української РСР затверджені списки взятих під охорону археологічних пам'яток і 33 давньоруських міст республіки, що мають пам'ятки історії, археології, містобудування, архітектури, мистецтва.

Із залученням великого фактичного матеріалу автори характеризують пам'ятки історії та культури періоду формування української народності, пам'ятні місця і пам'ятники, що відображають історію національно-визвольного, антифеодального і антикріпосницького, революційного рухів, визначні твори фольклору, архітектури, образотворчого мистецтва на території України до Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Особливу увагу автори книги приділяють пам'яткам, присвяченим спільній боротьбі братніх народів проти іноземних загарбників, за національне і соціальне визволення. На Україні споруджено більш як 100 пам'ятників і монументів, що увічнюють образ Б. Хмельницького (с. 135), велика кількість пам'яток розповідає про мужність і героїзм народних мас, виявлені під час Полтавської битви 1709 р., Вітчизняної війни 1812 р., оборони Севастополя в 1854—1855 рр. Під охорону держави взято 19 будинків, у яких в різний час жили члени

сім'ї Ульянових, 140 пам'яток, що увічноють революційні події 1905—1907 рр. (с. 167) та ін. Пам'ятники, меморіальні дошки і пам'ятні знаки в багатьох містах та селах Української РСР розповідають про боротьбу за владу Рад, проти іноземних загарбників і внутрішньої контрреволюції в роки громадянської війни і іноземної інтервенції, про борців за Радянську владу. Глибоко шанують трудящі нашої країни пам'ять В. І. Леніна. В містах і селах споруджено сотні пам'ятників вождю світового пролетаріату.

Книга знайомить читачів з пам'ятниками, що відображають самовіддану боротьбу трудящих України за відродження народного господарства, за будівництво основ соціалізму. Це пам'ятники сталеварам у Єнакієвому, комсомольцям у Боярці, комунарам в Ксаверівці, М. О. Ізотову в Горлівці, П. Ф. Кривоносу в Слов'янську, а також діячам Комуністичної партії і Радянської держави — М. І. Калініну, Г. І. Петровському, В. П. Затонському, С. В. Косіору та ін. Дуже цікавими є пам'ятні знаки з текстами телеграм В. І. Леніну, в яких трудящі запевняли вождя, що віддадуть всі сили на будівництво нового життя. Вони встановлені, наприклад, у Чорнобилі, Золотоноші, Ніжині і т. п.

Значну увагу автори книги приділили пам'яткам історії та мистецтва, що відображають подвиг радянського народу в роки Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр. Вони характеризують величні меморіальні комплекси Миус-фронт, Саур-могила, Сапун-гора, комплекси в Шумейковому урочищі, Нових Петрівцях, Корсунь-Шевченківському, Дніпропетровську та багатьох інших населених пунктах республіки. Значним досягненням радянського монументаль-

ного мистецтва є меморіальний комплекс «Український державний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр.», група авторів якого удостоєна Ленінської премії.

Описуючи пам'ятки післявоєнної відбудови народного господарства і будівництва розвинутого соціалістичного суспільства в СРСР, автори акцентують увагу на втіленні в них ідей дружби і братерства народів СРСР. Цьому питанню присвячено окремий розділ книги.

На жаль, авторам книги не вдалося уникнути деяких недоліків. Так, недостатньо висвітлені складові частини системи охорони пам'яток в нашій республіці. Не згадується в книзі, що в республіці вже шостий рік ведеться широка робота по підготовці зводу пам'яток історії та культури народів СРСР. Не показано й тісний зв'язок роботи по виявленню, охороні, пропаганді пам'яток з історичним краєзнавством. Наукова цінність видання була б вищою, якби у ньому наводилася основна література по розділах. Розповідаючи про пам'ятки, що увічноють подвиг радянського народу у Великій Вітчизняній війні, автори не охопили таку величезну їх групу, як братські могили радянських воїнів та партизанів, жертв фашизму. Проблематичним є, на нашу думку, віднесення до пам'яток назв міст і сіл, вулиць, площ і т. д. Однак зазначені недоліки не зменшують цінності книги, яка вносить істотний вклад у наукову розробку питань, пов'язаних з дослідженням пам'яток історії та культури УРСР.

Є. М. СКЛЯРЕНКО (Київ),

С. І. КОТ (Київ)

УЧАСТЬ МОЛОДІ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ У БОРОТЬБІ ЗА ВОЗЗ'ЄДНАННЯ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ З УРСР

Твердохліб В. Ю.

*Молодь Західної України у боротьбі за
возз'єднання (1919—1939)*

Львів: Видавниче об'єднання «Вища
школа», 1983.— 134 с.

Радянська історіографія боротьби трудящих західноукраїнських земель проти соціального і національного гніту, за возз'єднання з Радянською Україною досить багата. Однак недостатньо вивчена тема участі в цій боротьбі молоді. Тому слід вітати рецензовану книгу, яка вийшла у світ у переддень 65-річчя ВЛКСМ та ЛКСМУ.

В монографії ґрунтовно досліджується історія виникнення Комуністичної спілки молоді Західної України, її ідейне й орга-

нізаційне зміцнення та участь молоді у революційно-визвольній боротьбі за возз'єднання західноукраїнських земель з Українською РСР у складі Союзу РСР. Автор чітко визначив основні етапи комсомольського руху на Західній Україні і переконливо доводить, що молодь під керівництвом комуністів брала активну участь у революційному процесі 20—30-х років.

Історію комсомольської організації автор вивчає в тісному взаємозв'язку з історією ЛКСМУ — бойового загону ВЛКСМ і на фоні соціально-економічного й політичного становища західноукраїнських земель у складі Австро-Угорської монархії, а пізніше — буржуазної Польщі. В. Ю. Твердохліб переконливо доводить, що це становище характеризувалося революційним піднесенням, яке було викликане загостренням внутрішніх класових протиріч і впливом ідей Великого Жовтня. У праці розглядаються шляхи проникнення ідей більшовизму, їх революціоністичний вплив на трудящих Західної України, на зростання класової свідомості останніх.

Наведені в монографії приклади переконливо свідчать, що комсомол західноукраїнських земель з самого початку свого виникнення був надійним помічником і бойовим резервом комуністів і під їх керівництвом вів мужню боротьбу за повалення влади експлуататорів. Автор розкриває форми роботи комсомольців по класовому вихованню працюючої молоді і залученню її в революційну боротьбу. Важливу роль у цьому відіграли комсомольська підпільна преса, поширення комсомольцями комуністичної літератури, зокрема праць В. І. Леніна.

У монографії велику увагу приділено ідеологічній роботі КСМЗУ, яка з новою силою розгорнулася в період тимчасової стабілізації капіталізму в Польщі. В книзі наводиться багатий фактичний матеріал про діяльність комсомольців, зокрема про те, як вони під керівництвом Компартії Західної України розповсюджували відозви, листівки, звернення до трудящих із закликом взяти найактивнішу участь у мітингах і страйках протесту проти іноземного гніту та нещадної експлуатації. В ній також на великому фактичному матеріалі простежується, як ідеї марксизму-ленінізму дедалі більше оволодівали серцями трудящого народу. Віру і неминучість їх торжества на західноукраїнських землях вселяло успішне будівництво соціалізму в Радянському Союзі.

У рецензованій праці добре показана допомога комсомольцям Західної України, яку подали їм ЛКСМУ та ВЛКСМ, розглядаються різні форми цієї допомоги. В окремому розділі детально розповідається про керівництво КСМЗУ піонерським рухом. У книзі йдеться також про боротьбу комсомольців і неспілкової молоді за створення єдиного антифашистського народного фронту, за визволення краю від польської окупації в 1934—1939 рр. Автор правильно розвінчує реакційну внутрішню і зовнішню політику польського буржуазного уряду, який в умовах зростаючої небезпеки з боку фашистської Німеччини цілком і повністю підтримував останню.

В книзі багато уваги приділено боротьбі комсомольців під керівництвом комуністів

проти антинародної діяльності українських буржуазних націоналістів, які посилювали ідеологічний наступ на молодь. Правильно показано роль і значення рішень XIII пленуму Виконкому Комінтерну, VII конгресу Комінтерну для організації боротьби проти фашизму та українських буржуазних націоналістів.

Значне місце в монографії відводиться одній з героїчних сторінок революційно-визвольного руху трудящих Західної України — активній допомозі республіканській Іспанії. Автор наводить багато фактичного матеріалу, який підтверджує участь молоді західноукраїнських земель у цьому русі.

Заключний розділ монографії присвячений воз'єднанню західноукраїнських земель з Українською РСР у складі СРСР та історичному значенню цього акту. В книзі правильно підкреслюється, що боротьба трудящих Західної України за визволення і воз'єднання завершилась успіхом в результаті визвольного походу Радянської Армії, яка, виконуючи свою історичну місію, 17 вересня 1939 р. визволила їх з-під іноземного гніту. Вікова несправедливість була ліквідована. У здійсненні цього історичного акту активну участь взяла молодь.

У висновках підбито підсумки досягнень трудящих західних областей УРСР за роки Радянської влади і визначено перспективи їх дальшого розвитку.

Даючи загальну позитивну оцінку рецензованій монографії, слід висловити і деякі зауваження. Так, у книзі не відбито кількісне зростання комсомольських осередків та їх членів. Недостатньо показано роботу комсомольців у кооперативних, спортивних, профспілкових організаціях, серед неспілкової молоді.

Рецензована монографія є новим вкладом в історичну літературу з історії західноукраїнських земель. Вона стане в пригоді студентам, вчителям, викладачам у вихованні молоді на революційних і бойових традиціях нашого народу.

М. В. ТРОЯН (Ужгород),
Д. Д. ДАНИЛЮК (Ужгород)

ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ТА ЄВРОПЕЙСЬКИХ СОЦІАЛІСТИЧНИХ КРАЇН

Питання історіографії.—
Вісник Львівського університету.
Серія історична. Вип. 19.

—Львів: Вид-во при Львівському державному університеті видавничого об'єднання «Вища школа», 1983.—88 с.

Рецензований випуск не є тематичним, що зумовлює необхідність проаналізувати кожну з 12 вміщених в ньому статей окремо.

Відкривається «Вісник» статтею К. К. Кондратюка про стан вивчення в радянській історіографії діяльності професійних спілок Української РСР у післявоєнний період (1946—1958 рр.). Автор зібрав, систематизував та залучив до наукового аналізу понад 40 праць з відповідної тематики. Найбільш ґрунтовно розглянуто історіографію керівної ролі Комуністичної партії в усіх сферах діяльності профспілок. При цьому зроблено ряд конкретних висновків та узагальнень. Зокрема, відзначається, що більшої уваги потребує дослідження ролі партійних організацій у вдосконаленні організаційно-масової роботи профспілок і

виконанні ними функції захисту інтересів робітників і службовців, а також ролі профспілок у підвищенні культурно-технічного рівня трудящих (с. 4). Аналіз літератури з інших проблем даної теми, на жаль, зводиться, як правило, до переліку праць, а історіографічний аналіз підміняється бібліографічним оглядом. Одна з причин цього полягає в тому, що автор намагався у невеликій за обсягом статті піддати всебічному науковому розгляду значний масив історичної літератури майже за чверть століття. Вважаємо у зв'язку з цим, що можна було б не розглядати всі групи літератури, зокрема праці про робітничий клас, або звужити хронологічні рамки дослідження. Щодо загальних висновків автора, слід відзначити, що вони становлять певний науковий інтерес. Проте незаперечне твердження про великі зрушення у вивченні історії профспілок Української РСР післявоєнного періоду мало б вагоміше наукове значення, якби їх було показано у порівнянні з попереднім етапом історіографічних досліджень. Не можна погодитися з думкою автора, що поза увагою істориків знаходяться питання міжнародної діяльності профспілок УРСР, а також відсутні узагальнюючі праці, присвячені профспілкам республіки (с. 8). Такі висновки зумовлені тим, що рівень діяльності професійних спілок у 1946—1958 рр. у ряді випадків чомусь ототожнюється автором з рівнем висвітлення проблеми в сучасній радянській історіографії.

Стаття С. А. Макаруча та Ю. А. Киричука присвячена історіографії Західної України 1917—1939 рр. Автори проаналізували історичну літературу, починаючи з 20-х років — всього 78 назв. У статті відзначається величезний інтерес радянської громадськості до історії цього регіону, викликаний возз'єднанням Західної України з Радянською Україною в 1939 р. Автори відзначають, що з середини 50-х років починається поглиблене дослідження проблем історії Західної України і простежують його розвиток протягом наступних трьох десятиріч. У статті названо ряд тематично нових праць, а також напрями, до яких посилилася увага істориків: зовнішньополітичний аспект боротьби трудящих Західної України за своє визволення і возз'єднання з Українською РСР, критика ідеології і практики українського буржуазного націоналізму, уніатської церкви і сіонізму та ін. (с. 14). На жаль, у більшості випадків конкретний історіографічний аналіз підміняється переліком прізвищ дослідників. У цілому ж висновки ґрунтовні. Автори вказують конкретні й актуальні напрями дальшого вивчення проблеми, які сформульовані, безсумнівно, на основі більш глибокого аналізу радянської історіографії, ніж той, що зроблений у рецензованій статті.

М. К. Івасюта, В. А. Савинець, В. Ю. Чоповський в статті з історіографії питання про західноукраїнську прогресивну інтелігенцію у боротьбі за возз'єднання з Радянською Україною (1921—1939) досить докладно проаналізували окремі збірники

архівних документів, монографії, нарис, брошури, статті, спогади та дисертаційні праці. Автори відзначають, що поряд із значними успіхами існують ще прогалини у вивченні даної теми. Так, досі немає жодної монографії, присвяченої участі прогресивної інтелігенції у боротьбі західноукраїнських трудящих за возз'єднання з Радянською Україною. Водночас це питання, на думку авторів, становить актуальність у зв'язку з тим, що сьогодні значення інтелігенції в будь-якій країні світу значно зросло (с. 21).

Висвітленню демографічного розвитку Правобережної України другої половини XVII—XVIII ст. у дослідженнях радянських істориків присвячена стаття М. Г. Крикуна. Історіографія проблеми простежується автором, починаючи з виходу в світ у 1926 р. праці першого українського радянського історика-демографа О. І. Барановича «Нариси магнатського господарства на півдні Волині у XVIII ст.» до наших часів. З точки зору методики дослідження стаття відповідає всім вимогам сучасної історіографії. Аналізуючи праці, автор висловлює чимало обґрунтованих поглядів на проблему, зокрема щодо оцінки стану заселеності Правобережжя (с. 26), вивчення частки польського етносу в загальній кількості населення (с. 28) тощо. Проте загальний висновок статті занадто лаконічний, якщо не сказати односторонній. Успіхи у розробці радянськими істориками демографічного розвитку Правобережної України другої половини XVII—XVIII ст. зведено до констатації значного розширення досліджуваних проблем і кола джерел, уведених уперше до наукового обігу (с. 29). Однак безперечним достоїнством статті є те, що автор висунув конкретні завдання щодо дальшої розробки даної проблеми.

М. Є. Рожик у своїй статті піддав критиці культурно-історичну концепцію А. Дж. Тойнбі. Він розглянув основні методологічні принципи цього фальсифікатора історії та зовнішньої політики Союзу РСР. У статті показано, що його концепція зводиться до примитивного ототожнення марксизму з релігією. Хоча на початку 50-х років А. Тойнбі почав переглядати свою концепцію, наближаючись до лівого крила сучасної західної буржуазної історіографії в питаннях міжнародних відносин, але ці зміни не вплинули істотно на його методологію. До наукового апарату статті введено достатню кількість відповідних праць радянських істориків. Бажано було докладніше спинитися на викритті ними псевдонауковості і безперспективності концепцій буржуазної історіографії.

Питання розвитку історичної науки в Угорській Народній Республіці у період будівництва основ соціалізму (1948—1962) розглядає у своїй статті Г. М. Кипаренко. Він докладно висвітлює успіхи та складності становлення марксистсько-ленінської історичної науки в УНР, показав основні досягнення у вивченні історії Угорщини. Автор вказує, що докорінні зміни у цій галузі пов'язані з встановленням у 1948 р.

диктатури пролетаріату, початком будівництва основ соціалізму (с. 37) і відбувалися під благотворним впливом радянської історичної науки. Однак внаслідок ряду об'єктивних причин, а також сектантсько-догматичного курсу тодішнього керівництва УПТ, очолюваного М. Ракоші, до 1956 р. не всі принципи питання історії Угорщини дістали правильне, марксистсько-ленінське трактування (с. 39). Залучені до історіографічного аналізу праці угорських істориків у своїй більшості докладно охарактеризовано. На жаль, деякі видання, особливо останніх років, лише названо (с. 43), що не відповідає принципам історіографічного дослідження.

В. Я. Гордієнко висвітлює стан сучасних досліджень методології історії в Німецькій Демократичній Республіці. В статті визначено основні напрями наукового пошуку вчених країни. Становить інтерес характеристика дослідних центрів НДР з історичної науки. Автор відзначає, що використання результатів методологічних досліджень істотно допомагає при розробці конкретних історичних питань, зокрема, про роль та форми руху народних мас під час буржуазних революцій (с. 45), а також благотворно позначається на розвитку історіографії. Як підкреслюється у статті, вчені НДР вчасно помічають все нове, проблемне, перспективне в історичній науці та суміжних галузях знання (с. 51). Тому доцільно було простежити в статті основні закономірності розвитку історичних досліджень.

Проблеми історії середніх віків в історіографії Німецької Демократичної Республіки 70-х років розглядають О. Г. Бондровський, Ю. М. Гроссман та Р. В. Шиян. Насамперед аналізуються погляди істориків НДР на проблеми перехідного періоду від рабовласницького ладу до феодалізму, а також питання середньовічного міста, Реформації та Селянської війни в Німеччині. Квінтесенцією статті є висновок про те, що усі проблеми історії середніх віків, що в ній розглянуто, пов'язані з вирішенням ряду методологічних проблем і, насамперед, про місце феодалізму у послідовності суспільних формацій (с. 58). Автори вказують на існування в історіографії НДР трьох точок зору з цього питання, відповідь на яке буде знайдена в процесі загального вирішення проблем перехідного періоду (с. 59). Вважаємо, що доцільно було б викласти основні трактовки радянських вчених в цьому питанні.

У статті І. А. Лісового висвітлюється питання античної історії в історіографії НДР 70—80-х років. Зважаючи на невеликий обсяг статті, автору слід було б дещо

звужити рамки свого дослідження в тематичному, проблемному або хронологічному плані, що дало б можливість глибше проаналізувати названі ним праці.

М. М. Криль присвятив свою статтю сучасній чехословацькій історіографії з питання про національне відродження в чеських землях і Словаччині. Автор відзначає, що останнім часом з'явилися оригінальні дослідження, присвячені взаємовідносинам чехів і словаків з народами нашої країни, зокрема, з російським і українським. Визначено завдання щодо дальших досліджень, зокрема, вказано на актуальність вивчення соціально-економічної історії, а також чесько-словацьких відносин з іншими слов'янськими народами у сфері передової суспільної думки (с. 71).

Л. О. Зашкільняк розглядає історію Польщі в працях Ю. Мархлевського 1914—1925 рр.—видатного польського марксиста, одного із засновників і керівників соціал-демократії Королівства Польського і Литви, а згодом Комуністичної робітничої партії Польщі. В статті відзначається, що Ю. Мархлевський при вивченні історії прагнув виявити насамперед соціальні та економічні фактори, які визначають ступінь розвитку суспільства (с. 79). Автор показав значення праць Ю. Мархлевського у формуванні марксистської концепції історії Польщі. Вважаємо, що у подібного роду статтях слід охарактеризувати історіографію з проблеми в цілому, тобто оцінити науковий доробок попередників.

У статті Ю. В. Буракова та С. Я. Шарипкіна аналізуються проблеми загальної історії у висвітленні румунського журналу «Revista de istorie» за 1971—1981 рр. Зокрема, розглядаються питання історіографії та методики історичних досліджень, соціально-економічної історії, історії другої світової війни, класової боротьби, міжнародних відносин тощо. Позитивно оцінюючи розглядувані праці, автор вказує й на ряд непереконливих тверджень, що містяться в них. Відзначається, що характерним для журналу є широкий географічний діапазон наукових досліджень всіх періодів всесвітньої історії, його публікації пройняті ідеями пролетарського інтернаціоналізму та дружби народів (с. 86). Разом з тим, авторові слід було б зробити узагальнення щодо досягнень сучасної румунської марксистсько-ленінської історіографії з проблеми в цілому.

Загалом рецензований випуск «Вісника Львівського університету» є істотним вкладом у розробку актуальних наукових історіографічних проблем, корисним виданням для широкого кола істориків.

Ю. А. ПІНЧУК (Київ)

ВИКРИТТЯ ІДЕОЛОГІЧНИХ ДИВЕРСИЙ ІМПЕРІАЛІЗМУ

Соломатін М. М.

*Актуальні проблеми ідеологічної боротьби
в світлі рішень XXVI з'їзду КПРС.*

К.: *Наук. думка*, 1983.—198 с.

Сучасний період у житті людства позначений небувалим за своєю інтенсивністю й гостротою двобоєм двох полярно протилежних світоглядів, двох політичних систем — соціалізму та імперіалізму. «Зазнавши в 60—70-і роки ряду великих поразок на світовій арені, імперіалізм, насамперед американський, — підкреслював у доповіді на червневому (1983 р.) Пленумі Центрального Комітету КПРС товариш К. У. Черненко, — здійснює дедалі більш масовані, безпрецедентні за своїм розмахом атаки на наш суспільний лад, марксистсько-ленінську ідеологію, намагається отруїти свідомість радянських людей, перевернути цілі нашої зовнішньої політики, блокувати зростаючий вплив реального соціалізму — головного оплоту справи миру і свободи народів. Йде напружена, справді глобальна боротьба двох ідеологій»¹.

Програма ефективної протидії ідеологічним підступам антикомунізму чітко визначена в рішеннях XXVI з'їзду КПРС, наступних пленумів Центрального Комітету партії. Активну участь у цій важливій справі покликані взяти й радянські суспільствознавці. В зв'язку з цим заслуговує на увагу рецензована монографія, присвячена критиці антикомунізму й антирадянщини, зокрема їх знаряддя в боротьбі проти сил соціального прогресу і миру — буржуазного націоналізму. В ній з марксистсько-ленінських позицій піддано критичному аналізу буржуазну та буржуазно-націоналістичну літературу, в якій спотворюються теорія і практика комуністичного будівництва в СРСР. Автор приділяє основну увагу всебічному розгляду того напрямку в діяльності імперіалістичних кіл, якому належить нині провідне місце в ідеологічних диверсіях антикомунізму. Йдеться про питання, пов'язані з побудовою, розвитком і вдосконаленням суспільства розвинутого соціалізму. Дослідник показує неспроможність фальсифікацій його соціальної структури, керівної і спрямовуючої ролі КПРС, формування нової людщини — борця за комуністичне майбутнє.

На червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС наголошувалося, що розробка концепції розвинутого соціалізму, шляхів підвищення ефективності виробництва в умовах науково-технічної революції, питання про становлення безкласової структури суспільства в історичних рамках першої фази комунізму, поглиблення наших уявлень про зміст національного питання на нинішньому етапі, про найважливіші тенденції міжнародного життя, розвиток ленінського вчення про війну і мир, про захист соціалістичної Вітчизни — ці та інші теоре-

тичні узагальнення озброюють партію новими ідеями, науково обгрунтованим, зваженим підходом до актуальних проблем сучасності. Послідовному розвитку наукового вчення революційного пролетаріату наші ідейні противники спроможні протиставити лише незугарні концепції «демократичного», «етичного», «плюралістичного» соціалізму. Ідейна криза капіталізму впливає на засоби і напрями його боротьби проти реального соціалізму.

Вістря ідеологічних диверсій класового ворога спрямоване насамперед проти Комуністичної партії, під керівництвом якої народи нашої країни розгорнули величезну творчу працю на етапі вдосконалення суспільства розвинутого соціалізму. В монографії виділено основні напрями антикомуністичних фальсифікацій (с. 54—85):

1. Перекручення об'єктивного характеру зростання керівної і спрямовуючої ролі КПРС у суспільстві розвинутого соціалізму, наклепницькі вигадки щодо місця партії в суспільно-політичному житті Радянської країни.

2. Намагання звести наклепи на дедалі міцніючу монолітну єдність партії та народу, витягаючи на світ стару, щент розвінчену свого часу В. І. Леніном тезу про диктатуру партії, яка нібито підмінює в нашій країні диктатуру народу.

3. Нападки на демократичний централізм, ленінські принципи членства в партії та діяльності її органів.

4. Спекуляції щодо «багатопартійних» та «однопартійних» систем, що подаються як наслідки так званих «плюралізму» і «тоталітаризму».

5. Фальсифікація інтернаціоналістських засад побудови КПРС, витримані в дусі заявленого націоналізму спроби представити партію як «суто російську» організацію і, відповідно, спотворення діяльності складової і невід'ємної частини КПРС — Комуністичної партії України.

6. Заперечення ленінських норм партійного життя, розвитку світового робітничого руху, провокаційні пошуки незгод між країнами соціалістичної співдружності, спекуляції навколо вигаданого «розколу» в комуністичному русі.

Значна увага в книзі приділяється з'ясуванню того факту, як у залеклій конфронтації з комуністичною ідеологією імперіалістична реакція намагається фальсифікувати марксистсько-ленінську теорію з національного питання, ленінську національну політику КПРС, принципи пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму, робить ставку на буржуазний націоналізм — політику, ідеологію, психологію і світогляд класу капіталістів, покликаних захистити основні буржуазного ладу, заступити шлях соціальному прогресові (с. 86—118). В. І. Ленін передбачав посилену активізацію націоналістичних підступів у період протистояння двох систем на світовій арені. «Боротьба з цим злом, — писав він, — з найбільш закоренілими дрібнобуржуазно-націоналістичними передсудами, тим більше висувається на перший план, чим злободеннішим стає завдання перетворення диктатури пролетаріату з національної (тобто існуючої в одній країні і нездатної

¹ Пленум Центрального Комітету КПРС 14—15 червня 1983 року. Стеногр. звіт. — К., 1983, с. 9.

визначати всесвітню політику) в інтернаціональну (тобто диктатуру пролетаріату принаймні кількох передових країн, здатну мати вирішальний вплив на всю світову політику)»².

Це передбачення Володимира Ілліча повністю збулося. Аналіз основних напрямів сучасної ідеологічної боротьби свідчить, що чим більшими є успіхи світового соціалізму, міжнародного пролетаріату і національно-визвольного руху в боротьбі проти імперіалізму, за мир на землі, тим активнішими та підступнішими стають спроби реакції розколотися єдиний антімперіалістичний фронт, роз'єднати революційні сили сучасності, посіяти розбрат між народами, штовхнути світ на шлях небезпечних воєнних конфліктів. При цьому відчайдушна ставка робиться на буржуазний націоналізм, який виступає активним знаряддям ворогів миру і соціального прогресу.

Ще одна важлива тема, висвітлена в монографії, — ґрунтовне викриття реакційної сутності буржуазних та буржуазно-націоналістичних концепцій людини, її місця і ролі в сучасному суспільстві. Аналіз конкретно-історичних особливостей спрямованої проти СРСР ідеологічної машини антикомунізму дав підстави автору визначити такі напрями імперіалістичних диверсій у цій важливій галузі протиборства двох світів (с. 119—160).

По-перше, всіляко спотворюються соціально-політичний розвиток соціалістичного суспільства, його здобутки у формуванні нової людини — людини соціалістичного буття. Природа людини оголошується незмінною, трансцендентальною, а тому неспроможною сприйняти новий суспільний лад.

По-друге, революційне оновлення світу неодмінно ідентифікується з насильством, порушенням усталених норм життя, антигуманізмом і пригніченням осіб.

По-третє, апологети буржуазії твердять про відсутність соціалістичної законності взагалі, в зв'язку з чим намагаються спотворити гуманний характер Конституції СРСР, посіяти недовіря до чинності широкого і всеохоплюючого комплексу економічних, політичних і громадянських прав та свобод, забезпечених Радянською державою.

По-четверте, в тлумаченні проблеми людини і суспільства ідеологи капіталізму не гребують тактикою «крадених лозунгів», пускаючи в хід загальнодемократичні гасла перших буржуазних революцій, галасуючи про «свободу, рівність та братерство». Це робиться для того, щоб протиставити соціалістичній демократії буржуазну, за якою приховується сьогодні диктатура правлячих імперіалістичних кіл.

По-п'яте, старанно заперечуються антагоністичні суперечності, притаманні капіталістичному суспільству, спотворюється його класова структура, маскується прогресуюча поляризація багатства і злиднів.

Окремо слід виділити фальсифікації становища та боротьби робітничого класу. Буржуазні автори намагаються запевнити, що пролетаріат давно втратив свою революційність, інтегрований сьогодні в буржуазне суспільство й пристосувався до нього. Втім повністю ігнорувати численні факти, які свідчать про антигуманну, антилюдську спрямованість сучасного капіталізму, буржуазна політологія вже неспроможна.

Нарешті, не в змозі знайти рецепти подолання конфлікту між людиною і капіталістичним світом буржуазне суспільствознавство зайнялося винайденням численних песимістичних концепцій. У них проводиться думка, що в будь-якому суспільстві людина безсила перед його трансцендентними колізіями, незбагненим зіткненням з майбутнім, отже, неспроможна бути свідомим творцем свого буття.

Рецензована праця завершується розглядом одного з найістотніших призначень антикомунізму — ідеологічного та політичного забезпечення ним імперіалістичних воєн (с. 161—195). Такий підхід автора цілком виправданий. Адже на сучасному етапі історичного розвитку агресивним війнам відводиться все більш вагомe місце у спробах імперіалізму перешкодити розвитку суспільного прогресу. Цим самим відкривається найприхованіша сутність імперіалістичної ідеології та політики, незаперечно виявляється її справжнє призначення.

Властивий усьому дослідженню конкретно-історичний підхід до висвітлення далеко не простих питань теми особливо характерний для останнього розділу монографії. Він гідно підсумовує багатий фактичний матеріал, цікаві думки і спостереження, наукові висновки й узагальнення, що містяться в рецензованій праці.

Сучасний антикомунізм, під чорними штандартами якого гуртуються всі реакційні сили, зокрема націоналістичного ґатунку — сіоністська воєначина, українські буржуазні націоналісти, виступає лютим ворогом радянської політики миру й дружби народів, мирних ініціатив країн соціалістичної співдружності. Вказана тема стає основною в сучасних ідеологічних диверсіях, спрямованих проти Союзу РСР, у діях всієї край розгалуженої машини антикомунізму.

Як і кожна праця, книга М. М. Соломатина не позбавлена певних недоліків. Авторам узагальнюючих монографій, присвячених сучасним швидкоплинним проблемам ідеологічної боротьби, як правило, висловлюються закиди щодо недосить повного висвітлення тих чи інших питань, а праць, що не викликають принципових заперечень, — щодо недостатнього розкриття проблем, значення яких зростає швидше, ніж рукопис майбутньої книги проходить виробничий цикл. Що ж до рецензованої монографії, то її автору не завжди вдалося з однаковою повнотою розглянути різні напрями ідеологічних диверсій імперіалізму й псевдонаукові положення, висунуті сучасними буржуазними ідеологами. В ряді випадків вимагає осучаснення й крити-

² Ленін В. І. Тези до II конгресу Комуністичного Інтернаціоналу. — Повне збір. творів, т. 41, с. 157.

ка конкретних праць і положень зарубіжної політології, що, однак, пояснюється труднощами, які постають перед кожним автором праць, присвячених критиці історико-політичних побудов сучасної імперіалістичної ідеології.

Проте для загальної оцінки рецензованого дослідження необхідно керуватися іншими, більш істотними критеріями. Виступаючи на червневому (1983 р.) Пленумі ЦК Компартії України, член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький підкреслював, що працівникам ідеологічного фронту «слід більше приділяти уваги виробленню продуманих заходів протидії ідеологічним диверсіям з-за рубежу»³. Виятково важливою в цьому плані є й настанова XXVI з'їзду Компартії України про необхідність «...давати аргументовану критику різного роду антикомуністичним

концепціям, поліпшувати інформованість наших людей, підвищувати їх політичну пильність, виховувати уміння правильно, з класових позицій оцінювати експлуаторську суть капіталізму з його вовчими, людиноненавистницькими законами і порядками. Саме класове чуття, революційна пильність завжди були й лишаються надійним щитом у боротьбі проти ідейних противників»⁴.

Оцінюючи з точки зору цих високих вимог монографію «Актуальні проблеми ідеологічної боротьби в світлі рішень XXVI з'їзду КПРС», слід відзначити її ґрунтовність, високий науковий рівень. Вона, безперечно, займе своє місце в новітніх розробках радянських істориків і політознавців, присвячених предметній критиці антикомунізму та його націоналістичних різновидів.

Р. Г. СИМОНЕНКО (Київ)

³ Радянська Україна, 1983, 29 черв.

⁴ Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України. — К., 1981, с. 54—55.

До уваги авторів

«Український історичний журнал» приймає рукописи в двох примірниках у такому обсязі: статті — до 1 авт. арк., повідомлення — 20 сторінок, замітки — 12—15, матеріали в розділ «Наш календар» — 8—10, рецензії — 6—7, хроніка та інформація — 2—3 сторінки машинопису.

НАУКОВО-ПРАКТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ, ПРИСВЯЧЕНА 40-РІЧЧЮ ВИЗВОЛЕННЯ ОДЕЩИНИ ВІД ФАШИСТСЬКИХ ЗАГАРБНИКІВ ТА АКТУАЛЬНИМ ПИТАННЯМ ВІЙСЬКОВО-ПАТРІОТИЧНОЇ РОБОТИ

У квітні 1984 р. в Одесі відбулася науково-практична конференція, присвячена 40-річчю визволення території області від гітлерівських загарбників. Її організували міськомком Компартії України, науково-методична рада викладачів суспільних наук Одеського вузівського центру, правління обласної та міської організацій товариства «Знання». В роботі конференції взяли участь ветерани Великої Вітчизняної війни, партійний та комсомольський актив, викладачі й студенти вузів, технікумів, вчителі шкіл, курсанти училищ та ін.

Вступним словом її відкрив секретар Одеського міськомкому Компартії України Є. І. Стеценко.

На пленарному засіданні було заслухано три доповіді. «Визволення Одещини — славна сторінка Великої Вітчизняної війни» — тема виступу голови науково-методичної ради викладачів суспільних наук Одеського вузівського центру Героя Радянського Союзу, проф. Н. М. Якупова. Голова виконкому Одеської міської Ради депутатів трудящих В. К. Симоненко розповів про соціально-економічний розвиток міста після війни. Член Військової ра-

ди — начальник політичного управління Одеського військового округу генерал-лейтенант В. П. Плеханов висвітлив проблему «Науково-технічна революція і Збройні Сили СРСР у сучасних умовах».

На конференції працювали три секції: «Проблеми патріотичного виховання студентів вищих і середніх спеціальних учбових закладів» (керівник — проф. Н. М. Якупов); «Робота комсомольських організацій по патріотичному вихованню молоді» (керівник — перший секретар міськомкому ЛКСМУ М. М. Балабан); «Проблеми військово-патріотичного виховання молоді» (керівник — голова Одеської секції Радянського комітету ветеранів війни, генерал-майор у відставці М. Ф. Стафеев).

Учасники конференції заслухали майже 40 доповідей та повідомлень, присвячених 40-річчю визволення Одещини від фашистських загарбників та актуальним питанням військово-патріотичної роботи. Було прийнято й практичні рекомендації, які сприятимуть вдосконаленню ідейно-виховної роботи з молоддю.

В. В. АНИЩУК (Одеса)

ЗАХИСТ ДОКТОРСЬКОЇ ДИСЕРТАЦІЇ Л. І. ВАСЮКОМ

29 березня 1984 р. на засіданні спеціалізованої ради по захисту дисертацій при Інституті історії АН УРСР відбувся публічний захист дисертації на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук доцентом кафедри історії КПРС Чернівецького державного університету Л. І. Васюком на тему: «Революційний рух на Буковині (1900—1920 рр.)».

Офіційні опоненти д-ри істор. наук, проф. А. В. Лихолат (Інститут історії АН УРСР), Л. Г. Мельник (Київський державний університет ім. Т. Г. Шевченка), М. М. Кравець (Вінницький державний педагогічний інститут) дали позитивну оцінку дослідженню Л. І. Васюка.

У відзивах на дисертацію й автореферат

Л. І. Васюка, надісланих Ужгородським держуніверситетом, кафедрою наукового атеїзму, етики та естетики Чернівецького держуніверситету, д-ром істор. наук, проф. М. В. Арсентьевим (Ужгород), д-ром істор. наук, проф. М. Т. Шепетом (Чернівці), д-ром істор. наук, проф. В. В. Шаповаловим (Чернівці), Міністерством освіти УРСР дано позитивну характеристику дослідженню, розкрито його наукову цінність і практичне значення.

Спеціалізована рада ухвалила порушити клопотання перед ВАК СРСР про присудження Л. І. Васюку вченого ступеня доктора історичних наук.

Ю. А. ПЕТРЕНКО (Київ)

ТЕМИ ДИСЕРТАЦІЙ І МОНОГРАФІЙ

10 квітня 1984 р. президія Республіканської ради по координації науково-дослідної роботи в галузі історії КПРС і партійного будівництва розглянула й схвалила теми таких кандидатських дисертацій та монографій:

КАНДИДАТСЬКІ ДИСЕРТАЦІЇ

Гайдай Г. А. (Одеса) — Діяльність більшовиків серед портових і судових робітників Чорноморського басейну в 1907—1914 рр.

Левенець Ю. А. (Київ) — Боротьба більшовицьких організацій під керівництвом В. І. Леніна проти «лівого» опортунізму (1907—1910 рр.). Історіографія проблеми.

Павко А. І. (Київ) — Дальший розвиток В. І. Леніним лівоблокистської тактики і боротьба проти її меншовицьких перекуреннь (1907—1914 рр.).

Панасюк А. І. (Дрогобич) — В. І. Ленін і підготовка партійних кадрів у період першої російської революції (1905—1907 рр.).

Федоренко Л. В. (Харків) — Виборча кампанія більшовиків на виборах у IV Державну думу (червень 1911—1912 рр.).

Егоров М. Ф. (Київ) — Керівництво Комуністичної партії діяльністю губернських комітетів оборони України в роки іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни.

Борбачева Л. В. (Донецьк) — Комуністична партія — організатор братерської взаємодопомоги народів СРСР у роки створення економічного фундаменту соціалізму. (На матеріалах України).

Єршова Т. В. (Київ) — Діяльність партійних контрольних комісій по зміцненню ідейної й організаційної єдності рядів КП(б)У в період між XIV—XVI з'їздами партії.

Кравченко-Георгієв В. Я. (Донецьк) — Діяльність Компартії України по зміцненню трудової дисципліни робітників промисловості в роки другої п'ятирічки.

Курченко Т. Є. (Київ) — Діяльність КП(б)У по залученню до активного громадсько-політичного життя жінок-робітниць (1921—1925 рр.).

Мясоутов Ш. К. (Київ) — Партійне керівництво шефською роботою комсомолу над Військово-Повітряним Флотом (ВПФ) (1931—1941 рр.). (На матеріалах України).

Забудський М. П. (Київ) — Діяльність Комуністичної партії по зміцненню бойової співдружності народів СРСР у ході визволення України.

Зінько Ю. А. (Вінниця) — Комуністична партія — організатор патріотичного руху трудящих України за надання допомоги пораненим воїнам Червоної Армії в роки Великої Вітчизняної війни.

Масичев І. М. (Київ) — Діяльність армійських політorganів і місцевих партійних

організацій по вихованню радянських воїнів у перший період Великої Вітчизняної війни. (На матеріалах Південно-Західного і Південного фронтів).

Мельничук Л. С. (Київ) — Комсомол України — бойовий помічник Комуністичної партії по мобілізації молоді республік на героїчну працю в роки Великої Вітчизняної війни.

Пеньков В. І. (Житомир) — Діяльність військових рад, політorganів і партійних організацій по інтернаціональному вихованню радянських воїнів у завершальний період Великої Вітчизняної війни. (На матеріалах 1, 2, 3, 4 Українських фронтів).

Стецев В. О. (Донецьк) — Діяльність військових відділів місцевих партійних комітетів Компартії України в роки Великої Вітчизняної війни.

Дударева Т. О. (Київ) — Діяльність Комуністичної партії по зміцненню єдності армії і народу (1945—1950 рр.). (На матеріалах України).

Мартем'янова Н. С. (Київ) — Діяльність КПРС по розвитку науково-технічного співробітництва радянських республік (1955—1961 рр.).

Белашов В. І. (Київ) — Діяльність Комуністичної партії по вдосконаленню викладання суспільних наук у вищих учбових закладах (1971—1980 рр.). (На матеріалах Української РСР).

Белявська О. С. (Київ) — Діяльність КПРС по розширенню контрольних функцій місцевих Рад народних депутатів (1976—1980 рр.). (Досвід Компартії України).

Бондаренко О. В. (Київ) — Діяльність Компартії України по здійсненню ленінської національної політики партії в умовах розвиненого соціалізму.

Гаріна Т. Ф. (Київ) — Діяльність парторганізацій України по ідейно-політичному вихованню вчителів (1976—1981 рр.).

Жебровський Б. М. (Київ) — Діяльність партійних організацій України по вихованню радянських людей на героїчних традиціях періоду Великої Вітчизняної війни (1965—1985 рр.).

Жукова З. В. (Донецьк) — Преса — діючий засіб Комуністичної партії в підвищенні культурно-технічного рівня робітників (1971—1980 рр.). (На матеріалах України).

Ізофатова Л. Б. (Тернопіль) — Діяльність Компартії України по посиленню ролі університетів марксизму-ленінізму в підвищенні ідейно-теоретичного рівня кадрів (1971—1980 рр.).

Куделя Т. П. (Харків) — Діяльність Компартії України по прискоренню науково-технічного прогресу в хімічній промисловості (1971—1980 рр.).

Кузнецов О. А. (Дніпропетровськ) — Роль партійних організацій в розвитку соціальної структури сільського населення Української РСР (1971—1980 рр.).

Лалчинська Н. В. (Харків) — Партійне керівництво соціалістичним змаганням в

умовах виробничих об'єднань промисловості України (1976—1980 рр.).

Лисенко С. І. (Київ) — Партійне керівництво розвитком і використанням науково-технічного потенціалу в промисловості (1971—1975 рр.). (На матеріалах України).

Ляшенко Є. П. (Київ) — Діяльність Комуністичної партії України по підвищенню ролі інженерно-технічних кадрів в інтенсифікації промислового виробництва (1971—1975 рр.).

Надтока Г. М. (Донецьк) — Комуністична партія України — організатор шефської допомоги міста селу в умовах розгортання міжгосподарської кооперації та агропромислової інтеграції (1971—1980 рр.).

Нікітич Г. М. (Одеса) — Діяльність парторганізації України по вихованню соціалістичної дисципліни праці в сільській молоді (1971—1980 рр.).

Пилипів І. Б. (Львів) — Діяльність Компартії України по здійсненню соціальної політики КПРС (1976—1980 рр.).

Романик О. М. (Київ) — Діяльність політорганів і партійних організацій військово-учбових закладів по інтернаціональному і патріотичному вихованню курсантів (1975—1985 рр.).

Савченко Н. М. (Київ) — Партійне керівництво розвитком агропромислових об'єднань. (На матеріалах України).

Смоляр Л. О. (Одеса) — Діяльність партійних організацій України по підвищенню соціальної активності жінок в умовах розвинутого соціалізму.

Тижбір А. Б. (Львів) — Партійне керівництво діяльністю комсомольсько-молодіжних колективів колгоспів і радгоспів України (1976—1980 рр.).

Хаджінова Г. П. (Донецьк) — Діяльність Компартії України по вдосконаленню системи професійно-технічної освіти в 1981—1985 рр.

Шибуняєв В. С. (Одеса) — Партійне керівництво профспілками у зміцненні соціалістичної дисципліни праці в 70-і роки. (На матеріалах України).

Яцюк В. А. (Київ) — Діяльність Комуністичної партії України по залученню трудящих до охорони правопорядку (1971—1980 рр.).

Бирило І. М. (Кривий Ріг) — Партійне керівництво діяльністю комсомольських організацій по підвищенню трудової активності робітничої молоді (1971—1980 рр.). (На матеріалах України).

Гавришук О. П. (Київ) — Діяльність КПРС по комуністичному вихованню студентської молоді (1951—1960 рр.). (Досвід партійних організацій України).

Галонюк М. В. (Київ) — Комсомол — активний помічник партії в комуністичному вихованні молоді в трудових колективах (1976—1980 рр.). (На матеріалах виробничих об'єднань України).

Гарба М. М. (Кіровоград) — Діяльність КПРС по підвищенню ролі комсомолу в ідейно-політичному вихованні робітничої молоді в умовах розвинутого соціалізму (1976—1980 рр.). (На матеріалах парторганізацій промислових підприємств України).

Лобушко В. М. (Макіївка) — Комсомол

України — активний помічник партії в боротьбі за зміцнення трудової дисципліни працівників промисловості (1966—1970 рр.).

Тодоров І. Я. (Донецьк) — Діяльність КПРС по підвищенню ефективності праці робітничої молоді (1976—1985 рр.). (На матеріалах України).

Масляк І. І. (Донецьк) — Діяльність Компартії України по регулюванню росту партійних рядів і вихованню молодих комуністів (1966—1971 рр.).

Шевченко Т. Г. (Київ) — Діяльність КПРС по підвищенню ролі місцевих партійних комітетів у прискоренні науково-технічного прогресу на етапі розвинутого соціалізму (1971—1980 рр.).

Добровольська Л. К. (Ровно) — Історіографія партійного керівництва Радами в умовах розвинутого соціалізму. (З досвіду Компартії України).

Ковальова А. Д. (Київ) — Критика буржуазних фальсифікацій діяльності КПРС по естетичному вихованню трудящих у період розвинутого соціалізму.

Коляновський А. Б. (Київ) — Партійне керівництво підготовкою кадрів для сільського господарства Української РСР в умовах зрілого соціалізму. Історіографія проблеми.

Копилова М. В. (Донецьк) — Історіографія партійного керівництва розвитком промисловості на Україні в 1971—1980 рр.

Коротін О. В. (Вінниця) — Історіографія партійного керівництва профспілками (1971—1981 рр.).

Меша В. Г. (Донецьк) — Критика в радянській літературі буржуазних і ревізіоністських фальсифікаторів зовнішньополітичної діяльності КПРС (1971—1980 рр.).

Павленко В. М. (Київ) — Діяльність Комуністичної партії України по підвищенню культурно-технічного рівня робітничого класу в умовах розвинутого соціалізму. (Історіографія проблеми).

Черновол Л. І. (Дніпропетровськ) — Періодична преса як джерело вивчення досвіду організаційно-партійної роботи в 1971—1975 рр. (На матеріалах Компартії України).

МОНОГРАФІЇ

Полохало В. І. (Київ) — Боротьба більшовиків України за середні міські верстви в трьох російських революціях.

Новохатько Л. М. (Київ) — Діяльність Комуністичної партії по формуванню єдиного народногосподарського комплексу країни (1917—1937 рр.).

Агапов В. Л. (Донецьк) — Організаторська і політична діяльність Комуністичної партії України в перший період Великої Вітчизняної війни. Історіографія проблеми.

Савчук П. А. (Київ) — Робота первинних парторганізацій КП(б)У в роки Великої Вітчизняної війни (1941—1945 рр.).

Анішук В. В. (Одеса) — Розвиток соціальної активності молоді. (Діяльність Компартії України по розвитку соціальної активності молодого покоління робітничого класу. 1945—1961 рр.).

Горбул О. Д. (Київ) — Вирішальна ланка партійного керівництва. (Досвід Ком-

партії України у вдосконаленні добору, розстановці і вихованні партійних і радянських кадрів. 1946—1966 рр.).

Єрмаков І. І. (Київ) — Партійне керівництво формуванням політичної культури робітничої молоді в умовах розвинутого соціалізму. (Досвід парторганізації України).

Іваненко І. П. (Київ) — Партійне керівництво патріотичним й інтернаціональним вихованням молоді в умовах розвинутого соціалізму. (Досвід партійних організацій України).

Попова Л. А. (Дніпропетровськ). — Діяльність КПРС по формуванню і розвитку політичної культури робітничого класу в умовах розвинутого соціалізму. (З досвіду роботи Компартії України).

Прокопенко Л. Л. (Київ) — Діяльність КПРС по зміцненню дружби і співробітництва трудящих СРСР і країн соціалістичної співдружності (1949—1980 рр.). (На матеріалах Української РСР).

Рогаль А. Г. (Житомир) — Підвищення ролі сільських партійних організацій в удосконаленні організації праці й виробництва (1976—1985 рр.). (На матеріалах України).

Проскура Н. Л. (Луцьк) — Ідейно-ви-

ховна робота на селі в умовах розвинутого соціалізму. (З досвіду партійних організацій колгоспів і радгоспів УРСР).

Гриценко З. І. (Харків) — Діяльність КПРС по прискоренню науково-технічного прогресу в сільському господарстві на етапі розвинутого соціалізму. Історіографія проблем.

Колективна монографія кафедри історії КПРС гуманітарних факультетів Київського держуніверситету. — Великий Жовтень і захист його завоювань. (З досвіду боротьби більшовиків України за привернення трудящих мас на сторону соціалістичної революції і захисту її завоювань. 1917—1920 рр.).

Колективна монографія кафедри історії КПРС Київського технологічного інституту легкої промисловості. — В авангарді трудових колективів. (З досвіду первинних партійних організацій підприємств легкої промисловості України. 1976—1986 рр.).

Колективна монографія кафедри історії КПРС Київського автомобільно-дорожного інституту. — Виховання патріотів-інтернаціоналістів. (З досвіду роботи партійних організацій вузів України по патріотичному й інтернаціональному вихованню студентів. 1971—1985 рр.).

Пленум Центрального Комітету КПРС, 14—15 червня 1983 року: Стеногр. звіт.—К.: Політвидав України, 1983.—211 с.

ЧЕРНЕНКО К. У. Избранные речи и статьи.—2-е изд., доп.—М.: Политиздат, 1984.—672 с.

АНДРЕЕВ П. П. Партия коммунистического созидания.—М.: Мысль, 1984.—212 с.

БАЙДАК Л. С. Україна: факти і цифри.—К.: Політвидав України, 1983.—191 с.

БАРАНОВСКАЯ Н. П. Печать Советской Украины — пропагандист дружбы народов СССР.—К.: Наук. думка, 1983.—126 с.

Великая сила братского единства: Материалы респ. науч. конф., посвящ. 60-летию образования Союза ССР.—К.: Политиздат Украины, 1983.—318 с.

ГОРЕЛОВ М. Є., КАМІНСЬКИЙ Є. Є. Чорна сотня антикомунізму.—Харків: Прапор, 1983.—118 с.

ДЬЯЧЕНКО Н. Т., БОРИСОВА Т. М., УМАНСКИЙ М. В. Историко-революционные памятники Харьковщины: Очерки.—3-е изд., испр. и доп.—Харьков: Прапор, 1983.—216 с.

ЗАГЛАДИН В. В. Историческая миссия социалистического общества.—М.: Политиздат, 1984.—224 с.

ЗАПАСКО Я. П., ИСАЕВИЧ Я. Д. Видання Івана Федорова.—Львів: Вища школа. Вид-во при Львів. ун-ті, 1983.—206 с.

ЗАПАСКО Я. П., МАЦЮК О. Я. Львівські стародруки: Книгознав. нарис.—Львів: Каменяр, 1983.—175 с.

ЗЕМЛЯНСКИЙ Д. Высокое небо Витрука.—К.: Политиздат Украины, 1983.—174 с.

И генерал, и рядовой: Очерки о Героях Советского Союза, уроженцах Днепропетр. обл.—Днепропетровск: Промінь, 1983.—567 с.

ИОСИФОВА Б. Декабристы.—М.: Прогресс, 1983.—384 с.

История городов и сел Украинской ССР: В 26-ти т. Черниговская область.—К.: Гл. ред. Укр. сов. энциклопедии, 1983.—814 с.

История Украинской ССР: В 10-ти т. Т. 5. Украина в период империализма. (Начало XX в.)—К.: Наук. думка, 1983.—558 с.

История США: В 4-х т. Т. 1.—М.: Наука, 1983.—687 с.

Их подвиг бессмертен: Очерки о Героях Советского Союза — уроженцах Волынской, Закарпатской, Ивано-Франковской, Львовской, Ровенской, Тернопольской и Черновицкой обл.—Львов: Каменяр, 1983.—126 с.

КИРЕЕВА Р. А. Изучение отечественной историографии в дореволюционной России с середины XIX в. до 1917 г.—М.: Наука, 1983.—216 с.

Количественные методы в советской и американской историографии: Материалы сов.-америк. симпозиумов в г. Балтиморе, 1979 г. и г. Таллине, 1981 г.—М.: Наука, 1983.—427 с.

КОМКОВ Г. Д. На идеологическом фронте Великой Отечественной...—М.: Наука, 1983.—279 с.

ЛЕБЕДЕВ Н. И. Крах фашизма в Румынии.—2-е изд., испр. и доп.—М.: Наука, 1983.—551 с.

ЛЕБЕДКИНА Е. Д. Наука и международное сотрудничество: Деятельность ученых в междунар. организациях: формы, тенденции, перспективы.—М.: Наука, 1983.—303 с.

Ни давности, ни забвения...: По материалам Нюрнбергского процесса.—М.: Юрид. лит., 1983.—400 с.

Овеянные славой имена: Очерки о Героях Советского Союза, уроженцах Винницкой обл.—Одесса: Маяк, 1983.—312 с.

ОКЛАДНОЙ Г. М. Пролетарский, социалистический интернационализм — идеология и политика КПСС и Советского государства.—К.: о-во «Знание» УССР, 1983.—48 с.

ПАЩУК В. В. Боротьба прогресивних сил Латинської Америки за незалежність і суверенітет.—К.: т-во «Знання» УРСР, 1983.—48 с.

Развивающиеся страны в современном мире: единство и многообразие.—М.: Наука, 1983.—304 с.

РУДАЯ Т. П. Взаимообогащение художественных культур народов СССР.—К.: Наук. думка, 1983.—215 с.

Советско-французские отношения во время Великой Отечественной войны. 1941—1945: Документы и материалы. В 2-х т. Т. 2. 1944—1945.—М.: Политиздат, 1983.—573 с.

Современная внешняя политика США: В 2-х т. Т. 1.—М.: Наука, 1984.—462 с.

Социалистическое строительство на Сумтомирщине. 1921—1941: Сб. документов и материалов.—К.: Наук. думка, 1983.—211 с.

Социалистическое строительство на Жищине. 1921 — июнь 1941: Сб. документов и материалов.—Харьков: Прапор, 1983.—248 с.

ТВАРДОВСКАЯ В. А. Н. А. Морозов в русском освободительном движении.—М.: Наука, 1983.—190 с.

ТУПИКИН А. П. Творческое сотрудничество братских партий стран социализма.—М.: Мысль, 1983.—134 с.